

2025

IQTISODIY O‘SISH

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI
“IQTISODIYOT” KAFEDRASI

Q.X.Jumayev

IQTISODIY O‘SISH

*60310100-Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) mutaxassisligida tahsil
olayotgan talabalar uchun darslik*

*Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti Kengashi tomonidan institutning
“Iqtisodiyot” ta’lim yo‘nalishlari talabalari uchun darslik uchun tavsiya etilgan*

CHIRCHIQ – 2025

UO‘K:330.35.

Iqtisodiy o‘shish: Darslik / Toshkent Iqtisodiyot va Pedagogika institutining dotsenti Q.X.Jumayev. – Chirchiq: 2025. 237 bet.

Annotatsiya: Ushbu o‘quv qo‘llanma "Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha)" mutaxassisligida tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, yangi o'quv reja asosida tuzilgan. Darslik "Iqtisodiy o'sish" fanining namunaviy dasturi va sillabusiga kiritilgan mavzular bo'yicha ma'ruza materiallari va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish uchun savollar berilgan. Ma'ruza materiallarida fanning sillabusiga kiritilgan mavzularning mohiyati yoritib berilgan. Shuningdek, har bir mavzu bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish uchun savollar berilgan. Darslik oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari, magistrantlari, talabalari hamda barcha " Iqtisodiyot" faniga qiziquvchilarga mo'ljallangan.

Аннотация: Настоящее учебное пособие предназначено для студентов, обучающихся по специальности «Экономика (по сетям и отраслям)» и составлено на основе новой учебной программы. Примерная программа и программа учебника «Экономический рост» включали лекционные материалы и вопросы для практических занятий. В материалах лекции поясняется суть предметов, включенных в программу предмета. Также по каждой теме предусмотрен вопросы для практических занятий. Учебник предназначен для профессоров и преподавателей высших учебных заведений, аспирантов и всех интересующихся наукой «Экономика».

Abstract: This study guide is intended for students studying in the specialty "Economics (by networks and sectors)" and is based on the new curriculum. Textbook "Economic growth" subject sample program and syllabus included lecture materials and questions for practical training. In the materials of the lecture, the essence of the subjects included in the syllabus of the subject is explained. Also, a glossary, questions and tests for practical training are provided for each topic. The textbook is intended for professors and teachers of higher educational institutions, graduate students, and all those interested in the science of "Economics".

Taqrizchilar:

B.K.G'olibnazarov – Iqtisodiyot fanlari doktori, professor

A.Turebekov – Iqtisodiyot bo'yicha falsafa doktori, dotsent

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Muvofiqlashtiruvchi kengash Rayosatining 2025-yil 14-apreldagi 136-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

Mazkur darslik Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti Kengashining 2025-yil 24-fevraldagi 7-sonli Qarori asosida nashrga tavsiya etilgan.

	MUNDARIJA	
	SO‘Z BOSHI.....	10
I.BOB	IQTISODIY O‘SISH FANIGA KIRISH.....	11
1.1	Iqtisodiy o‘shning mazmuni va turlari.....	11
1.2	Iqtisodiy o‘shning ko‘rsatkichlari va omillari.....	16
1.3	Iqtisodiy o‘shni o‘lchash.....	19
II.BOB	SOLOV MODEL.....	23
2.1	Solovning iqtisodiy o‘sh nazariyasi modeli.	23
2.2	Solov modelining asoslari.....	26
2.3	Kapital va mehnat tushunchalari	28
2.4	R.Solovning neoklassik iqtisodiy o‘sh modeli.....	31
III.BOB	TUTASH-AVLODLAR IQTISODIY O‘SISH MODEL.....	33
3.1	Firmalar, ishlab chiqarish jarayoni, mahsulotlar va kapitalga bo‘lgan talab.....	33
3.2	Raqobat munosabatlarining iqtisodiy o‘shga ta’siri.	37
3.3	Inson omili va inson kapitali.....	41
IV.BOB	O‘SHNING NEOKLASSIK MODELLARINI EMPIRIK QO‘LLANISHI.....	48
4.1	Neoklassik o‘sh modellari.....	48
4.2	Neoklassik o‘sh modelning foydalilik darajalari.....	55
4.3	Iqtisodiy o‘shning neoklassik modellardan samarali foydalanish.....	58
V.BOB	FISKAL SIYOSAT	63
5.1	Davlat byudjeti va uning tarkibi.	63
5.2	Soliqlarning asosiy funksiyalari	66
5.3	O‘zbekistonda iqtisodiyotni soliqlar yordamida tartibga solib turilishining xususiyatlari.....	70
VI.BOB	G‘OYALAR IQTISODIYOTI.....	75
6.1	Iqtisodiy o‘shni ta’minlashda intellektual iqtisodiyotni shakllantirish.....	75
6.2	Yangi intellektual iqtisodiyotga transformatsiyalanish jarayoni.....	79
VII. BOB	O‘SISH DVIGATELI.....	85
7.1	Iqtisodiy rivojlanish omillari tasnifi. Iqtisodiy rivojlanishni aks ettiruvchi asosiy modellar.	85
7.2	Iqtisodiy rivojlanishning asosiy indikatorlari.....	91
7.3	Iqtisodiy o‘sh va rivojlanish tahlilining ekonometrik modellari.....	95
VIII. BOB	TO‘LIQ BIR TARMOQLI NEOKLASSIK O‘SISH MODEL.....	102
8.1	Neoklassik o‘sh modellari tahlili.	102
8.2	Neoklassik modellarning rivojlangan darajasiga va iqtisodiy o‘shga ta’siri.....	107
IX.BOB	O‘SISH VA RIVOJLANISHNING SODDA MODEL.....	113
9.1	Rivojlangan va rivojlanayotgan davrlar o‘rtasidagi iqtisodiy o‘sh.....	113
9.2	Iqtisodiy rivojlantirishni aks ettiruvchi modellar.....	115
9.3	Iqtisodiy o‘sh va rivojlanish tahlili.....	123
X.BOB	IKKI TARMOQLI VA IKKI TURDAGI IQTISODIYOT.....	132
10.1	Ikki tarmoqli iqtisodiyotda rivojlanish tendensiyalari.....	132
10.2	Ikki turdagi iqtisodiyotda iqtisodiy o‘sh.....	133

XI.BOB	TUGALLANGAN IKKI TURDAGI IQTISODIYOT.....	136
11.1	Ikki turdagi iqtisodiyot.....	136
11.2	Uzoq vaqt davomidagi o'sish.....	138
11.3	O'sishning buyuk to'liqlari.....	139
11.4	Janubiy Koreya: Samarali rivojlanish tarixi.....	141
11.5	Inson kapitalini kengaytirish.....	143
11.6	Siyosat va rivojlanish.....	145
XII.BOB	IJTIMOIIY INFRATUZILMA VA UZOQ MUDDATLI IQTISODIY KO'RSATKICHLAR.....	148
12.1	Iqtisodiy o'sishga investisiyalarning ta'siri.....	148
12.2	Xududlarning geografik joylashuvi iqtisodiy o'sishga ta'siri.....	151
12.3	Ishlab chiqarishdagi sifat o'zgarishlarning iqtisodiy o'sishga ta'siri.....	154
12.4	Ishlab chiqarishda ko'p omilli iqtisodiy rivojlanish modeli.....	158
XIII.BOB	AHOLI VA MUSTAHKAM IQTISODIY O'SISHNING MANBALARI.....	163
13.1	Aholi va yashash sharoitlari.....	163
13.2	Maltus iqtisodiyoti.....	166
13.3	Muqobil o'sishga o'tish.....	169
13.4	Aholi o'sishi iqtisodiyoti.....	172
XIV.BOB	ENDOGEN O'SISHNING ALTERNATIV NAZARIYASI.....	176
14.1	O'sishning sodda endogen modeli: "AK" modeli.....	176
14.2	Intuisiya va o'sishning boshqa modellari.....	179
14.3	Eksternallar va "AK" modeli.....	182
14.4	O'sishning endogen modellarini baholash.....	185
XV.BOB	URBANIZATSIYA.....	189
15.1	Migratsiya va urbanizatsiyaning iqtisodiy o'sishga ta'siri.....	189
15.2	Urbanizatsiya va migratsiyaning tarmoqlar rivojlanishiga ta'siri.....	194
15.3	Shahar va qishloqlarda ko'rsatilayotgan xizmatlarning iqtisodiyotga ta'siri.....	200
XVI.BOB	TABIIY RESURLAR VA IQTISODIY O'SISH.....	205
16.1	Mineral va xomashyo resurlarining iqtisodiy o'sishga ta'siri.....	205
16.2	Yoqilgi-energetika resurslarning iqtisodiy o'sishga ta'siri.....	209
16.3	Yer-suv resurslari, o'simlik va hayvonot dunyosining iqtisodiy o'sishga ta'siri.....	212
XVII.BOB	IQTISODIY O'SISHNI TUSHUNISH.....	218
17.1	Iqtisodiy o'sish tushunchasi va o'lchanish usullari.....	218
17.2	Iqtisodiy o'sish modellari.....	221
17.3	Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar va tiplar.....	226
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	231

	ОГЛАВЛЕНИЕ	
	ПРЕДИСЛОВИЕ	10
I.ГЛАВА	ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА	11
1.1	Содержание и типы экономического роста	11
1.2	Показатели и факторы экономического роста	16
1.3	Измерение экономического роста.	19
II.ГЛАВА	МОДЕЛЬ СОЛОВА	23
2.1	Модель Солоу теории экономического роста	23
2.2	Основы модели Солова.....	26
2.3	Концепции капитала и труда	28
2.4	Неоклассическая модель экономического роста Р. Солоу.....	31
III.ГЛАВА	МОДЕЛЬ МЕЖОБЩЕГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА.....	33
3.1	Фирмы, производственные процессы, продукты и капиталтребовать.....	33
3.2	Влияние конкуренции на экономический рост	37
3.3	Человеческий фактор и человеческий капитал.....	41
IV.ГЛАВА	ЭМПИРИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ НЕОКЛАССИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ РОСТА	48
4.1	Неоклассические модели роста.	48
4.2	Уровни полезности неоклассической модели роста.	55
4.3	Эффективное использование неоклассических моделей экономического роста.....	58
V.ГЛАВА	ФИСКАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА	63
5.1	Государственный бюджет и его состав.	63
5.2	Основными функциями налогов являются	66
5.3	Особенности регулирования экономики посредством налогов в Узбекистане.	70
VI.ГЛАВА	ЭКОНОМИКА ИДЕЙ	75
6.1.	Создание интеллектуальной экономики для обеспечения экономического роста.....	75
6.2	Процесс трансформации в новую интеллектуальную экономику.....	79
VII.ГЛАВА	РОСТОВЫЙ ВИГАТЕЛЬ	85
7.1	Классификация факторов экономического развития. Основные модели, отражающие экономическое развитие.	85
7.2	Основные показатели развития экономики.....	91
7.3	Эконометрические модели экономического роста и анализа развития.....	95
VIII.ГЛАВА	ПОЛНАЯ ОДНОЛИНЕЙНАЯ НЕОКЛАССИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РОСТА	102
8.1.	Анализ неоклассических моделей роста.	102
8.2	Влияние неоклассических моделей на уровень развития и экономический рост.....	107
IX.ГЛАВА	ПРОСТАЯ МОДЕЛЬ РОСТА И РАЗВИТИЯ	113
9.1.	Экономический рост между развитыми и развивающимися экономиками.....	113
9.2.	Модели экономического развития	115
9.3.	Анализ экономического роста и развития	123
X.ГЛАВА	ДВУХСЕКМЕНТНАЯ И ДВУХТИПНАЯ ЭКОНОМИКА	132
10.1.	Тенденции развития двухсекторной экономики.	132

10.2.	Экономический рост в двух типах экономик.	133
XI.ГЛАВА	ДВА ТИПА ЗАВЕРШЕННОЙ ЭКОНОМИКИ	136
11.1	Два типа экономики.....	136
11.2	Долгосрочный рост.....	138
11.3	Большие волны роста.....	139
11.4	Южная Корея: история эффективного развития.....	143
11.5	Расширение человеческого капитала.....	145
11.6	Политика и развитие.....	147
XII.ГЛАВА	СОЦИАЛЬНАЯ ИНФРАСТРУКТУРА И ДОЛГОСРОЧНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ.....	148
12.1	Влияние инвестиций на экономический рост.....	148
12.2	Влияние географического положения территорий на экономический рост.....	151
12.3	Влияние качественных изменений в производстве на экономический рост.....	154
12.4	Многофакторная модель экономического развития в обрабатывающей промышленности.....	158
XIII.ГЛАВА	НАСЕЛЕНИЕ И ИСТОЧНИКИ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА.....	163
13.1	Население и условия жизни.....	163
13.2	Мальтузианская экономика.....	166
13.3	Переход к альтернативному росту.....	169
13.4	Экономика роста населения.....	172
XIV.ГЛАВА	АЛЬТЕРНАТИВНАЯ ТЕОРИЯ ЭНДОГЕННОГО РОСТА.....	176
14.1	Простая модель эндогенного роста: модель «АК».....	176
14.2	Интуиция и другие модели роста.....	179
14.3	Внешние характеристики и модель «АК».....	182
14.4	Оценка эндогенных моделей роста.....	185
XV.ГЛАВА	УРБАНИЗАЦИЯ.....	189
15.1	Влияние миграции и урбанизации на экономический рост.....	189
15.2	Влияние урбанизации и миграции на развитие отраслей промышленности.....	194
15.3	Влияние услуг, предоставляемых в городах и деревнях, на экономику.....	200
XVI.ГЛАВА	ПРИРОДНЫЕ РЕСУРСЫ И ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ.....	205
16.1	Влияние минерально-сырьевых ресурсов на экономический рост.	205
16.2	Влияние топливно-энергетических ресурсов на экономический рост.....	209
16.3	Влияние земельных и водных ресурсов, флоры и фауны на экономический рост.....	212
XVII.ГЛАВА	ПОНИМАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА.....	218
17.1	Концепция экономического роста и методы его измерения.....	218
17.2	Модели экономического роста.....	221
17.3	Факторы и типы, влияющие на экономический рост.....	226
	СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	231

	TABLE OF CONTENTS	
	FOREWORD.....	10
I.CHAPTER	ECONOMIC GROWTH	11
1.1	The content and types of economic growth	11
1.2	Indicators and factors of economic growth	16
1.3	Measuring economic growth.	19
II.CHAPTER	SOLOV MODEL	23
2.1	Solow's model of economic growth theory	23
2.2	Fundamentals of the Solov model.....	26
2.3	Concepts of capital and labor	28
2.4	R. Solow's neoclassical economic growth model.....	31
III.CHAPTER	INTERGENERAL ECONOMIC GROWTH MODEL	33
3.1	Firms, production processes, products, and capital demand.....	33
3.2	The impact of competition on economic growth i.	37
3.3	Human factor and human capital.....	41
IV.CHAPTER	EMPIRICAL APPLICATION OF NEOCLASSIC GROWTH MODELS	48
4.1	Neoclassical growth models.	48
4.2	Utility levels of the neoclassical growth model.	55
4.3	Effective use of neoclassical models of economic growth.....	58
V.CHAPTER	FISCAL POLICY	63
5.1	State budget and its composition.	63
5.2	The main functions of taxes are	66
5.3	Features of regulating the economy through taxes in Uzbekistan....	70
VI.CHAPTER	ECONOMY OF IDEAS	75
6.1.	Building an intellectual economy to ensure economic growth.....	75
6.2	The process of transformation into a new intellectual economy.....	79
VII.CHAPTER	GROWTH VIGATEL	85
7.1	Classification of economic development factors. Main models reflecting economic development.	85
7.2	Main indicators of economic development.....	91
7.3	Econometric models of economic growth and development analysis.....	95
VIII.CHAPTER	FULL SINGLE-LINE NEOCLASSIC GROWTH MODEL	102
8.1.	Analysis of neoclassical growth models.	102
8.2	The impact of neoclassical models on the level of development and economic growth	107
IX.CHAPTER	A SIMPLE MODEL OF GROWTH AND DEVELOPMENT	113
9.1.	Economic growth between developed and developing economies.....	113
9.2.	Economic development models	115
9.3.	Economic growth and development analysis	123
X.CHAPTER	TWO-SEGMENT AND TWO-TYPE ECONOMY	132
10.1.	Development trends in a two-sector economy.	132
10.2.	Economic growth in two types of economies.	133
XI.CHAPTER	TWO TYPES OF COMPLETED ECONOMY	136
11.1	Two types of economy.....	136
11.2	Long-term growth.....	138

11.3	Great waves of growth.....	139
11.4	South Korea: A history of effective development.....	141
11.5	Expanding human capital.....	143
11.6	Politics and development.....	145
XII.CHAPTER	SOCIAL INFRASTRUCTURE AND LONG-TERM ECONOMIC INDICATORS.....	148
12.1	The impact of investment on economic growth.....	148
12.2	The impact of geographical location of territories on economic growth.....	151
12.3	The impact of qualitative changes in production on economic growth.....	154
12.4	A multifactor economic development model in manufacturing...	158
XIII.CHAPTER	POPULATION AND SOURCES OF SUSTAINABLE ECONOMIC GROWTH.....	163
13.1	Population and living conditions.....	163
13.2	Malthusian economics.....	166
13.3	Transition to alternative growth.....	169
13.4	The economics of population growth.....	172
XIV.CHAPTER	ALTERNATIVE THEORY OF ENDOGENIC GROWTH.....	176
14.1	A simple endogenous growth model: the “AK” model.....	176
14.2	Intuition and other models of growth.....	179
14.3	Externals and "AK" model.....	182
14.4	Evaluating endogenous models of growth.....	185
XV.CHAPTER	URBANIZATION.....	189
15.1	The impact of migration and urbanization on economic growth.....	189
15.2	The impact of urbanization and migration on the development of industries.....	194
15.3	The impact of services provided in cities and villages on the economy.....	200
XVI.CHAPTER	NATURAL RESOURCES AND ECONOMIC GROWTH.....	205
16.1	The impact of mineral and raw material resources on economic growth.....	205
16.2	The impact of fuel and energy resources on economic growth....	209
16.3	The impact of land and water resources, flora and fauna on economic growth.....	212
XVII.CHAPTER	UNDERSTANDING ECONOMIC GROWTH.....	218
17.1	The concept of economic growth and methods of measurement....	218
17.2	Economic growth models.....	221
17.3	Factors and types affecting economic growth.....	226
	LIST OF REFERENCES USED	231

SO‘Z BOSHI

Iqtisodiy o‘rish - mamlakatning ishlab chiqarish qobiliyatining doimiy ravishda ortib borishi va bu o‘rishdan kelib chiqadigan farovonlikni oshirish jarayonidir. Bu fan iqtisodiyotning rivojlanishi, resurslardan samarali foydalanish, innovatsiyalar, investitsiyalar va boshqa ko‘plab omillarning iqtisodiy o‘rishga ta'sirini o‘rganadi. Iqtisodiy o‘rishning asosiy ko‘rsatkichlari orasida yalpi ichki mahsulot (YIM)ning o‘rishi, daromadlar taqsimoti, mehnat bozori holati va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlar mavjud.

Bu jarayon mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga, ish joylari yaratishga, daromadlar o‘rishga va umuman farovonlikka ijobiy ta'sir ko‘rsatadi. Iqtisodiy o‘rish, asosan, ishlab chiqarish va xizmatlar sohasining kengayishi, yangi texnologiyalar va innovatsiyalar, resurslarning samarali taqsimlanishi orqali amalga oshadi.

Iqtisodiy o‘rish nafaqat mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, balki uning fuqarolarining turmush darajasini oshirish, ijtimoiy va infratuzilma loyihalarini amalga oshirishda ham muhimdir. O‘rish, shuningdek, davlat byudjeti uchun qo‘shimcha daromadlar yaratadi, bu esa ta'lim, sog‘liqni saqlash va boshqa ijtimoiy xizmatlarni yaxshilashga imkon beradi.

Iqtisodiy o‘rish nafaqat milliy iqtisodiyotda, balki butun dunyo bo‘ylab iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish, ijtimoiy farovonlikni oshirish va global hamkorlikni rivojlantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Bu fan o‘rgangan bilimlar, kelajakda iqtisodiy rivojlanishning turli strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda 60310100 - “Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)” bakalavr ta'lim yo‘nalishi talabalari uchun “Iqtisodiy o‘rish” fanini o‘qitish bugungi kunda dolzarb hisoblanadi va ushbu o‘quv qo‘llanma mazkur yo‘nalishda ta'lim olayotgan talabalarga o‘z mutaxassisliklari bo‘yicha fanlarni o‘zlashtirishga yordam beradi.

I BOB. IQTISODIY O‘SISH FANIGA KIRISH

1.1. Iqtisodiy o‘shishning mazmuni va turlari

Iqtisodiy o‘shish - ishlab chiqarishni takomillashtirish, iqtisodiyotda progressiv o‘zgarishlar va qayta qurishlarning muhim shart-sharoitidir. U taraqqiyotning ajralmas qismi, ijtimoiy rivojlanishning asosini tashkil qiladi. Iqtisodiy o‘shish - aholining moddiy faravonligini oshirish vositasi hisoblanadi. Shu sababli u davlat iqtisodiy siyosatining negizi bo‘lib qoladi. Iqtisodiy o‘shish nafaqat ishlab chiqarish, balki taqsimot munosabatlarini takomillashtirish, mehnat resurslarining bandligini ta‘minlash, investitsion faollikni oshirish va pirovard natijada davlat budjeti daromadlarining ko‘payib borishini ta‘minlash manbai hisoblanadi. U ko‘pgina ichki va xalqaro darajadagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni muvaffaqiyatli hal etish imkonini beradi. Iqtisodiy o‘shish mamlakat aholisining turmush darajasini oshirishga, ekologiya, mudofaa muammolarini hal etishga imkoniyat tug‘diradi. “Global inqiroz sharoitida iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni ta‘minlash, joylardagi mavjud muammolarni manzilli hal etish, ko‘makka muhtoj yurtdoshlarimizni qo‘llab-quvvatlash, yoshlari- mizning orzu-umidlarini ro‘yobga chiqarish - Prezidentdan boshlab barcha darajadagi rahbarlarning bosh vazifasi bo‘lmog‘i darkor”¹.

Iqtisodiy o‘shish - to‘liq bandlik bilan mujassamlashgan ishlab chiqarish real hajmining uzoq muddat mobaynida o‘shishidir. Iqtisodiy o‘shish YAIM, davlat iqtisodiy qudrati va insonlar farovonligining o‘shishida o‘z ifodasini topadi. Shuningdek, iqtisodiy o‘shish bevosita yalpi milliy mahsulot miqdorining mutlaq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko‘payishi hamda sifatning yaxshilanishida va tarkibining takomillashuvida ham ifodalanadi.

Hozirgi kunda iqtisodiy o‘shish nazariyasida iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini ma‘lum muddat oralig‘ida erishishgina emas, balki uni uzoq muddat davomida o‘shish sur‘atlarida saqlash ko‘zda tutilmoqda. Ya‘ni o‘shishni barqarorligini ta‘minlovchi

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi 29-dekabr 2020-yil. -Halq so‘zi gazetasi.

omillarni aniqlab ularni takomillashtirish ustida ish olib borish zamonaviy iqtisodiyot nazariyasini oldida turgan asosiy vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi. Demak yuqoridagi fikrlarni umumiyalashtirib barqaror iqtisodiy o'sishga quyidagicha ta'rif beriladi:

Barqaror iqtisodiy o'sish - bu uzoq vaqt davomida iqtisodiyotni yuqori sur'atlar bilan o'sib borishidir. Makroiqtisodiyot nazariyasi va jahon amaliyoti ko'rsatishicha mamlakatlarni yillik YAIMni o'sish sur'ati 7% dan kam bo'lmasa YAIMning hajmi 10 yilda 2 marta ko'payadi. Aksincha YAIMning yillik o'sish sur'ati 10% dan kam bo'lmasa, mamlakat YAIM hajmi 7 yilda 2 marta ko'payadi.

Iqtisodiy o'sish zamiridagi zamonaviy iqtisodiy nazariyada odatda tabiiy ahamiyatga ega ishlab chiqarish hajmining real tushib ketishi va qisqa muddatli ravnaqi emas, balki uzoq muddatli vaqt oralig'idagi ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishiga bog'liq ishlab chiqarish real hajmi tabiiy darajasining uzoq muddatli o'zgarishi tushuniladi. Bunday hollarda o'qitish predmeti bir uzoq muddatli muvozanat holati boshqasi tomon harakatlanishi bilan izohlanadigan ishlab chiqarish potensial hajmining o'sishi hisoblanadi. Bunday yondashuvda iqtisodiy o'sish sur'ati va takliflar omili diqqat markazida turadi. Real iqtisodiy o'sish tahlilida o'qitish predmeti iqtisodiy dinamikani aniqlovchi o'tnillargina emas, shuningdek tarmoqlar va takror ishlab chiqarish proporsiyasining o'zgarishi, iqtisodiy o'sish jarayonidagi institutsional tuzilmalar transformatsiyasi, o'sish sur'atlarini to'xtatib turish yoki rag'batlantirish bo'yicha davlat siyosati, real ishlab chiqarish potensial ishlab chiqarish hajmidan ortda qolishi sabablari va boshqalar ham bo'lishi mumkin. Real iqtisodiy o'sish mohiyati iqtisodiyotni asosiy ziddiyatlarning yangi darajasida qayta tiklash va ruxsat berishdan iborat: ishlab chiqarish resurslarining cheklanganligi va jamiyat ehtiyojlarining cheklanmaganligi o'rtasida.

Bu qarama-qarshilik ikki asosiy usulda bo'ladi:

- ishlab chiqarish quvvatining oshishi hisobiga;
- ishlab chiqarish quvvati va jamiyat ehtiyojlari rivojlanishiga ega bo'lgan samarali foydalanish hisobiga.

Biroq bu jarayonda har bir yangi bosqichda ishlab chiqarish imkoniyatlari kengayishidagi rivojlanishda barcha jamiyat ehtiyojlari qondirilmaydi. Jamiyat ehtiyojlari ishlab chiqarish resurslariga munosabatda doimo birinchi bo'lsa - da, bu ehtiyojlarni qondiruvchi ishlab chiqarish mahsulotlari ma'lum mamlakatning ishlab chiqaruvchilari yoki import mahsulotlari vositalari o'zlashtirilganda vujudga keladi. Buni shu bilan tushuntirish mumkinki, ehtiyojlar vujudga kelishi qadam - baqadam ommaviy tus oladi va ishlab chiqarishning uzluksiz rivojlanishini nazarda tutadi.

Ishlab chiqarish imkoniyatlarining rivojlanishi jamiyat ehtiyojlari o'sishi miqdori bilangina emas, ularning tuzilmasida bir ehtiyoj ulushining ortishi va boshqasining ulushi pasayishi bilan shartlanadi. Ishlab chiqarish resurslari va ishlab chiqarish tuzilmasi, qoidaga muvofiq ehtiyojlar tuzilmasi kabi tez o'zgarishi mumkin emas. Mahsulot yoki xizmatga yangi ehtiyoj tug'ilishi uchun uning bir vaqtda ishlab chiqarishni o'zlashtirish va bozorda iste'molchilar talablariga mos, to'lash qobiliyatiga ega o'z sifati va narxi bilan ular talabiga javob beradigan yangi mahsulotning paydo bo'lishi dalili yetarli.

Shu bilan birga ma'lum tovar ishlab chiqarishni ommaviy o'zlashtirish uchun ma'lum muddat zarur. Ishlab chiqaruvchilar ortda qolishni kamaytirishgagina erishishlari mumkin, lekin uni butunlay eskirtira olmaydilar. Bundan keiib chiqadiki, iqtisodiyot asosiy subyektlarining iqtisodiy o'sishi tomon intilishi jamiyatda qanday rivojlanish darajasiga erishilganga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'ladi. Biroq ishlab chiqarish real shartlari o'sish salohiyatini amalga oshirishda har doim ham yo'l qo'ymaydi. Bunday sharoitlarda dipressiya yoki xuddi ichki iqtisodiy omillar kabi milliy iqtisodiyotga munosabatdagi ichki omillar (masalan, urushlar, ichki va xalqaro siyosatdagi o'zgarish va boshqalar) bilan izohlanishi mumkin bo'lgan iqtisodiy tanazzul boshlanadi.

Iqtisodiyotda iqtisodiy o'sishning yuzaga kelishi shakllari izohida ikki asosiy yondashuv mavjud. Ulardan keng tarqalgani iqtisodiy o'sishni YAIM (MD) real hajmi o'sish sur'ati yoki bu ko'rsatkichlarni aholi ehtiyoji hisobida oshirish sur'ati bilan o'lchanadigan aniq vaqtda milliy iqtisodiyot rivojlanishining jami tavsifi

bilan tushunish hisoblanadi. Iqtisodiy o'sishni hisoblashning u yoki bu uslubini qo'llash zarurati, odatda tadqiqot masalalari bilan bog'liq. Iqtisodiy o'sishni hisoblashning birinchi usuli, odatda, mamlakatning iqtisodiy salohiyati kengayish sur'atlarini baholashda qo'llaniladi, ikkinchisidan esa aholining qulay sharoiti dinamikasi tahlilida yoki turli hududlar va mamlakatlarning hayotiylik darajasini solishtirishda foydalaniladi. Hozirgi vaqtda o'sish nazariyasida ikkinchi hisoblash usuli afzal deb qaraladi.

Iqtisodiy o'sishda real milliy daromad oshishi sur'atlari aholi o'sishi sur'atlarini oshiradigan milliy iqtisodiyot rivojlanishi nazarda tutiladi. Bu o'sish muammolarini tashqi kuzatuvchi nuqtai nazaridan emas, mamlakat aholisi pozitsiyasidan turib ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Iqtisodiy o'sishni ishlab chiqarish real hajmining oshish sur'atlari nuqtai nazaridan qarab chiqishda, odatda (aniq va noaniq shaklda) iqtisodiyotda chuqur tuzilmaviy va institutsional o'zgarishlari yuz bermasligi taxmin qilinadi. Ishlab chiqarish tuzilmasi va institutsional muhit murakkab va o'zgarmas hisoblanadi. Bunday rivojlanish xarakteri tashqi muhit bilan o'zaro ta'sirda balanslangan va yaxlitlik xususiyatiga ega bo'lgan iqtisodiy tizim uchun o'ziga xos.

Iqtisodiy o'sish nazariyasidagi boshqa yondashuv industrial va postindustrial jamiyatni takror ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Bu nazariyalar qachonki, o'zgarishlarga hokimlik, boshqaruv, infratuzilma obyektlari, iqtisodiyotdagi tuzilmaviy o'zaro ta'sir va uning tashqi muhit bilan o'zaro aloqasining asosiy institutlari duch kelganda, "yuqori uzun" davrda iqtisodiy dinamika muammolarini tahlil qiladi.

Ta'kidlash kerakki, "uzoq muddatli" va "yuqori uzun" davrlar tushunchalari dinamika nazariyasida iqtisodiy vaqt haqida gap borar ekan, xuddi o'zining vaqtinchalik masofasi va konseptual yo'nalish kabi farqlanadi (xodisalar sodir bo'lish tezligi). "Yuqori uzun" davr o'zining vaqtinchalik masofasi xodisalari qatorida uzoq muddatli davr va uning an'anaviy tushunchasida qisqa bo'lishi mumkin. Xususan, bu mamlakatimiz rivojlanishining zamonaviy bosqichida, uning uchun xarakterlidir. Bunda tuzihnaviy, institutsional va fiinksional o'zgarishlar

ishlab chiqarish real hajmi tabiiy o'sish jarayonini aniqlaydigan ishlab chiqarishning tekis ommillari o'zgarishidan ko'ra tezroq yuz beradi.

Yuqori uzun davrdagi iqtisodiy o'sish tahlilining ikki asosiy xususiyatini ajratish mumkin:

- iqtisodiy o'sish iqtisod rivojlanishining tashkiliy elementi sifatida qaraladi. U bir tomondan rivojlanishning siklik xarakterini ifodalaydi, ikkinchi tomondan o'zi pasayish va depressiya davrlariga tayyorlovchi o'zgarishlar natijasi hisoblanadi. Shuning uchun asosiy e'tibor iqtisodiy o'sish sur'atlariga emas, balki iqtisodiyotdagi global o'zgarishlar, barqaror tendensiya va qonunchiliklar va ulaming yangi sifat o'zgarishlariga qaratiladi.

- Makroiqtisodiy tanaffiislar qatorida iqtisodiy rivojlanishning va industrial asoslari, tadbirkorlik muammolari, ishlab chiqaruvchilar qiziqishlari ziddiyatli siljishlari, iste'molchilar va davlat xokimiyati institutlari iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshishiga yo'l qo'ymaydigan yangi iqtisodiy tuzilmaning shakllanishi va uning tashqi muhit o'zgaruvchanligi sharoitidagi barqarorligini tekshiradi.

Jamiyat a'zolarining xilma-xil va yuksalib borayotgan ehtiyojlarini qondirishning birdan bir vositasi iqtisodiy o'sishdir. Agar iqtisodiy o'sish bo'hnasa xech qanday jamiyat rivojlana olmaydi, eski iqtisodiy tizim o'miga yangisi kelmaydi, xullas, ijtimoiy taraqqiyot yuz bermaydi. Bu obyektiv qonuniyat bo'lib, aholi o'sishi va fan - texnika jarayonlari bilan bog'langan. U milliy iqtisodiyot rivojlanish harakatini ko'rsatadi va shu sababli vaqtning ma'lum davrlariga (chorak, yil va undan uzoq vaqtga) makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni (YAIM va SMM) taqqoslash yo'li bilan o'lchanadi.

Iqtisodiy o'sish deganda, odamlarning talab - ehtiyojini qondirish uchun zarur bo'lgan moddiy mahsulot va xizmatlarni, ya'ni barcha noz - ne'matlarni ishlab chiqarishning ko'payib borishi tushuniladi. Iqtisodiy o'sish nafaqat iste'mol buyumlari, balki ishlab chiqarish vositalari, ya'ni resurslarni ham ko'plab ishlab chiqarishini anglatadi, chunki o'sish jamiyat a'zolarining joriy iste'molini qondirish bilan cheklanmay, kelajakda ishlab chiqarishni rivojlantirish orqali

bo'lg'usi iste'molni qondirishni ham mo'ljallaydi. Ishlab chiqarish faoliyati jamiyat hayotining birlamchi asosi bo'lganidan iqtisodidan o'sish ijtimoiy taraqqiyot uchun moddiy zamin yaratib beradi. Jamiyatdagi chuqur va sifatli o'zgarishlar iqtisodiy o'sish sur'atlariga qarab yuz beradi. Hozirgi bosqichda jamiyat hayotidagi shiddatli o'zgarishlar barqaror o'sish natijasidir. Iqtisodiy o'sish jamiyatdagi ishlab chiqarish hajmini yoki aholi jon boshiga yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar hajmini ortib borishi bilan o'lchanadi. Uni albatta real yalpi milliy mahsulot yoki real milliy daromadning ko'payishi ifoda etadi.

Makroiqtisodiy o'sish - butun jamiyat miqyosidagi, masalan, mamlakat miqyosidagi iqtisodiyotni o'sishidir. U jamiyat ishlab chiqarish faoliyatining natijasi bo'ladi, turli korxona va tarmoqlardagi makroiqtisodiy o'sishning mazmuni sifatida yuzaga keladi. Mikroiktisodiy o'sish bu korxona, xo'jalik firma va tarmoq doirasidagi o'sishdir, shu doiradagi mehnat qiluvchilar iqtisodiy aniqrog'i guruh faoliyatning natijasidir.

1.2. Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari va omillari

Iqtisodiy o'sish - bu mamlakat iqtisodiyotining uzoq muddatli hajmi va sifatining ortishi, bu yalpi ichki mahsulot (YaIM) va yalpi milliy daromad (YaMD) kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Iqtisodiy o'sish darajasi odatda foizda ifodalanadi va muayyan davr, odatda bir yil davomida iqtisodiyotning o'sish sur'atini ko'rsatadi.

Iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichlari:

- **Yalpi ichki mahsulot (YaIM):** Mamlakat hududida bir yil davomida ishlab chiqarilgan barcha yakuniy tovarlar va xizmatlarning bozor qiymati. YaIM iqtisodiyotning umumiy hajmini va o'sish sur'atini o'lchash uchun eng keng tarqalgan ko'rsatkichdir.
- **Jon boshiga YaIM:** Mamlakat aholisi soniga bo'lingan YaIM. Bu ko'rsatkich turmush darajasini va iqtisodiy farovonlikni baholash uchun ishlatiladi. Jon boshiga YaIMning o'sishi odatda aholi farovonligining oshishini anglatadi.

- **Yalpi milliy daromad (YaMD):** Mamlakat rezidentlari tomonidan yaratilgan barcha daromadlar, shu jumladan xorijdan kelgan daromadlar. YaMD YaIMdan farqli ravishda, mamlakat fuqarolari tomonidan yaratilgan daromatlarni o'lchaydi, hududida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni emas.
- **Sanoat ishlab chiqarishi indeksi:** Sanoat sektoridagi ishlab chiqarish hajmining o'zgarishini o'lchaydi. Sanoat iqtisodiyotning muhim sektori bo'lganligi sababli, bu indeks iqtisodiy o'sishning muhim ko'rsatkichi hisoblanadi.
- **Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi indeksi:** Qishloq xo'jaligi sektoridagi ishlab chiqarish hajmining o'zgarishini o'lchaydi. O'zbekiston kabi qishloq xo'jaligi muhim ahamiyatga ega bo'lgan mamlakatlar uchun bu ko'rsatkich iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda muhimdir.
- **Investitsiyalar hajmi:** Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi kelajakda iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun muhim omil hisoblanadi. Investitsiyalar hajmining o'sishi iqtisodiy o'sishning ijobiy ko'rsatkichidir.
- **Ishsizlik darajasi:** Iqtisodiy o'sish odatda ish o'rinlarining yaratilishi bilan birga keladi, shuning uchun ishsizlik darajasining pasayishi iqtisodiy o'sishning ijobiy belgisi hisoblanadi.
- **Inflyatsiya darajasi:** Iqtisodiy o'sish bilan birga inflyatsiya ham kuzatilishi mumkin. Biroq, yuqori inflyatsiya iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, shuning uchun inflyatsiya darajasining nazorat ostida bo'lishi muhimdir.

Iqtisodiy o'sishning asosiy omillari:

- **Inson kapitali:**
 - **Ta'lim:** Ta'lim darajasining oshishi malakali ishchi kuchini yaratadi, bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi va innovatsiyalarni rag'batlantiradi.
 - **Sog'liqni saqlash:** Sog'lom aholi yanada samarali mehnat qiladi va iqtisodiyotga ko'proq hissa qo'shadi. Sog'liqni saqlash tizimiga investitsiyalar inson kapitalini mustahkamlashning muhim qismidir.

- **Tabiiy resurslar:** Tabiiy resurslarga boylik iqtisodiy o'sish uchun muhim ustunlik bo'lishi mumkin, ayniqsa eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotlar uchun. Biroq, tabiiy resurslarga haddan tashqari bog'liqlik "resurs la'nati" ga olib kelishi mumkin, shuning uchun diversifikatsiya muhimdir.
- **Texnologik taraqqiyot:**
 - **Innovatsiyalar:** Yangi texnologiyalar, mahsulotlar va ishlab chiqarish usullari iqtisodiy o'sishning asosiy dvigatelidir. Innovatsiyalar samaradorlikni oshiradi, yangi sohalarni yaratadi va raqobatbardoshlikni kuchaytiradi.
 - **Texnologiyalarni joriy etish:** Mavjud texnologiyalarni joriy etish ham ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va samaradorlikni oshirish orqali iqtisodiy o'sishga yordam beradi.
- **Institutsional muhit:**
 - **Qonun ustuvorligi:** Mulk huquqlarining himoyasi, shartnomalar ijrosi va korrupsiyaga qarshi kurash investitsiyalar uchun qulay muhit yaratadi va iqtisodiy faoliyatni rag'batlantiradi.
 - **Barqaror siyosat:** Barqaror makroiqtisodiy siyosat, jumladan, past inflyatsiya va fiskal intizom, biznes uchun ishonchli muhitni ta'minlaydi.
- **Tashqi savdo:**
 - **Eksport:** Eksport iqtisodiyotga valyuta olib keladi va mahalliy ishlab chiqaruvchilarni raqobatbardosh bo'lishga undaydi.
 - **Import:** Import iste'molchilarga arzonroq tovarlar va xizmatlarni taqdim etadi va ishlab chiqaruvchilarga zarur xomashyo va texnologiyalarni yetkazib beradi.
- **Demografik omillar:**
 - **Aholi sonining o'sishi:** Aholi sonining o'sishi ichki talabni oshiradi va ishchi kuchini ko'paytiradi, bu esa iqtisodiy o'sish uchun potentsial yaratadi.

- **Mehnatga layoqatli aholining ulushi:** Mehnatga layoqatli aholining yuqori ulushi iqtisodiyot uchun katta ishchi kuchi resursini ta'minlaydi.

O'zbekistonda iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar:

O'zbekiston iqtisodiyoti uchun yuqorida sanab o'tilgan omillarning barchasi muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonning iqtisodiy o'sishini tahlil qilishda quyidagi omillarga alohida e'tibor qaratish lozim:

- **Strukturaviy islohotlar:** O'zbekiston iqtisodiyoti hali ham davlat sektorining katta ulushi bilan ajralib turadi. Xususiylashtirish, raqobatni kuchaytirish va biznes muhitini yaxshilashga qaratilgan strukturaviy islohotlar iqtisodiy o'sishni tezlashtirishi mumkin.
- **Investitsiya muhitini yaxshilash:** Xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay sharoitlar yaratish, jumladan, qonunchilikni takomillashtirish, byurokraziyani kamaytirish va korrupsiyaga qarshi kurashish muhimdir.
- **Diversifikatsiya:** O'zbekiston iqtisodiyoti hali ham paxta va tabiiy gaz eksportiga sezilarli darajada bog'liq. Iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, yangi sohalarni rivojlantirish va eksport bozorlarini kengaytirish iqtisodiy o'sishning barqarorligini oshirishi mumkin.
- **Infratuzilmani rivojlantirish:** Transport, energetika va telekommunikatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish iqtisodiy faollikni oshirish va mintaqalar o'rtasida aloqalarni yaxshilash uchun zarurdir.
- **Mintaqaviy hamkorlik:** Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish savdo aloqalarini rivojlantirish va iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish uchun muhim imkoniyatlar yaratadi.

1.3. Iqtisodiy o'sishni o'lchash

Iqtisodiy o'sishni o'lchash - bu mamlakat iqtisodiyotining vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarayotganini aniqlash jarayoni. Bu jarayon iqtisodiyotning turli

jihatlarini o'lchaydigan bir qator ko'rsatkichlar yordamida amalga oshiriladi. Eng keng tarqalgan ko'rsatkichlar **yalpi ichki mahsulot (YaIM)** va **yalpi milliy daromad (YaMD)** hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sishni o'lchash usullari va ko'rsatkichlari:

1. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) orqali o'lchash:

- **YaIM nima?** YaIM - bu ma'lum bir davr (odatda bir yil) ichida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan barcha yakuniy tovarlar va xizmatlarning umumiy bozor qiymati. "Yakuniy" degani, oraliq tovarlar (boshqa tovarlar yoki xizmatlar ishlab chiqarishda ishlatiladigan tovarlar) hisobga olinmaydi.
- **YaIM qanday hisoblanadi?** YaIMni hisoblashning uchta asosiy usuli mavjud:
 - **Ishlab chiqarish usuli:** Iqtisodiyotning barcha tarmoqlari (qishloq xo'jaligi, sanoat, xizmatlar va boshqalar) tomonidan yaratilgan qo'shilgan qiymatni yig'ish orqali. Qo'shilgan qiymat - bu tarmoqning yalpi ishlab chiqarishidan oraliq iste'mol xarajatlarini chegirib tashlash natijasida olingan qiymat.
 - **Xarajatlar usuli:** Iqtisodiyotdagi barcha yakuniy xarajatlarni yig'ish orqali. Bularga iste'mol xarajatlari (uy xo'jaliklari xarajatlari), investitsiya xarajatlari (biznes xarajatlari), davlat xaridlari (davlat xarajatlari) va sof eksport (eksport - import) kiradi.
 - **Daromadlar usuli:** Iqtisodiyotda yaratilgan barcha daromadlarni yig'ish orqali. Bularga ish haqi, foyda, renta va amortizatsiya kiradi.
- **Real va nominal YaIM:**
 - **Nominal YaIM** joriy narxlarda hisoblanadi va inflyatsiya ta'sirini o'z ichiga oladi.
 - **Real YaIM** esa inflyatsiya ta'sirini chegirib tashlash uchun bazaviy yil narxlarida hisoblanadi. Iqtisodiy o'sishni to'g'ri o'lchash uchun real YaIMdan foydalanish muhimdir. Real YaIM o'sish sur'ati iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi.

- **YaIM o'sish sur'ati:** Odatda foizda ifodalanadi va joriy davrdagi real YaIMning o'tgan davrdagi real YaIMga nisbatan o'zgarishini ko'rsatadi.

2. Jon boshiga YaIM:

- Jon boshiga YaIM - bu mamlakatning umumiy YaIM hajmini aholi soniga bo'lish orqali hisoblanadi.
- Bu ko'rsatkich har bir aholi joniga to'g'ri keladigan o'rtacha YaIM hajmini ko'rsatadi va turmush darajasini taqqoslash uchun ishlatiladi.
- Jon boshiga YaIMning o'sishi turmush darajasining yaxshilanishini anglatishi mumkin, lekin u daromadlarning teng taqsimlanishini aks ettirmaydi.

3. Yalpi milliy daromad (YaMD):

- YaMD - bu mamlakat rezidentlari (fuqarolari va mamlakatda doimiy yashovchi shaxslar) tomonidan yaratilgan barcha daromadlar, shu jumladan xorijdan kelgan daromadlar.
- YaMD YaIMdan farqli ravishda, mamlakat fuqarolari tomonidan yaratilgan daromadlarni o'lchaydi, hududida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni emas.
- YaMD, ayniqsa, xorijda katta miqdorda daromad oladigan fuqarolari bo'lgan mamlakatlar uchun iqtisodiy farovonlikni o'lchashda muhimroq ko'rsatkich bo'lishi mumkin.

4. Sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi indeksleri:

- Bu indekslar sanoat va qishloq xo'jaligi sektorlaridagi ishlab chiqarish hajmining o'zgarishini o'lchaydi.
- Ular iqtisodiyotning asosiy tarmoqlaridagi o'sish sur'atlarini aniqlashga yordam beradi.
- Indeksler odatda bazaviy yilga nisbatan foizda ifodalanadi.

5. Boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlar:

- **Investitsiyalar darajasi:** Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmining o'sishi kelajakdagi iqtisodiy o'sish potentsialini ko'rsatadi.

- **Ishsizlik darajasi:** Ishsizlik darajasining pasayishi iqtisodiyotda bandlikning oshishini va resurslardan samarali foydalanilayotganini anglatadi.
- **Inflyatsiya darajasi:** Inflyatsiya darajasining nazorat ostida bo'lishi iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun muhimdir. Yuqori inflyatsiya iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.
- **Savdo balansi:** Eksport va import o'rtasidagi farq iqtisodiyotning tashqi savdo faoliyatini aks ettiradi. Ijobiy savdo balansi iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Iqtisodiy o'sish nima?
2. Iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichlari bular-?
3. Iqtisodiy o'sishning asosiy omillari nimalardan iborat?
4. Diversifikatsiya nima?
5. Iqtisodiy o'sishni o'lchash usullari va ko'rsatkichlari.
6. Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi taklif omillarini izohlang.
7. Iqtisodiy o'sishdagi taqsimlash omillarini izohlang.

II BOB. SOLOV MODELI

2.1. Solovning iqtisodiy o'sish nazariyasi modeli

Solou iqtisodiy o'sish modeli, ba'zan **Solou-Suon modeli** deb ham ataladi, iqtisodiy o'sishning neoklassik ekzogen modeli bo'lib, u uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni kapital jamg'arish, mehnat o'sishi va texnologik taraqqiyot kabi omillar bilan izohlaydi. Ushbu model 1956-yilda Robert Solou va Trevor Suon tomonidan mustaqil ravishda ishlab chiqilgan va u iqtisodiy o'sish nazariyasida muhim ahamiyatga ega.

Modelning asosiy tushunchalari va taxminlari:

- **Ishlab chiqarish funktsiyasi:** Modelda iqtisodiyotning umumiy ishlab chiqarishi kapital (K) va mehnat (L) omillariga bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish funktsiyasi orqali ifodalanadi. Odatda, Kobb-Duglas ishlab chiqarish funktsiyasi qo'llaniladi, masalan: $Y = A * K^{\alpha} * L^{(1-\alpha)}$, bu yerda:
 - Y - yalpi ishlab chiqarish (YaIM)
 - K - kapital hajmi
 - L - mehnat hajmi
 - A - texnologik daraja (umumiy omilli samaradorlik)
 - α - kapitalning ishlab chiqarishdagi ulushi ($0 < \alpha < 1$)
- **Kapital jamg'arish:** Modelda jamg'arish darajasi (s) doimiy deb taxmin qilinadi. Jamg'arilgan daromadning bir qismi investitsiyaga yo'naltiriladi va kapital zaxirasini oshiradi. Kapital zaxirasining o'zgarishi quyidagicha ifodalanadi: $\Delta K = sY - \delta K$, bu yerda:
 - s - jamg'arish normasi ($0 < s < 1$)
 - δ - kapitalning eskirish normasi ($0 < \delta < 1$)
- **Mehnat o'sishi:** Mehnat resurslari (aholi) doimiy sur'atda (n) o'sadi deb taxmin qilinadi. Mehnat o'sishi ekzogen omil hisoblanadi va model ichida izohlanmaydi.

- **Texnologik taraqqiyot:** Texnologik taraqqiyot (A) ham ekzogen omil hisoblanadi va doimiy sur'atda (g) o'sadi deb taxmin qilinadi. Texnologik taraqqiyot mehnat samaradorligini oshiradi va bir xil miqdordagi kapital va mehnat bilan ko'proq mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi.
- **Kamayib boruvchi hosildorlik:** Modelda kapitalning kamayib boruvchi hosildorligi qonuni amal qiladi deb taxmin qilinadi. Bu degani, kapital hajmi oshgani sari, kapitalning qo'shimcha birligi tomonidan yaratilgan qo'shimcha mahsulot hajmi kamayib boradi.

Modelning asosiy xulosalari:

- **Barqaror holat (Steady State):** Solou modeli iqtisodiyot uzoq muddatda barqaror holatga intilishini ko'rsatadi. Barqaror holatda jon boshiga kapital, jon boshiga ishlab chiqarish va jon boshiga iste'mol doimiy darajada qoladi. Faqat umumiy ishlab chiqarish va umumiy kapital texnologik taraqqiyot sur'ati (g) va aholi o'sishi sur'ati (n) yig'indisi sur'atida o'sadi.
- **Konvergenitsiya (Yaqinlashuv):** Modelga ko'ra, kambag'al mamlakatlar boy mamlakatlarga nisbatan tezroq o'sishi kerak. Chunki kambag'al mamlakatlarda kapital zaxirasi kamroq bo'lganligi sababli, kapitalning qo'shimcha birligi yuqori hosildorlikka ega bo'ladi. Bu esa investitsiyalarning yuqori rentabelligini ta'minlaydi va tezroq o'sishga olib keladi. Biroq, bu xulosa empirik ma'lumotlar bilan to'liq tasdiqlanmaydi.
- **Texnologik taraqqiyotning ahamiyati:** Model uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning asosiy omili texnologik taraqqiyot ekanligini ko'rsatadi. Kapital jamg'arish va aholi o'sishi faqat vaqtinchalik o'sishga olib keladi, barqaror o'sish faqat texnologik taraqqiyot orqali ta'minlanadi.
- **Jamg'arish normasining ta'siri:** Jamg'arish normasining oshishi barqaror holatdagi jon boshiga kapital va jon boshiga ishlab chiqarish darajasini oshiradi, lekin uzoq muddatli o'sish sur'atiga ta'sir qilmaydi. Jamg'arish normasi faqat o'tish davrida o'sish sur'atini tezlashtiradi.

Modelning tanqidi va cheklovlari:

- **Ekzogen texnologik taraqqiyot:** Solou modelining asosiy tanqidlaridan biri texnologik taraqqiyotning ekzogenligi, ya'ni model texnologik taraqqiyot qanday sodir bo'lishini va unga nima ta'sir qilishini tushuntirmaydi. Texnologik taraqqiyot "osmondan tushgan manna" kabi tashqi omil sifatida qabul qilinadi.
- **Omillarning bir xilligi:** Modelda kapital va mehnat omillari bir xil deb taxmin qilinadi, lekin amalda mehnat malakasi va kapital turlari har xil bo'lishi mumkin.
- **Institutsional omillar e'tiborsizligi:** Modelda institutsional omillar, siyosat, madaniyat va boshqa ijtimoiy omillarning iqtisodiy o'sishga ta'siri e'tiborsiz qoldiriladi.

Modelning ahamiyati:

Shunga qaramay, Solou modeli iqtisodiy o'sish nazariyasiga katta hissa qo'shgan va ko'plab keyingi tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Modelning asosiy ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- **Iqtisodiy o'sishning asosiy omillarini aniqlash:** Model kapital jamg'arish, mehnat o'sishi va texnologik taraqqiyot uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning muhim omillari ekanligini ko'rsatadi.
- **Barqaror holat tushunchasi:** Model barqaror holat tushunchasini kiritadi va iqtisodiyotning uzoq muddatli tendentsiyalarini tahlil qilish uchun asos yaratadi.
- **Siyosat uchun xulosalar:** Model jamg'arish normasini oshirish va texnologik taraqqiyotni rag'batlantirish iqtisodiy o'sishni tezlashtirish uchun muhim siyosat yo'nalishlari ekanligini ko'rsatadi.

Solou iqtisodiy o'sish modeli sodda va tushunarli bo'lishiga qaramay, u iqtisodiy o'sishning asosiy dinamikasini tushunish uchun muhim nazariy asos yaratadi. Modelning cheklovlarini inobatga olgan holda, u iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun foydali vosita bo'lib xizmat qiladi.

2.2. Solov modelining asoslari

Shunday qilib, iqtisodiy o'sish kapital ortishi bilan ishchi ko'payishi o'rtasidagi nisbatga, ya'ni kapital bilan qurollanishdagi o'zgarishga bog'liqdir. Agar kapital aholi ko'payishiga nisbatan tezroq ortadigan bo'lsa, har bir xodimning kapital bilan qurollanishi ishlab chiqarish samaradorligi va jon boshiga daromadning asosi sifatida ko'payib boradi. Aksincha, aholining ko'payishi kapital ortishidan ildamroq bo'lsa, mehnat faoliyatiga kirishayotgan ish kuchi kamroq kapital bilan ta'minlangan bo'ladi. Buning oqibatida mehnat unumdorligi kamayishi hamda milliy mahsulot o'sishining suratlari pasayishi mumkin. Ya'ni iqtisodiyotning o'sish qobiliyati manbai jamg'armalar bo'lgan kapital jamg'arilishi sur'atlariga bog'liqdir.

Jamg'armalar - odamlar kelajakdagi xaridlari, kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish uchun jamg'ariladigan pul daromadlarning bir qismidir. Ular mavjud daromad bilan iste'mol xarajatlari o'rtasidagi farqdir. Jamg'armalar, o'z navbatida, daromad darajasi va iste'mol darajasiga bog'liqdir.

Iste'mol - ehtiyojlamini qondirish maqsadida mahsulotlar, buyumlar, ne'matlar, tovarlar, xizmatlardan foydalanish, ularni iste'mol qilishdir.

Shuning uchun iqtisodiy o'sish nazariyalarida kapital jamg'arilishi yuksak darajasini ta'minlaydigan jamg'armalarning eng maqbul darajasi tadqiq qilinadi. U barqaror va mutanosib o'sishni ta'minlaydi.

Odatda iqtisodiy o'sishning quyidagi nazariyalarini farqlaydilar:

- iqtisodiy o'sishning yangi keynscha nazariyalari;
- iqtisodiy o'sishning yangi klassik nazariyalari;
- iqtisodiy o'sishning empirik nazariyalari;
- endogen o'sishning yangi nazariyalari.

Ushbu yo'nalishlar doirasida iqtisodiy o'sishning turli nazariy modellari yaratila boshlangan. Iqtisodiy o'sish modellari bu tadqiq qilinayotgan iqtisodiy jarayonlarning muhim sabablari va omillarini aniqlash maqsadida grafik va matematik usullar orqali real iqtisodiy jarayonlarni abstrakt holda umumlashtirilgan va soddalashtirilgan ifodasi bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda

iqtisodiyotda ikki turdagi iqtisodiy o'sish modeli: neoklassik va yangi keynschilik maktablari nazariyalari keng tarqalgan.

Iqtisodiy o'sish nazariyasida asosiy o'rinda tarkibiy qayta qurishda investitsiyalarning o'mi masalasi turadi. Keyns tomonidan iqtisodiy fanda bozor iqtisodiyoti, iqtisodiyotda barqarorliknikafolatlay olmaydi degan inqilobiy fikr bayon etilgan edi. Iqtisodiyotdagi inqiroziy holatlar va yuqori ishsizlik darajasiga qarshi davlat o'zining barqarorlashtiruvchi siyosatini olib borishi lozim. Davlatning iqtisodiyotni boshqarishdagi rolikdan foydalanmasdan turib, takror ishlab chiqarishning zaruriy makroiqtisodiy nisbatlariga erishish mumkin emas.

Solou modeli iqtisodiy o'sish nazariyasining poydevori hisoblanadi va u uzoq muddatli iqtisodiy o'sish qanday sodir bo'lishini tushuntirishga urinadi. Modelning asosiy g'oyasi shundan iboratki, uzoq muddatli iqtisodiy o'sish asosan texnologik taraqqiyot bilan belgilanadi, kapital jamg'arish va aholi o'sishi esa vaqtinchalik o'sishga olib keladi.

- **Uzoq muddatli o'sish dvigateli - texnologik taraqqiyot:** Modelga ko'ra, uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o'sish faqat texnologik taraqqiyot orqali ta'minlanadi. Kapital jamg'arish va aholi o'sishi faqat vaqtinchalik o'sishga olib keladi.
- **Konvergenetsiya:** Model kambag'al mamlakatlar boy mamlakatlarga nisbatan tezroq o'sishi kerakligini taxmin qiladi (konvergenetsiya). Chunki kambag'al mamlakatlarda kapital kamroq bo'lganligi sababli, kapitalning qo'shimcha birligi yuqori hosildorlikka ega bo'ladi.
- **Jamg'arish normasi daraja effektiga ega, lekin o'sish sur'atiga emas:** Jamg'arish normasini oshirish barqaror holatdagi jon boshiga kapital va jon boshiga ishlab chiqarish darajasini oshiradi, lekin uzoq muddatli o'sish sur'atiga ta'sir qilmaydi.

Modelning ahamiyati:

Solou modeli sodda bo'lishiga qaramay, u iqtisodiy o'sishning asosiy omillarini va dinamikasini tushunish uchun muhim nazariy asos yaratadi. U iqtisodiy

siyosatni ishlab chiqishda va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda foydali yo'nalishlarni ko'rsatadi.

2.3.Kapital va mehnat tushunchalari

Kapital va mehnat tushunchalari iqtisodiyotning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, ishlab chiqarish jarayonining muhim omillari hisoblanadi. Quyida bu tushunchalar haqida batafsil ma'lumot beraman:

Iqtisodiyotda **kapital** deganda, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan **ishlab chiqarish vositalari** tushuniladi. Kapital faqat pul emas, balki ishlab chiqarishga xizmat qiladigan har qanday resursdir.

Kapitalning turlari:

- **Jismoniy kapital (Real kapital):** Ishlab chiqarish jarayonida bevosita foydalaniladigan moddiy aktivlar. Bularga quyidagilar kiradi:
 - **Uskunalar va mashinalar:** Zavodlardagi dastgohlar, kompyuterlar, transport vositalari, qishloq xo'jaligi texnikasi va boshqalar.
 - **Binolar va inshootlar:** Zavod binolari, ofislar, omborlar, yo'llar, ko'priklar, infratuzilma ob'ektlari.
 - **Xomashyo va materiallar:** Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xomashyo zaxiralari, yarim tayyor mahsulotlar va materiallar.
- **Inson kapitali:** Ishchilarning bilim, ko'nikma, malaka va tajribasi. Inson kapitali ta'lim, kasbiy tayyorgarlik va sog'liqni saqlashga investitsiyalar orqali shakllanadi. Misollar:
 - Universitet diplomiga ega muhandisning bilimi.
 - Tajribali dasturchining kod yozish ko'nikmasi.
 - Malakali shifokorning tibbiy bilim va ko'nikmalari.
- **Moliyaviy kapital:** Pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar, kreditlar va boshqa moliyaviy aktivlar. Moliyaviy kapital bevosita ishlab chiqarish vositasi bo'lmasa-da, u investitsiyalarni moliyalashtirish va jismoniy kapitalni yaratish uchun zarurdir. Misollar:
 - Kompaniyaning bankdagi hisobidagi pul mablag'lari.

- Aksiyalar va obligatsiyalar.
- Biznes kreditlari.
- **Ijtimoiy kapital:** Jamiyatdagi ishonch, tarmoqlar, normalar va qadriyatlar kabi omillar. Ijtimoiy kapital iqtisodiy faoliyatni osonlashtiradi va samaradorlikni oshiradi. Misollar:
 - Biznes hamkorlar o'rtasidagi ishonch.
 - Ilmiy hamjamiyatdagi hamkorlik tarmoqlari.
 - Kuchli huquqiy tizim va qonun ustuvorligi.

Iqtisodiyotda **mehnat** deganda, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun sarflanadigan **insoniy resurslar** tushuniladi. Mehnat nafaqat jismoniy kuch, balki aqliy faoliyatni ham o'z ichiga oladi.

Mehnatning turlari:

- **Jismoniy mehnat:** Jismoniy kuch talab qiladigan mehnat. Misollar:
 - Qurilish ishchisi.
 - Fermer.
 - Yuk tashuvchi.
- **Aqliy mehnat:** Aqliy faoliyat talab qiladigan mehnat. Misollar:
 - Dasturchi.
 - O'qituvchi.
 - Tadqiqotchi.
- **Malakali mehnat:** Ma'lum bilim, ko'nikma va tajribaga ega bo'lgan ishchilarning mehnati. Misollar:
 - Shifokor-jarroh.
 - Yuqori malakali muhandis.
 - Tajribali moliyachi.
- **Malakasiz mehnat:** Maxsus bilim va ko'nikmalarni talab qilmaydigan mehnat. Misollar:
 - Farrosh.
 - Qorovul.
 - Qadoqlovchi.

Kapital va mehnatning o‘zaro aloqasi:

Kapital va mehnat ishlab chiqarishning asosiy omillari bo‘lib, ular birgalikda tovarlar va xizmatlar yaratadi.

- **Kapital mehnat samaradorligini oshiradi:** Ishchilar zamonaviy uskunalar va texnologiyalar bilan ta‘minlanganda, ular ko‘proq va sifatli mahsulot ishlab chiqarishlari mumkin. Misol uchun, fermer qo‘lda o‘roq bilan ekin o‘rgandan ko‘ra, kombayn yordamida ancha ko‘p hosilni tezroq yig‘ib olishi mumkin.
- **Mehnat kapitaldan foydalanishni boshqaradi:** Kapitaldan foydalanish, uni boshqarish va undan samarali foydalanish inson mehnatiga bog‘liq. Malakali ishchilar murakkab mashinalar bilan ishlashlari, texnologik jarayonlarni boshqarishlari va innovatsiyalarni joriy etishlari mumkin.
- **Kapital va mehnat bir-birini to‘ldiradi:** Ishlab chiqarish jarayoni kapital va mehnatning muvozanatli kombinatsiyasini talab qiladi. Faqat kapitalning o‘zi yoki mehnatning o‘zi yetarli emas. Uskunalar bo‘lsa-da, uni ishlatadigan ishchi kuchi bo‘lmasa, ishlab chiqarish bo‘lmaydi. Xuddi shunday, ishchi kuchi bo‘lsa-da, zarur uskunalar va vositalar bo‘lmasa, samarali ishlab chiqarish qiyinlashadi.

Kapital va mehnatning iqtisodiy o‘shisdagi roli:

- **Kapital jamg‘arish:** Jismoniy va inson kapitaliga investitsiyalar iqtisodiy o‘shishning muhim omilidir. Kapital zaxirasining o‘shishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytiradi va mehnat samaradorligini oshiradi. Solou modelida kapital jamg‘arish iqtisodiy o‘shishning muhim drayveri sifatida ko‘rsatiladi (garchi uzoq muddatda texnologik taraqqiyot asosiy omil bo‘lsa-da).
- **Mehnat resurslarining sifati va miqdori:** Aholi sonining o‘shishi va mehnatga layoqatli aholining ulushi mehnat resurslarining miqdoriy jihatini belgilasa, ta‘lim va sog‘liqni saqlashga investitsiyalar ularning sifatini oshiradi. Malakali va sog‘lom ishchi kuchi iqtisodiy o‘shish uchun zarur shartdir.

- **Texnologik taraqqiyot:** Texnologik taraqqiyot kapital va mehnatning samaradorligini oshirib, iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi. Yangi texnologiyalar yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi. Solou modeli aynan texnologik taraqqiyotni uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning asosiy manbai deb hisoblaydi.

Kapital va mehnat iqtisodiyotning asosiy ishlab chiqarish omillari bo'lib, ular o'rtasidagi o'zaro aloqa iqtisodiy o'sish va farovonlikni belgilaydi. Kapital jamg'arish, inson kapitalini rivojlantirish va texnologik taraqqiyotni rag'batlantirish iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun muhim siyosat yo'nalishlari hisoblanadi.

2.4. R.Solouning neoklassik iqtisodiy o'sish modeli

- **Barqaror holat (Steady State):** Iqtisodiyot uzoq muddatda **barqaror holatga** intiladi. Barqaror holatda jon boshiga kapital, jon boshiga ishlab chiqarish va jon boshiga iste'mol doimiy darajada qoladi. Umumiy ishlab chiqarish va umumiy kapital esa texnologik taraqqiyot sur'ati (g) va aholi o'sishi sur'ati (n) yig'indisi sur'atida o'sadi.
- **Konvergenetsiya (Yaqinlashuv):** Kambag'al mamlakatlar boy mamlakatlarga nisbatan tezroq o'sishi kerak. Kambag'al mamlakatlarda kapital kamroq bo'lganligi sababli, kapitalning qo'shimcha birligi yuqori hosildorlikka ega bo'ladi.
- **Texnologik taraqqiyotning ahamiyati:** Uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning asosiy omili **texnologik taraqqiyotdir**. Kapital jamg'arish va aholi o'sishi faqat vaqtinchalik o'sishga olib keladi.
- **Jamg'arish normasining ta'siri:** Jamg'arish normasining oshishi barqaror holatdagi jon boshiga kapital va jon boshiga ishlab chiqarish darajasini oshiradi, lekin uzoq muddatli o'sish sur'atiga ta'sir qilmaydi.

Modelning tanqidi va cheklovlari:

- **Ekzogen texnologik taraqqiyot:** Texnologik taraqqiyotning ekzogenligi, ya'ni model texnologik taraqqiyot qanday sodir bo'lishini tushuntirmaydi.

- **Omllarning bir xilligi:** Kapital va mehnat omillari bir xil deb taxmin qilinadi, lekin amalda har xil bo'lishi mumkin.
- **Institutsional omillar e'tiborsizligi:** Modelda institutsional omillar, siyosat va boshqa ijtimoiy omillar e'tiborsiz qoldiriladi.

Modelning ahamiyati:

Solou modeli iqtisodiy o'sish nazariyasiga katta hissa qo'shgan va ko'plab keyingi tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qilgan. U iqtisodiy o'sishning asosiy omillarini aniqlash, barqaror holat tushunchasini kiritish va siyosat uchun xulosalar berishda muhim rol o'ynaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Iqtisodiy o'sishni 1-neoklassik modellari qachon paydo bo'lgan?
2. Nima sababdan neoklassik yo'nalish vakillari iqtisodiyotda davlat aralashuviga qarshi chiqishdi?
3. Ishlab chiqarish vazifasi nimani aniqlaydi?
4. Neoklassik nazariyada texnik taraqqiyot nimani ifodalaydi?
5. A. Lyuis modelini iqtisodiy o'sishga ta'sirini izohlang.

III BOB. TUTASH-AVLODLAR IQTISODIY O‘SISH MODELI

3.1. Firmalar, ishlab chiqarish jarayoni, mahsulotlar va kapitalgabo‘lgantalab

Albatta, firmalar, ishlab chiqarish jarayoni, mahsulotlar va kapitalga bo‘lgan talab haqida ma’lumot beraman. Bu iqtisodiyotning asosiy tushunchalaridan biri bo‘lib, har birining o‘ziga xos ahamiyati bor. Keling, har birini alohida ko‘rib chiqamiz:

1. Firmalar (Korxonalar):

- **Ta’rifi va roli:** Firmalar iqtisodiyotning asosiy birligi hisoblanadi. Ular resurslarni (kapital, mehnat, materiallar va boshqalar) birlashtirib, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaradi va ularni sotish orqali foyda olishga intiladi. Firmalar ish o‘rinlarini yaratadi, innovatsiyalarni amalga oshiradi va iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi.
- **Turlari:** Firmalar turli xil shakllarda bo‘lishi mumkin:
 - **Yakka tartibdagi korxonalar:** Bir shaxsga tegishli va boshqariladigan firmalar. Boshqarish oson, lekin javobgarlik cheklanmagan bo‘ladi.
 - **Sherikchilik:** Ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan tashkil etilgan firmalar. Kapital va boshqaruvni birlashtirish imkonini beradi, lekin nizolar yuzaga kelishi mumkin.
 - **Korporatsiyalar (Aktsiyadorlik jamiyatlari):** Huquqiy shaxs sifatida ro‘yxatdan o‘tgan, aktsiyalar chiqarish orqali kapital jalb qiladigan firmalar. Javobgarlik cheklangan, katta kapital yig‘ish imkoniyati bor, lekin boshqaruv murakkabroq.
 - **Mas’uliyati cheklangan jamiyatlar (MChJ):** Korporatsiyalar va sherikchilikning afzalliklarini birlashtirgan shakl. Javobgarlik cheklangan, boshqarish soddaroq.
- **Maqsadi:** Firmalarning asosiy maqsadi foydani maksimallashtirishdir. Buning uchun ular xarajatlarni kamaytirish va daromadni oshirishga harakat qiladi. Foyda firmalar uchun motivatsiya bo‘lib, ularni samarali ishlashga

undaydi. Boshqa maqsadlar ham bo'lishi mumkin, masalan, bozor ulushini oshirish, ijtimoiy mas'uliyatni bajarish va h.k.

- **Qarorlar qabul qilish:** Firmalar turli xil qarorlar qabul qiladi, jumladan:
 - **Ishlab chiqarish hajmi:** Qancha mahsulot ishlab chiqarish kerak? Bu talab va xarajatlarga bog'liq.
 - **Narx belgilash:** Mahsulotlarni qanday narxda sotish kerak? Bu raqobat va talabga bog'liq.
 - **Ishchi yollash:** Qancha ishchi yollash kerak? Bu ishlab chiqarish hajmi va texnologiyaga bog'liq.
 - **Investitsiya qilish:** Yangi uskunalar yoki texnologiyalarga investitsiya qilish kerakmi? Bu kelajakdagi o'sish imkoniyatlariga bog'liq.

2. Ishlab chiqarish jarayoni:

- **Ta'rifi:** Ishlab chiqarish jarayoni - bu resurslarni (omillar) tovarlar va xizmatlarga aylantirish jarayonidir. Bu jarayon har qanday firmada mavjud bo'lib, u turli bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin.
- **Ishlab chiqarish omillari:** Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan resurslar 4 ta asosiy omilga bo'linadi:
 - **Yer:** Tabiiy resurslar, masalan, qishloq xo'jaligi yerlari, mineral konlari, suv va boshqalar.
 - **Mehnat:** Insonning jismoniy va aqliy kuchi, firmada ishlovchi xodimlar.
 - **Kapital:** Ishlab chiqarishda foydalaniladigan asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa vositalar.
 - **Tadbirkorlik:** Ishlab chiqarishni tashkil qilish, riskni o'z zimmasiga olish va innovatsiyalarni joriy qilish qobiliyati.
- **Ishlab chiqarish funksiyasi:** Ishlab chiqarish funksiyasi – bu ishlab chiqarish omillari bilan maksimal darajada ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulot hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalovchi matematik ifoda. U quyidagicha ko'rinishda bo'lishi mumkin: $Q = f(L, K, M, T)$, bu yerda:

- Q – ishlab chiqarish hajmi
- L – mehnat
- K – kapital
- M – materiallar
- T – texnologiya
- **Ishlab chiqarish samaradorligi:** Firmalar ishlab chiqarish jarayonida samarali ishlashga intiladi. Samaradorlik deganda, mavjud resurslardan maksimal darajada foydalanish tushuniladi. Samaradorlikni oshirish uchun firmalar texnologiyalarni rivojlantiradi, xodimlarning malakasini oshiradi va xarajatlarni kamaytirishga harakat qiladi.
- **Texnologiya va ishlab chiqarish:** Texnologiya ishlab chiqarish jarayonining muhim omilidir. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga, xarajatlarni kamaytirishga va yangi mahsulotlar yaratishga yordam beradi. Texnologik taraqqiyot iqtisodiy oʻsishning asosiy drayverlaridan biridir.

3. Mahsulotlar:

- **Taʼrifi:** Mahsulotlar – bu ishlab chiqarish jarayonining natijasi boʻlgan tovarlar va xizmatlardir. Tovarlarni - moddiy shaklga ega boʻlgan narsalar (masalan, kiyim-kechak, oziq-ovqat, mebel va h.k.). Xizmatlar - nomoddiy faoliyat turlari (masalan, taʼlim, tibbiyot, transport, aloqa va h.k.).
- **Mahsulotlar turlari:** Mahsulotlarni turli xil mezonlarga koʻra tasniflash mumkin:
 - **Isteʼmol mahsulotlari:** Yakuniy isteʼmolchilar tomonidan foydalanish uchun moʻljallangan mahsulotlar (masalan, oziq-ovqat, kiyim-kechak, maishiy texnika).
 - **Kapital mahsulotlari (Ishlab chiqarish vositalari):** Boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan mahsulotlar (masalan, uskunalarni, binolar, inshootlar).

- **Oraliq mahsulotlar:** Boshqa yakuniy mahsulotlarni ishlab chiqarishda ishlatiladigan mahsulotlar (masalan, xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar).
- **Mahsulotlarni farqlash:** Firmalar mahsulotlarini raqobatchilar mahsulotlaridan farqlashga harakat qiladi. Mahsulotlarni farqlashning turli xil usullari mavjud:
 - **Sifat:** Yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish.
 - **Dizayn:** Unikali va jozibali dizaynga ega mahsulotlar yaratish.
 - **Brend:** Kuchli brend yaratish va uni targʻib qilish.
 - **Xizmat koʻrsatish:** Sotishdan keyingi xizmat koʻrsatishni yaxshilash.
- **Mahsulot hayotiy sikli:** Koʻpgina mahsulotlar hayotiy siklga ega boʻlib, u 4 bosqichdan iborat:
 - **Joriy etish:** Yangi mahsulot bozorga chiqishi.
 - **Oʻsish:** Mahsulotga talabning tez oʻsishi.
 - **Yetilish:** Talab oʻsishining sekinlashishi va barqarorlashuvi.
 - **Tushkunlik:** Talabning kamayishi va mahsulotning eskirishi.

4. Kapitalga boʻlgan talab:

- **Kapital taʼrifi:** Iqtisodiyotda kapital deganda, pul mablagʻlari emas, balki ishlab chiqarish vositalari (uskunalar, binolar, inshootlar va boshqalar) tushuniladi. Pul kapitali esa, bu moliyaviy kapital boʻlib, investitsiyalarni moliyalashtirish uchun ishlatiladi.
- **Kapitalga talab sabablari:** Firmalar kapitalga talabni quyidagi sabablarga koʻra shakllantiradi:
 - **Investitsiya qilish:** Yangi biznes boshlash, mavjud biznesni kengaytirish, yangi uskunalar sotib olish va h.k.
 - **Ishlab chiqarish hajmini oshirish:** Talab oshganda ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun qoʻshimcha kapital zarur boʻladi.
 - **Texnologik yangilanishlar:** Yangi texnologiyalarni joriy qilish uchun kapital talab qilinadi.

- **Samaradorlikni oshirish:** Samaradorlikni oshirishga qaratilgan investitsiyalar, masalan, avtomatlashtirish uchun kapital talab qilishi mumkin.
- **Kapitalga talabga ta'sir etuvchi omillar:** Kapitalga bo'lgan talabga bir qator omillar ta'sir qiladi:
 - **Foiz stavkalari:** Foiz stavkalari qanchalik yuqori bo'lsa, kapital olish qimmatlashadi va talab kamayadi.
 - **Kutilayotgan foyda:** Investitsiyalardan kutilayotgan foyda qanchalik yuqori bo'lsa, kapitalga talab shunchalik oshadi.
 - **Texnologik taraqqiyot:** Yangi texnologiyalar investitsiya imkoniyatlarini yaratadi va kapitalga talabni oshiradi.
 - **Iqtisodiy o'sish:** Iqtisodiy o'sish davrida firmalar o'z bizneslarini kengaytirishga intiladi va kapitalga talab oshadi.
 - **Soliq siyosati:** Soliq imtiyozlari investitsiyalarni rag'batlantiradi va kapitalga talabni oshirishi mumkin.
- **Kapitalning roli:** Kapital iqtisodiy o'sish va taraqqiyotning muhim omilidir. Kapital investitsiyalari ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, yangi texnologiyalarni joriy qiladi, ish o'rinlarini yaratadi va aholi turmush darajasini yaxshilashga yordam beradi.

3.2. Raqobat munosabatlarining iqtisodiy o'sishga ta'siri

Albatta, raqobat munosabatlarining iqtisodiy o'sishga ta'siri haqida yanada ko'proq ma'lumot beraman. Bu iqtisodiy nazariyaning markaziy tushunchalaridan biri bo'lib, raqobat iqtisodiy o'sishning asosiy dvigateli hisoblanadi. Keling, bu ta'sirni chuqurroq ko'rib chiqamiz:

Raqobat munosabatlari va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik:

Raqobat - bu bozorda bir xil yoki o'xshash mahsulotlarni taklif qiluvchi bir nechta firmalarning mavjudligi. Bu holat har bir firmaga iste'molchilar uchun kurashishga, ularni jalb qilishga va ushlab qolishga majbur qiladi. Bu kurash iqtisodiy o'sishga turtki beruvchi bir qator mexanizmlarni ishga soladi:

1. Samaradorlikni oshirish:

- **Xarajatlarni kamaytirishga undash:** Raqobat sharoitida firmalar omon qolish va foyda olish uchun doimiy ravishda xarajatlarni kamaytirish yo'llarini qidiradi. Bu ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, resurslardan unumli foydalanish, ortiqcha xarajatlardan voz kechish orqali amalga oshiriladi. Samaradorlikning oshishi esa, resurslarning tejashga va bir xil resurslar bilan ko'proq mahsulot ishlab chiqarishga imkon beradi, bu esa iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi.
- **Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish:** Raqobat firmalarni nafaqat xarajatlarni kamaytirishga, balki ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ham undaydi. Bu texnologik innovatsiyalar, yangi uskunalar joriy qilish, ish jarayonlarini takomillashtirish, xodimlarning malakasini oshirish va boshqa yo'llar bilan amalga oshiriladi. Samaradorlikning oshishi bilan firmalar kamroq resurs sarflab ko'proq mahsulot ishlab chiqara boshlaydi, bu esa iqtisodiy o'sish sur'atlarini tezlashtiradi.

2. Innovatsiyalarni rag'batlantirish:

- **Yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratishga undash:** Raqobat firmalarni bozorda ajralib turish, iste'molchilarni jalb qilish va bozordagi ulushini saqlab qolish uchun doimiy ravishda innovatsiyalar qilishga, yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratishga majbur qiladi. Innovatsiyalar nafaqat iste'molchilarga yangi imkoniyatlar beradi, balki iqtisodiyotning o'sishi uchun ham muhim katalizatoridir. Yangi mahsulotlar va xizmatlar yangi bozorlarni yaratadi, yangi tarmoqlarni rivojlantiradi va yangi ish o'rinlarini ochadi, bu esa iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.
- **Texnologik taraqqiyotga turtki berish:** Raqobat sharoitida firmalar raqobatchilardan oldinda bo'lish uchun texnologik taraqqiyotga investitsiya qilishga, yangi texnologiyalarni ishlab chiqishga va joriy qilishga intiladi. Texnologik taraqqiyot ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtiradi, yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratish imkoniyatlarini kengaytiradi, samaradorlikni oshiradi va iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi.

3. Narxlarni pasaytirish va iste'molchilar farovonligini oshirish:

- **Narxlar raqobati:** Raqobat sharoitida firmalar iste'molchilarni jalb qilish uchun narxlarni pasaytirishga majbur bo'ladi. Narxlar raqobati iste'molchilarga arzonroq narxlarda mahsulotlar va xizmatlarni sotib olish imkoniyatini beradi, bu esa ularning xarid qobiliyatini oshiradi va real daromadlarini ko'paytiradi.
- **Sifatni yaxshilashga undash:** Raqobat nafaqat narxlarni pasaytirishga, balki mahsulotlar va xizmatlar sifatini yaxshilashga ham undaydi. Firmalar iste'molchilarni jalb qilish uchun nafaqat arzonroq, balki sifatliroq mahsulotlar va xizmatlar taklif qilishga harakat qiladi. Sifatning yaxshilanishi iste'molchilar farovonligini oshiradi va ularning qoniqish darajasini ko'paytiradi.

4. Resurslarni samarali taqsimlash:

- **Resurslarni unumliroq tarmoqlarga yo'naltirish:** Raqobat bozorda talabga javob beradigan, samarali va foydali firmalarning rivojlanishiga imkon beradi. Samarasiz va foydasiz firmalar esa, bozordan siqib chiqariladi yoki qayta tashkil etiladi. Bu jarayon resurslarni (kapital, mehnat, materiallar) unumliroq va samaraliroq tarmoqlarga yo'naltirishga yordam beradi. Resurslarning samarali taqsimlanishi iqtisodiy o'sishning muhim shartlaridan biridir.
- **Bozor mexanizmlarini takomillashtirish:** Raqobat bozor mexanizmlarining samarali ishlashini ta'minlaydi. Narxlar talab va taklif signallarini aniq aks ettira boshlaydi, resurslar samaraliroq taqsimlanadi, ishlab chiqarish iste'molchilarning ehtiyojlariga moslashadi. Bozorda raqobat qanchalik kuchli bo'lsa, bozor mexanizmlari shunchalik samarali ishlaydi va iqtisodiy o'sish shunchalik tez bo'ladi.

5. Ishlab chiqarish unumdorligini oshirish:

- **Mehnat unumdorligini oshirishga undash:** Raqobat firmalarni mehnat unumdorligini oshirishga majbur qiladi. Bu xodimlarning malakasini oshirish, motivatsiyani kuchaytirish, zamonaviy texnologiyalar va ish

usullarini joriy qilish orqali amalga oshiriladi. Mehnat unumdorligining oshishi bir xil mehnat resurslari bilan ko'proq mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi, bu esa iqtisodiy o'sishga bevosita ta'sir qiladi.

- **Kapital unumdorligini oshirishga undash:** Raqobat firmalarni kapitaldan unumli foydalanishga, kapital unumdorligini oshirishga undaydi. Bu zamonaviy uskunalarni joriy qilish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, moliyaviy resurslarni samarali boshqarish orqali amalga oshiriladi. Kapital unumdorligining oshishi investitsiyalarning qaytimini ko'paytiradi va iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

6. Dinamik iqtisodiy o'sish:

- **Uzoq muddatli o'sish omili:** Raqobat iqtisodiy o'sish uchun statik samaradorlikdan ko'ra dinamik samaradorlikni ta'minlaydi. Ya'ni, raqobat nafaqat mavjud resurslardan samarali foydalanishga, balki iqtisodiyotning doimiy ravishda takomillashib borishiga, yangi imkoniyatlar yaratilishiga va texnologik taraqqiyotga turtki beradi. Bu esa uzoq muddatli, barqaror iqtisodiy o'sish uchun mustahkam zamin yaratadi.
- **Moslashuvchanlik va barqarorlikni oshirish:** Raqobat iqtisodiyotning tashqi va ichki o'zgarishlarga moslashuvchanligini oshiradi. Raqobat sharoitida firmalar o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslashishga, yangi imkoniyatlardan foydalanishga va xavflarni minimallashtirishga majbur bo'ladi. Bu esa iqtisodiyotning barqarorligini oshiradi va uni turli inqirozlarga chidamli qiladi.

Raqobatning iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sirlari bo'lishi mumkinmi?

Garchi raqobat odatda iqtisodiy o'sish uchun ijobiy kuch hisoblansa-da, ba'zi hollarda salbiy ta'sirlari ham bo'lishi mumkin:

- **“Yirtqich raqobat” (Predatory competition):** Haddan tashqari shafqatsiz raqobat, ba'zi firmalar bozorda ustunlikka erishish uchun noqonuniy va axloqsiz usullardan foydalanishga olib kelishi mumkin. Bu esa, bozorda monopoliyaning paydo bo'lishiga va raqobatning yo'qolishiga olib kelishi mumkin.

- **Qisqa muddatli fokus:** Haddan tashqari raqobat firmalarni uzoq muddatli strategic maqsadlardan ko'ra, qisqa muddatli foyda olishga, xarajatlarni keskin qisqartirishga majbur qilishi mumkin. Bu esa, investitsiyalarning kamayishiga, innovatsiyalarning susayishiga va uzoq muddatli iqtisodiy o'sish sur'atlarining sekinlashishiga olib kelishi mumkin.
- **Bozorning nomukammalligi sharoitida:** Ba'zi bozorlarda (masalan, tabiiy monopoliyalar) raqobatning joriy etilishi samara bermasligi yoki hatto salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Bunday hollarda davlat tomonidan tartibga solish va nazorat qilish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Umuman olganda, raqobat munosabatlari iqtisodiy o'sishning muhim omilidir. Raqobat samaradorlikni oshiradi, innovatsiyalarni rag'batlantiradi, narxlarni pasaytiradi, resurslarni samarali taqsimlaydi va dinamik iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Davlatning vazifasi – sog'lom raqobat muhitini yaratish va saqlab qolish, raqobatning salbiy oqibatlarini minimallashtirish va iqtisodiy o'sish uchun qulay sharoit yaratishdir.

3.3. Inson omili va inson kapitali

Albatta, "inson omili" va "inson kapitali" haqida batafsil ma'lumot beraman. Bu tushunchalar zamonaviy iqtisodiyot va jamiyatshunoslikda juda muhim ahamiyatga ega bo'lib, insonning nafaqat resurs sifatida, balki iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida o'rganilishini ifodalaydi.

1. Inson omili:

- **Ta'rifi:** "Inson omili" tushunchasi keng ma'noga ega bo'lib, insonning har qanday jarayon yoki tizimda ishtirok etishi, uning roli va ta'sirini anglatadi. Iqtisodiyot va tashkilotshunoslik nuqtai nazaridan "inson omili" deganda, odamlarning psixologik, ijtimoiy va madaniy xususiyatlari, ularning motivatsiyasi, qobiliyatlari, bilim va ko'nikmalari, shuningdek, guruhlarda ishlash, muloqot qilish va qaror qabul qilish qobiliyatlari kabi jihatlar nazarda tutiladi. Inson omili faqatgina ishchi kuchi yoki mehnat resurslari bilan cheklanmay, balki insonning butun insoniy potentsiali, uning

kreativligi, tashabbuskorligi, mas'uliyati va munosabatlari majmuasini qamrab oladi.

- **Inson omilining asosiy elementlari:**

- **Motivatsiya:** Insonning maqsadga erishish, muvaffaqiyat qozonish, ehtiyojlarini qondirish istagi. Motivatsiya ichki (qiziqish, mas'uliyat hissi) va tashqi (rag'batlantirish, maqtov) bo'lishi mumkin. Yuqori motivatsiyaga ega xodimlar unumdorroq va samaraliroq ishlaydi.
- **Qobiliyatlar va iste'dod:** Har bir inson tug'ma va orttirilgan qobiliyatlarga ega. Qobiliyatlar muayyan vazifalarni bajarish, muammolarni hal etish va yangi narsalarni o'rganish qobiliyatini belgilaydi. Iste'dod esa, qobiliyatning yuqori darajada rivojlangan shakli bo'lib, insonning muayyan sohada noyob yutuqlarga erishish imkonini beradi.
- **Bilim va ko'nikmalar:** Bilimlar insonning o'rganish natijasida olingan faktlar, tushunchalar va ma'lumotlar majmuasi. Ko'nikmalar esa, bilimlarni amalda qo'llash qobiliyati, muayyan ishlarni bajarish malakasi. Bilim va ko'nikmalar kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishishning muhim sharti hisoblanadi.
- **Shaxsiy fazilatlar:** Insonning xarakteri, temperamenti, munosabatlari, etik prinsiplari va boshqa shaxsiy sifatlari. Shaxsiy fazilatlar ish jamoasida muloqot qilish, hamkorlik qilish, stressga bardosh berish va liderlik qobiliyatlariga ta'sir qiladi.
- **Ijtimoiy va psixologik omillar:** Jamoada ishlash qobiliyati, muloqot ko'nikmalari, guruh dinamikasi, psixologik holat, stress darajasi va boshqa ijtimoiy-psixologik omillar inson omilining muhim qismi hisoblanadi. Sog'lom ijtimoiy-psixologik muhit ish unumdorligini oshirishi mumkin.

- **Inson omilining ahamiyati:**

- **Samaradorlik va unumdorlik:** Inson omili tashkilotning samaradorligi va unumdorligiga bevosita ta'sir qiladi.

Motivatsiyalangan, qobiliyatli, bilimli va ko'nikmali xodimlar yuqori natijalarga erishadi.

- **Innovatsiyalar va rivojlanish:** Inson omili innovatsiyalar va tashkilotning rivojlanishi uchun asosiy manba hisoblanadi. Kreativ, tashabbuskor va bilimli xodimlar yangi g'oyalar, texnologiyalar va mahsulotlar yaratishga qodir.
- **Tashkilotning raqobatbardoshligi:** Inson omili tashkilotning bozor raqobatida ustunligini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Yuqori malakali, motivatsiyalangan va sodiq xodimlar tashkilotga raqobatchilardan oldinda bo'lish imkoniyatini beradi.
- **Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot:** Inson omili jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ham muhim rol o'ynaydi. Inson kapitalining rivojlanishi, inson salohiyatining oshishi, ta'lim va madaniyat darajasining yuksalishi jamiyatning progressiv rivojlanishiga xizmat qiladi.

2. Inson kapitali:

- **Ta'rifi:** "Inson kapitali" iqtisodiy tushuncha bo'lib, insonning iqtisodiy faoliyatga jalb etilishi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka, tajriba, salomatlik va boshqa sifatlar majmuasini anglatadi. Inson kapitali kishilarning mehnat unumdorligini oshiradigan va iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadigan barcha investitsiyalarni o'z ichiga oladi. Boshqacha qilib aytganda, inson kapitali - bu insonning iqtisodiy qiymatga ega bo'lgan "qobiliyatlar zahirasi"dir.
- **Inson kapitalining tarkibiy qismlari:**
 - **Ta'lim:** Turli darajadagi ta'lim (maktabgacha, maktab, o'rta maxsus, oliy, oliy o'quv yurtidan keyingi) inson kapitalining asosiy qismi hisoblanadi. Ta'lim insonlarga bilim, ko'nikma va malaka berib, ularning mehnat unumdorligini oshiradi.
 - **Kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirish:** Kasbiy ta'lim, treninglar, malaka oshirish kurslari, stajirovka va boshqa kasbiy rivojlanish

dasturlari inson kapitalini shakllantirish va takomillashtirishning muhim yo'llaridir.

- **Salomatlik:** Sog'lom inson unumdorroq ishlaydi, kasalxonaga kamroq murojaat qiladi va uzoqroq umr ko'radi. Sog'liqni saqlashga investitsiyalar (tibbiy xizmatlar, profilaktika, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish) inson kapitalining muhim elementidir.
- **Migratsiya:** Ichki va tashqi migratsiya inson kapitalini geografik jihatdan optimal taqsimlashga yordam beradi. Ishchi kuchi talab yuqori bo'lgan joylarga ko'chib o'tishi bilan inson kapitalidan samaraliroq foydalanish mumkin.
- **Axborotga kirish imkoniyati:** Zamonaviy axborot texnologiyalari va ommaviy axborot vositalari orqali bilim va ma'lumot olish imkoniyati inson kapitalini boyitishning muhim manbai hisoblanadi.
- **Inson kapitaliga investitsiyalar:**
 - **Ta'limga investitsiyalar:** Maktablar, universitetlar, kasb-hunar kollejlarining moliyalashtirilishi, ta'lim sifatini oshirish, ta'limga teng imkoniyatlar yaratish.
 - **Sog'liqni saqlashga investitsiyalar:** Klinikalar, shifoxonalar, sanatoriyalar qurilishi, tibbiy xizmatlar sifatini yaxshilash, kasalliklarni profilaktika qilish dasturlarini ishlab chiqish.
 - **Kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirish dasturlariga investitsiyalar:** Kasbiy ta'lim markazlarini tashkil etish, treninglar o'tkazish, xodimlarni qayta tayyorlash dasturlarini moliyalashtirish.
 - **Madaniyat va sportga investitsiyalar:** Madaniy va sport inshootlarini qurish, madaniy va sport tadbirlarini o'tkazish, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish.
 - **Ilmiy-tadqiqot ishlariga investitsiyalar:** Ilmiy laboratoriyalarni moliyalashtirish, olimlarga grantlar ajratish, innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash.
- **Inson kapitalining ahamiyati:**

- **Iqtisodiy o'sishning asosiy omili:** Inson kapitali iqtisodiy o'sishning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Inson kapitaliga investitsiyalar mehnat unumdorligini oshiradi, yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy qilishni tezlashtiradi, innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi va pirovardida iqtisodiy o'sish sur'atlarini jadallashtiradi.
- **Mehnat unumdorligini oshirish:** Inson kapitali mehnat unumdorligini oshirishning asosiy manbai hisoblanadi. Bilimli, malakali va sog'lom ishchilar ko'proq va sifatli mahsulot ishlab chiqarishga qodir.
- **Yuqori ish haqi va turmush darajasi:** Inson kapitaliga investitsiyalar odatda yuqori ish haqi va turmush darajasiga olib keladi. Bilimli va malakali ishchilar uchun talab yuqori bo'lgani uchun, ular yuqori maosh olish imkoniyatiga ega bo'ladi.
- **Global raqobatbardoshlik:** Inson kapitali mamlakatning global raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bilimli, malakali va innovatsion ishchi kuchiga ega mamlakatlar global bozorda muvaffaqiyatli raqobatlasha oladi.
- **Ijtimoiy taraqqiyot:** Inson kapitali nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy taraqqiyot uchun ham muhim asos hisoblanadi. Ta'limli, madaniyatli va sog'lom aholi jamiyatning barqaror rivojlanishi, fuqarolik jamiyatining shakllanishi va demokratiyaning mustahkamlanishi uchun muhim shartdir.

3. "Inson omili" va "Inson kapitali" tushunchalarining o'zaro bog'liqligi va farqlari:

- **O'xshashliklar:** Ikkala tushuncha ham insonning roli va ahamiyatini tan oladi. Ikkalasi ham insonni nafaqat mehnat resursi, balki iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida ko'radi. Ikkalasi ham insonning qobiliyatlari, bilimlari, motivatsiyasi va boshqa xususiyatlariga e'tibor qaratadi.

- **Farqlar:**

- **Doirasi:** "Inson omili" tushunchasi "inson kapitali"ga nisbatan kengroqdir. "Inson kapitali" inson omilining iqtisodiy jihatdan ahamiyatli bo'lgan, o'lchanishi va baholanishi mumkin bo'lgan qismini o'z ichiga oladi. "Inson omili" esa, iqtisodiy jihatdan baholanishi qiyin bo'lgan, lekin tashkilot va jamiyat uchun muhim bo'lgan psixologik, ijtimoiy, madaniy va etik omillarni ham qamrab oladi.
- **Yo'nalish:** "Inson kapitali" asosan iqtisodiy samaradorlik, mehnat unumdorligi va iqtisodiy o'sishga yo'naltirilgan. "Inson omili" esa, nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy, psixologik va tashkiliy samaradorlikka ham yo'naltirilgan.
- **O'lchov:** "Inson kapitali"ni o'lchash va baholash uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar (ta'lim darajasi, malaka, ish haqi, mehnat unumdorligi) ishlatiladi. "Inson omili"ni o'lchash va baholash ancha murakkab bo'lib, ko'proq sifatli baholash usullari (so'rovnomalar, kuzatuvlar, ekspert baholari) qo'llaniladi.

"Inson omili" va "inson kapitali" tushunchalari insonning iqtisodiyot va jamiyatda tutgan o'rnini tushunish uchun muhim nazariy asosdir. "Inson kapitali"ga investitsiyalar iqtisodiy o'sish, mehnat unumdorligi va turmush darajasini oshirishning asosiy yo'llaridan biri hisoblanadi. "Inson omili"ni hisobga olish esa, tashkilotlarning samaradorligini oshirish, innovatsion faoliyatni rag'batlantirish va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishishning muhim shartidir. Shuning uchun, davlatlar, korxonalar va har bir inson o'z inson kapitaliga va inson omilini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishi lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Iste'mol va jamg'arma funksiyalarining grafikdagi tasvirini chizib, ularga shartli raqamlar qo'llagan holda tushuntiring.
2. Jamg'arish normasi qanday aniqlanadi? Unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
3. Iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik deganda nimani tushunasiz? Iste'mol va jamg'armaga qo'shilgan moyillik qanday aniqlanadi?
4. Investitsiyaning iqtisodiy mazmunini qisqacha ta'riflang.
5. Investitsiyalarga sarflaming darajasini qanday omillar belgilab beradi?
6. Yalpi investitsiya va amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtiso- diyotga ta'siri qanday?

IV BOB. O'SISHNING NEOKLASSIK MODELLARINI EMPIRIK QO'LLANISHI

4.1. Neoklassik o'sish modellari

Albatta, "Neoklassik o'sish modellari" haqida ma'lumot beraman. Neoklassik o'sish modellari XX asr o'rtalarida shakllangan bo'lib, iqtisodiy o'sishni tushuntirishga qaratilgan nazariyalar to'plamidir. Bu modellar, asosan, uzoq muddatli iqtisodiy o'sish omillarini va turli mamlakatlar o'rtasida daromadlar farqini tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Neoklassik o'sish modellarining asosiy xususiyatlari va farazlari:

1. **Ishlab chiqarish funksiyasi:** Neoklassik modellar iqtisodiyotdagi umumiy ishlab chiqarishni tasvirlash uchun **ishlab chiqarish funksiyasidan** foydalanadi. Odatda, **Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi** qo'llaniladi, lekin boshqa funksiyalar ham ishlatilishi mumkin. Umumiy ko'rinishi quyidagicha:

2. $Y = A * F(K, L)$

Bu yerda:

- Y - umumiy ishlab chiqarish (YaIM).
- A - texnologiya darajasi yoki umumiy omilli unumdorlik (inglizcha: Total Factor Productivity - TFP). Bu texnologik taraqqiyotni ifodalaydi va ishlab chiqarish samaradorligini ko'rsatadi.
- K - kapital miqdori (uskunalar, binolar va boshqa ishlab chiqarish vositalari).
- L - mehnat miqdori (ishchi kuchi).
- F() - ishlab chiqarish funksiyasi, kapital va mehnatning qanday qilib ishlab chiqarishga aylanishini ifodalaydi.

Kobb-Duglas funksiyasi odatda quyidagicha ko'rinishga ega:

$$Y = A * K^{\alpha} * L^{(1-\alpha)}$$

Bu yerda α - kapitalning ishlab chiqarishdagi ulushi ($0 < \alpha < 1$).

3. **Kamayib boruvchi qaytim (Diminishing Returns):** Neoklassik modellar ishlab chiqarish omillariga **kamayib boruvchi qaytim** qonuni amal qilishini faraz qiladi. Bu degani, boshqa omillar miqdori o'zgarmaganda, bitta omil (masalan, kapital) miqdorini oshirish orqali olinadigan qo'shimcha ishlab chiqarish hajmi har safar kamayib boradi. Masalan, ishchilar soni o'zgarmay turganda, kapital miqdori oshirilsa, har bir qo'shimcha kapital birligi oldingisiga nisbatan kamroq qo'shimcha mahsulot yaratadi.
4. **Doimiy ko'lam qaytimi (Constant Returns to Scale):** Neoklassik modellar ishlab chiqarish funksiyasi **doimiy ko'lam qaytimiga** ega deb faraz qiladi. Bu degani, barcha ishlab chiqarish omillari miqdori bir xil foizda oshirilsa, ishlab chiqarish hajmi ham xuddi shu foizda oshadi. Masalan, kapital va mehnat miqdori 10% ga oshirilsa, ishlab chiqarish hajmi ham taxminan 10% ga oshadi.
5. **Texnologik taraqqiyot ekzogenligi (Exogenous Technological Progress):** Neoklassik modellarning eng muhim farazlaridan biri - **texnologik taraqqiyotning ekzogenligi**. Bu degani, texnologik taraqqiyot iqtisodiy model ichida tushuntirilmaydi, balki model tashqarisidan, tashqi omil sifatida beriladi. Texnologik taraqqiyotning kelib chiqish sabablari yoki unga ta'sir etuvchi omillar neoklassik modellar tomonidan tahlil qilinmaydi. Texnologik taraqqiyot odatda vaqt o'tishi bilan doimiy sur'atda sodir bo'ladigan tashqi kuch sifatida qabul qilinadi.
6. **Mukammal raqobat (Perfect Competition):** Neoklassik modellar **mukammal raqobat** sharoitida ishlashini faraz qiladi. Bu degani, bozorda ko'plab firmalar va iste'molchilar mavjud, hech kim narxga ta'sir o'tkaza olmaydi, mahsulotlar bir xil va bozorga kirish va chiqish erkin.
7. **Ratsional kutishlar (Rational Expectations):** Ba'zi neoklassik modellar **ratsional kutishlar** farazidan foydalanadi. Bu degani, iqtisodiy agentlar (firmalar, iste'molchilar) kelajak haqida optimal prognozlar tuzadi va o'z xatti-harakatlarini shu prognozlar asosida shakllantiradi.

Asosiy Neoklassik O'sish Modellar:

Neoklassik o'sish modellarining eng mashhur va fundamental modeli **Solou-Suon modeli** (Solow-Swan model) hisoblanadi. Bundan tashqari, **Ramsey-Cass-Koopmans modeli** va **Avlodlar almashinuvi modeli (Overlapping Generations - OLG model)** ham muhim neoklassik o'sish modellariga kiradi.

1. Solou-Suon modeli (Solow-Swan model):

Solou-Suon modeli 1950-yillarda Robert Solou va Trevor Suon tomonidan mustaqil ravishda ishlab chiqilgan bo'lib, neoklassik o'sish modellarining asosiy andozasi hisoblanadi. Modelning asosiy maqsadi uzoq muddatli iqtisodiy o'sish omillarini va barqaror holat (steady state) tushunchasini tahlil qilishdir.

- **Modelning asosiy tenglamalari:**

- **Ishlab chiqarish funksiyasi:** Odatda Kobb-Duglas funksiyasi ($Y = A * K^\alpha * L^{(1-\alpha)}$) ishlatiladi.

- **Kapital akkumulyatsiyasi:** Kapital miqdori investitsiyalar (I) orqali oshadi va amortizatsiya (δ) tufayli kamayadi. Kapitalning o'zgarishi (ΔK) quyidagicha ifodalanadi:

- $\Delta K = I - \delta K$

Modelda investitsiyalar jamg'armalar (S) ga teng deb faraz qilinadi ($I = S$). Jamg'armalar yalpi ichki mahsulotning doimiy ulushi (s) sifatida belgilanadi ($S = sY$). Shunday qilib, kapital akkumulyatsiyasi tenglamasi quyidagicha bo'ladi:

$$\Delta K = sY - \delta K$$

- **Mehnat resurslarining o'sishi:** Mehnat resurslari (populyatsiya) doimiy n sur'atda o'sib boradi deb faraz qilinadi.

- **Texnologik taraqqiyot:** Texnologiya A doimiy g sur'atda ekzogen o'sib boradi deb faraz qilinadi.

- **Barqaror holat (Steady State):** Solou-Suon modelida **barqaror holat** tushunchasi muhim o'rin tutadi. Barqaror holat - bu kapital aholi jon boshiga ($k = K/L$) va yalpi ichki mahsulot aholi jon boshiga ($y = Y/L$)

o'zgarmaydigan vaziyat. Model natijalariga ko'ra, iqtisodiyot uzoq muddatda barqaror holatga intiladi.

Barqaror holatda quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi:

$$sf(k^*) - (\delta + n + g)k^* = 0$$

Bu yerda k^* - barqaror holatdagi kapital aholi jon boshiga, $f(k^*)$ - aholi jon boshiga ishlab chiqarish funksiyasi ($y = f(k)$). $(\delta + n + g)k^*$ - barqaror holatdagi kapital miqdorini saqlab turish uchun zarur bo'lgan investitsiyalar hajmi. $sf(k^*)$ - jamg'arish orqali hosil bo'lgan investitsiyalar hajmi.

- **Konvergenitsiya (Convergence):** Solou-Suon modelining muhim xulosalaridan biri - **konvergenitsiya** farazi. Bu degani, daromadi kamroq mamlakatlar, boshqa sharoitlar bir xil bo'lsa, daromadi yuqoriroq mamlakatlarga nisbatan tezroq iqtisodiy o'sishga erishadi va uzoq muddatda ular o'rtasidagi daromad farqi kamayadi. Konvergenitsiya kamayib boruvchi qaytim qonuni bilan bog'liq. Kapital miqdori kamroq mamlakatlarda kapitalning marginal mahsuloti (qo'shimcha kapital birligidan olinadigan qo'shimcha mahsulot) yuqoriroq bo'ladi, shuning uchun investitsiyalar yanada unumliroq bo'ladi va o'sish sur'ati tezroq bo'ladi.
- **Texnologik taraqqiyot - uzoq muddatli o'sishning yagona manbai:** Solou-Suon modeli natijalariga ko'ra, uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning yagona manbai **texnologik taraqqiyot** hisoblanadi. Jamg'arish sur'ati, populyatsiya o'sishi kabi omillar uzoq muddatli o'sish sur'atiga ta'sir qilmaydi, faqatgina daromad darajasiga (barqaror holat darajasiga) ta'sir qiladi. Uzoq muddatda aholi jon boshiga daromadning o'sish sur'ati faqat texnologik taraqqiyot sur'ati g ga teng bo'ladi.

2. Ramsey-Cass-Koopmans modeli (Ramsey-Cass-Koopmans model):

Ramsey-Cass-Koopmans modeli Solou-Suon modelining takomillashtirilgan varianti bo'lib, iste'molchilarning **optimallashtiruvchi xatti-harakatlarini** modelga kiritadi. Solou-Suon modelida jamg'arish sur'ati ekzogen berilgan bo'lsa, Ramsey modelida jamg'arish sur'ati iste'molchilarning

kelajakdagi foydalikni **maksimallashtirish** maqsadiga muvofiq ravishda **endogen** aniqlanadi.

- **Modelning asosiy farazlari:**

- **Cheksiz hayotli vakillikdagi iste'molchi:** Modelda barcha iste'molchilarni vakillik qiluvchi **cheksiz hayotli iste'molchi** faraz qilinadi. Bu iste'molchi kelajakdagi foydalilikni diskontlash (kamaytirish) bilan umrbod foydalilikni maksimallashtirishga harakat qiladi.
- **Intertemporal optimallashtirish:** Iste'molchi iste'mol va jamg'arish haqida **intertemporal optimallashtirish** orqali qaror qabul qiladi, ya'ni hozirgi va kelajak iste'mol o'rtasidagi muvozanatni topadi.

- **Modelning asosiy tenglamalari:**

- **Ishlab chiqarish funksiyasi:** Odatda Kobb-Duglas funksiyasi.
- **Kapital akkumulyatsiyasi:** Solou-Suon modelidagi kabi.
- **Iste'molning o'zgarishi:** Ramsey modeli iste'molning vaqt o'tishi bilan o'zgarishini tushuntiruvchi **Euler tenglamasini** o'z ichiga oladi. Euler tenglamasi iste'molning o'sish sur'ati foiz stavkasi va vaqtinchalik afzalliklar sur'atiga bog'liqligini ifodalaydi.
- **Barqaror holat va dinamik muvozanat:** Ramsey modeli ham barqaror holatga intilish xususiyatiga ega, lekin barqaror holatga erishish yo'li Solou-Suon modelidan farq qiladi. Ramsey modelida iqtisodiyot **dinamik muvozanat** trayektoriyasi bo'ylab barqaror holatga yaqinlashadi.
- **Jamg'arish sur'ati endogenligi:** Ramsey modelining asosiy afzalligi shundaki, **jamg'arish sur'ati endogen aniqlanadi**. Iste'molchilarning vaqtinchalik afzalliklari sur'ati, foiz stavkasi va kelajak daromad kutishlari jamg'arish sur'atiga ta'sir qiladi.

3. Avlodlar almashinuvi modeli (Overlapping Generations - OLG model):

OLG modeli Ramsey modelidan farqli ravishda **cheklangan hayotli** avlodlarni modelga kiritadi. Modelda turli avlodlar bir-birining o'rnini bosib boradi va har bir avlod o'z umri davomida iste'mol va jamg'arish haqida qaror qabul qiladi. OLG

modeli pensiya tizimlari, ijtimoiy sug'urta, demografik o'zgarishlar va aktivlar bozori dinamikasini tahlil qilish uchun qulaydir.

- **Modelning asosiy farazlari:**

- **Cheklangan hayotli avlodlar:** Modelda har bir avlod ma'lum davr yashaydi (masalan, ikki davr - yoshlik va qarilik). Har bir davrda yangi avlod tug'iladi va oldingi avlod iste'foga chiqadi.
- **Avlodlar almashinuvi:** Har bir vaqtda bir nechta avlodlar (masalan, yoshlar va qariyalar) mavjud bo'lib, ular o'zaro ta'sirlashadi.

- **Modelning qo'llanilishi:**

- **Pensiya tizimlari tahlili:** OLG modeli pensiya tizimlarining iqtisodiy oqibatlarini tahlil qilish uchun ishlatiladi. Pensiya tizimlarining jamg'arish, kapital akkumulyatsiyasi va iqtisodiy o'sishga ta'siri OLG modeli yordamida o'rganilishi mumkin.
- **Ijtimoiy sug'urta tahlili:** Ijtimoiy sug'urta dasturlarining avlodlar o'rtasidagi taqsimotga va iqtisodiy samaradorlikka ta'siri OLG modeli yordamida tahlil qilinadi.
- **Demografik o'zgarishlar ta'siri:** Populyatsiya o'sishi, umr ko'rish davomiyligi va yosh tarkibidagi o'zgarishlarning iqtisodiy oqibatlarini OLG modeli yordamida o'rganish mumkin.

Neoklassik o'sish modellarining tanqidi va cheklanishlari:

Neoklassik o'sish modellari iqtisodiy o'sish nazariyasiga katta hissa qo'shgan bo'lsa-da, bir qator tanqid va cheklanishlarga ega:

1. **Texnologik taraqqiyotning ekzogenligi:** Eng asosiy tanqid - **texnologik taraqqiyotning ekzogenligi**. Neoklassik modellar texnologik taraqqiyotni tashqi omil sifatida qabul qiladi va uning sabablarini tushuntirmaydi. Haqiqatda esa, texnologik taraqqiyot iqtisodiy va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog'liq va ichki omillar bilan belgilanadi (endogen).
2. **Konvergenetsiya farazining empirik tasdiqlanmasligi:** Solou-Suon modelining konvergenetsiya farazi empirik ma'lumotlar bilan to'liq tasdiqlanmaydi. Haqiqatda daromadi kamroq mamlakatlar daromadi

yuqoriroq mamlakatlarga nisbatan har doim ham tezroq o'smaydi va daromadlar konvergensiyasi kuzatilmaydi. Buning sababi, neoklassik modellar faraz qilganidek, mamlakatlar har doim ham bir xil parametrlar (texnologiya, jamg'arish sur'ati, populyatsiya o'sishi) va sharoitlarga ega emas.

3. **Inson kapitalining yetarli darajada hisobga olinmasligi:** Neoklassik modellarning dastlabki variantlarida **inson kapitali** (ta'lim, malaka) yetarli darajada hisobga olinmagan. Keyinchalik, inson kapitalini modelga kiritishga harakatlar bo'lgan bo'lsa-da, bu masalani to'liq hal qila olmadi.
4. **Mukammal raqobat va ratsionallik farazlarining reallikka mos kelmasligi:** Neoklassik modellar mukammal raqobat va ratsional agentlar farazlariga asoslanadi, lekin real iqtisodiyotda raqobat mukammal emas va insonlar har doim ham ratsional qaror qabul qilmaydi.
5. **Institutsional omillarning e'tiborsiz qoldirilishi:** Neoklassik modellar **institutsional omillar** (mulk huquqi, qonun ustuvorligi, siyosiy barqarorlik, korrupsiya darajasi) iqtisodiy o'sishga ta'sirini e'tiborsiz qoldiradi. Haqiqatda esa, institutsional omillar iqtisodiy o'sish uchun muhim shart hisoblanadi.

Neoklassik o'sish modellarining ahamiyati:

Tanqid va cheklanishlarga qaramay, neoklassik o'sish modellari iqtisodiy o'sish nazariyasida fundamental ahamiyatga ega. Ular:

- **Uzoq muddatli o'sish omillarini tahlil qilish uchun asos yaratdi.**
- **Barqaror holat va konvergensiya tushunchalarini iqtisodiyotga kiritdi.**
- **Jamg'arish, populyatsiya o'sishi va texnologik taraqqiyotning iqtisodiy o'sishdagi rolini aniqladi.**
- **Keyingi o'sish nazariyalari uchun poydevor bo'ldi.** Endogen o'sish nazariyalari neoklassik modellarning cheklanishlarini bartaraf etishga harakat qilib, texnologik taraqqiyotni model ichida tushuntirishga e'tibor qaratdi.

Neoklassik o'sish modellari iqtisodiy o'sishni tushunish va tahlil qilish uchun muhim nazariy vositalar hisoblanadi. Ular uzoq muddatli o'sish omillarini, barqaror holat tushunchasini va konvergenstsiya farazini o'rganish imkonini beradi. Garchi cheklanishlarga ega bo'lsa-da, neoklassik modellar iqtisodiy o'sish nazariyasining rivojlanishida muhim bosqich bo'ldi va keyingi nazariyalar uchun asos yaratdi.

4.2. Neoklassik o'sish modelning foydalilik darajalari

"Neoklassik o'sish modelning foydalilik darajalari" haqida lotin yozuvida ma'lumot beraman. Гарчиолдинги javobda neoklassik o'sish modellarining tanqidi va cheklanishlari haqida gapirilgan bo'lsa-da, ularning foydalilik darajalari ham yuqori va iqtisodiy tahlilda muhim o'rin tutadi. Keling, ushbu modellarning foydalilik darajalarini batafsil ko'rib chiqamiz:

Neoklassik o'sish modellarining foydalilik darajalari:

Neoklassik o'sish modellari, xususan Solou-Suon modeli, iqtisodiyot fanlarida muhim va foydali vosita bo'lib xizmat qiladi. Ularning foydalilik darajalarini quyidagi jihatlar orqali ko'rsatish mumkin:

1. Uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni tushunish va tahlil qilish uchun asos:

- **O'sish manbalarini ajratish:** Neoklassik modellar iqtisodiy o'sishning asosiy manbalarini aniqlashga yordam beradi. Modelga ko'ra, uzoq muddatli o'sish ikkita asosiy omil - kapital to'planishi va texnologik taraqqiyot bilan belgilanadi. Model ushbu omillarning o'sishga qo'shgan hissasini ajratishga imkon beradi.
- **Kapitalning rolini ta'kidlash:** Model kapital to'planishining iqtisodiy o'sishdagi muhim rolini ko'rsatadi. Garchi kapital to'planishi faqat vaqtinchalik o'sishni ta'minlasa-da, u iqtisodiyotning daromad darajasini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Model, jamg'arish va investitsiyalarni rag'batlantirish siyosatining ahamiyatini tushunishga yordam beradi.
- **Texnologik taraqqiyotning yetakchi roli:** Model uzoq muddatli o'sishning asosiy manbai texnologik taraqqiyot ekanligini aniq ko'rsatadi. Bu,

texnologik yangiliklarni rag'batlantirish, ilmiy tadqiqotlarga investitsiya qilish va innovatsion muhitni yaratish siyosatining muhimligini tushunishga yordam beradi.

2. Siyosiy tavsiyalar uchun baza yaratish (cheklangan bo'lsa ham):

- **Jamg'arish va investitsiyalarni rag'batlantirish siyosati:** Model, jamg'arish va investitsiyalar iqtisodiyotning daromad darajasini oshirishini ko'rsatadi. Hukumatlar jamg'arish va investitsiyalarni rag'batlantirish orqali yashash darajasini oshirishga harakat qilishi mumkin. Bunga soliq siyosati, moliyaviy bozorlarni rivojlantirish va investitsion muhitni yaxshilash orqali erishish mumkin.
- **Unumdorlikni oshirish siyosati:** Model, uzoq muddatli o'sish faqat unumdorlikning o'sishi (texnologik taraqqiyot) bilan ta'minlanishini ko'rsatadi. Hukumatlar unumdorlikni oshirishga qaratilgan siyosatni olib borishi kerak. Bunga ta'lim sifatini oshirish, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, infratuzilmani rivojlantirish va raqobatni rag'batlantirish kiradi.
- **Lekin qisqa muddatli siyosat uchun cheklangan:** Neoklassik modellar asosan uzoq muddatli o'sishni tahlil qilish uchun mo'ljallangan. Qisqa muddatli iqtisodiy tebranishlar va iqtisodiy sikllarni tahlil qilish uchun ular kamroq foydali. Qisqa muddatli siyosat uchun boshqa makroiqtisodiy modellar (masalan, Keyns modeli) ko'proq mos keladi.

3. Boshqa modellar va empirik tahlillar uchun mezon (benchmark) bo'lish:

- **Sodda va tushunarli asos:** Solou-Suon modeli iqtisodiy o'sishni tushuntirish uchun sodda va tushunarli nazariy asos yaratadi. U, iqtisodiy o'sishning asosiy mexanizmlarini ko'rsatib beradi va keyingi murakkabroq o'sish nazariyalari uchun poydevor bo'ladi.
- **Empirik tahlillar uchun standart:** Neoklassik modellar ko'pincha empirik tahlillarda standart mezon sifatida ishlatiladi. Mamlakatlar o'rtasidagi daromad farqlarini tushuntirish, o'sish regressiyalarini amalga oshirish va turli siyosatlarning o'sishga ta'sirini baholashda neoklassik modellar asosiy nazariy ramka sifatida xizmat qiladi.

- **Konvergensiya gipotezasini sinovdan o'tkazish:** Neoklassik modellar konvergensiya gipotezasini ishlab chiqadi, ya'ni kam daromadli mamlakatlar tezroq o'sib, yuqori daromadli mamlakatlar bilan daromad darajasida yaqinlashishi kerak. Bu gipoteza empirik ma'lumotlar bilan sinovdan o'tkaziladi va o'sish siyosati uchun muhim xulosalar chiqarishga yordam beradi.

4. Analitik vosita sifatida foydalanish:

- **O'sish hisobi (Growth Accounting):** Neoklassik modellar "o'sish hisobi" metodologiyasi uchun asos yaratadi. O'sish hisobi texnologik taraqqiyot, kapital va mehnatning o'sishga qo'shgan hissasini miqdoriy baholash imkonini beradi. Bu, o'sishning asosiy manbalarini aniqlash va unumdorlikni oshirish siyosatini ishlab chiqish uchun foydali.
- **Barqaror holat tahlili:** Model barqaror holat tushunchasini joriy qiladi va iqtisodiyotning uzoq muddatda barqaror holatga intilishini ko'rsatadi. Barqaror holat tahlili turli siyosatlarning uzoq muddatli oqibatlarini baholash va iqtisodiyotning uzoq muddatli trayektoriyasini prognoz qilish uchun foydali.
- **Komparativ statika:** Model yordamida turli parametrlar (jamg'arish sur'ati, amortizatsiya darajasi, populyatsiya o'sishi) o'zgarishining barqaror holat darajasiga va daromadga ta'sirini tahlil qilish mumkin. Bu "komparativ statika" deb ataladi va siyosatlarning uzoq muddatli oqibatlarini tushunishga yordam beradi.

5. Ta'lim va o'qitishda muhim vosita:

- **Iqtisodiy o'sishning asoslarini o'rgatish:** Neoklassik modellar iqtisodiyot bo'yicha ta'limning muhim qismi hisoblanadi. Ular iqtisodiy o'sishning asosiy tushunchalarini, mexanizmlarini va omillarini sodda va tushunarli tarzda o'rgatish imkonini beradi.
- **Makroiqtisodiyotni o'rganish uchun poydevor:** Neoklassik o'sish modellari makroiqtisodiyotning chuqurroq va murakkabroq mavzularini

(masalan, endogen o'sish nazariyalari, iqtisodiy dinamika, siyosiy iqtisodiyot) o'rganish uchun zarur bo'lgan poydevorni yaratadi.

Neoklassik o'sish modellarining aniq qo'llanilish sohalari:

- **Uzoq muddatli iqtisodiy prognozlash:** Neoklassik modellar uzoq muddatli iqtisodiy o'sish tendensiyalarini prognoz qilish uchun ishlatilishi mumkin. Garchi ular qisqa muddatli tebranishlarni aniq prognoz qila olmasa-da, uzoq muddatli o'sish trayektoriyasini baholashga yordam beradi.
- Mamlakatlar o'rtasida

4.3. Iqtisodiy o'sishning neoklassik modellaridan samarali foydalanish

Albatta, "Iqtisodiy o'sishning neoklassik modellaridan samarali foydalanish" haqida ma'lumot beraman. Neoklassik o'sish modellari iqtisodiy o'sish jarayonlarini tahlil qilishda va uzoq muddatli istiqbolni baholashda kuchli qurol bo'lishi mumkin. Biroq, ulardan samarali foydalanish uchun ularning imkoniyatlarini va cheklanishlarini to'g'ri tushunish kerak.

Afzalliklari:

Uzoq muddatli o'sish asoslarini tushunish: Neoklassik modellar iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tendensiyalarini tushunish va asosiy omillarini aniqlash uchun ajoyib asos yaratadi. Ular kapital to'planishi, texnologik taraqqiyot va mehnat resurslarining o'sishga ta'sirini aniq ko'rsatib beradi.

Barqaror holat tahlili: Modellar barqaror holat tushunchasini kiritadi va iqtisodiyotning uzoq muddatda muvozanatga intilishini tasvirlaydi. Bu siyosiy qarorlarning uzoq muddatli oqibatlarini baholash uchun foydali.

Konvergensiya tahlili: Konvergensiya gipotezasi (kam daromadli mamlakatlarning tezroq o'sishi) mamlakatlar o'rtasidagi daromad farqlarini tushunish va kambag'al mamlakatlarni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish uchun muhim nazariy asos beradi.

O'sish hisobi: "O'sish hisobi" metodologiyasi o'sish manbalarini miqdoriy baholash va turli omillarning o'sishga qo'shgan hissasini aniqlash imkonini beradi.

Cheklanishlar:

Texnologik taraqqiyotning ekzogenligi: Modellar texnologik taraqqiyotni tashqi omil sifatida qabul qiladi va uning kelib chiqish sabablarini tushuntirmaydi. Haqiqiy texnologik taraqqiyot esa iqtisodiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liq.

Soddalashtirilgan farazlar: Modellar bir qator soddalashtirilgan farazlarga asoslanadi (mukammal raqobat, vakillikdagi agent, bir xil texnologiyalar). Real iqtisodiyot bundan murakkabroq.

Qisqa muddatli tebranishlarni e'tiborsiz qoldirish: Modellar uzoq muddatli o'sishga e'tibor qaratadi va qisqa muddatli iqtisodiy sikllar va tebranishlarni tahlil qilmaydi.

Institusional omillarning etarlicha hisobga olinmasligi: Modellar institusional muhit (qonunlar, mulk huquqi, boshqaruv sifati) kabi muhim omillarni to'liq hisobga olmaydi.

To'g'ri modelni tanlash:

Solou-Suon modeli: Uzoq muddatli o'sishning asosiy omillarini va barqaror holatni o'rganish uchun fundamental model. Kapital to'planishi va texnologik taraqqiyotning rolini tushunish uchun yaxshi boshlang'ich nuqta.

Ramzey-Kass-Kupmans modeli: Iste'molchilarning optimizasion xulq-atvorini hisobga oladigan murakkabroq model. Jamg'arish va iste'mol qarorlarini endogen ravishda aniqlash imkonini beradi. Siyosiy choralarning iste'mol va jamg'arishga ta'sirini tahlil qilish uchun foydali.

Avlodlar almashnuvi modeli (OLG): Avlodlar o'rtasidagi munosabatlarni va ijtimoiy sug'urta tizimlarini tahlil qilish uchun mos keladi. Pensiya islohotlari, ijtimoiy siyosat va demografik o'zgarishlarning oqibatlarini o'rganishda foydali. Model tanlashda tadqiqot savoli va mavjud ma'lumotlarga e'tibor qaratish kerak. Soddaroq Solou modeli ko'p hollarda boshlang'ich tahlil uchun etarli bo'lishi mumkin, ammo murakkab savollar uchun Ramzey yoki OLG modellari talab etilishi mumkin.

To'g'ri ma'lumotlardan foydalanish va modelni kalibrlash:

Sifatli ma'lumotlar: Modellarni empirik tahlil qilish uchun sifatli va ishonchli ma'lumotlar zarur. YaIM, kapital zaxiralari, ishchi kuchi, ta'lim darajasi,

texnologik unumdorlik va boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha ma'lumotlar to'plash kerak.

Modelni kalibrlash: Model parametrlarini (masalan, kapitalning ulushi, amortizasiya darajasi, jamg'arish sur'ati, texnologik taraqqiyot sur'ati) real iqtisodiyot ma'lumotlari asosida baholash va kalibrlash kerak. Kalibrlash modelning reallikka yaqinroq natijalar berishini ta'minlaydi.

O'sish hisobini amalga oshirish: "O'sish hisobi" metodologiyasini qo'llab, o'sish manbalarini aniqlash va texnologik taraqqiyotning hissasini baholash mumkin. Bu unumdorlikni oshirish siyosatini ishlab chiqish uchun muhim.

Ssenariylarni tahlil qilish va siyosiy tavsiyalar berish:

Siyosiy ssenariylarni yaratish: Modellar yordamida turli siyosiy choralarning uzoq muddatli oqibatlarini baholash uchun ssenariylar yaratish mumkin. Masalan, ta'lim siyosati, jamg'arish siyosati, innovasion siyosat o'zgarishining o'sishga ta'sirini tahlil qilish mumkin.

"Agar-bo'lsa" tahlili: Model parametrlarini o'zgartirib, "agar jamg'arish sur'ati oshsa nima bo'ladi?", "agar texnologik taraqqiyot tezlashsa nima bo'ladi?" kabi savollarga javob izlash mumkin. Bu siyosiy qarorlarning potensial oqibatlarini tushunishga yordam beradi.

Ehtiyotkorlik bilan siyosiy tavsiyalar: Neoklassik modellar siyosiy tavsiyalar uchun asos yaratishi mumkin, lekin tavsiyalar ehtiyotkorlik bilan berilishi kerak. Modellarining soddalashtirilganligi va cheklanishlarini unutmaslik lozim. Siyosiy qarorlar qabul qilishda model natijalarini boshqa omillar va ekspert fikrlari bilan birgalikda ko'rib chiqish muhim.

Neoklassik modellarni kengaytirish va takomillashtirish:

Endogen o'sish modellarini qo'llash: Texnologik taraqqiyotning ekzogenligi cheklanishini bartaraf etish uchun endogen o'sish nazariyalariga asoslangan modellardan foydalanish mumkin. Endogen o'sish modellari texnologik taraqqiyotni model ichida, inson kapitali, ilmiy tadqiqotlar va innovasiyalar kabi omillar orqali tushuntiradi.

Institusional omillarni kiritish: Modellarni institusional omillar (mulk huquqi, qonun ustuvorligi, korrupsiya) bilan kengaytirish mumkin. Bu iqtisodiyotning sifatli jihatlarini hisobga olish imkonini beradi.

Geterogenlikni hisobga olish: Modellarni vakillikdagi agent farazlaridan voz kechib, geterogen agentlar modellariga o'tish orqali takomillashtirish mumkin. Bu daromad tengsizligi, demografik farqlar va boshqa geterogenlik aspektlarini tahlil qilish imkonini beradi.

Boshqa makroiqtisodiy modellar bilan birgalikda qo'llash: Neoklassik o'sish modellarini qisqa muddatli tebranishlarni tahlil qilish uchun mo'ljallangan Keyns modellari, iqtisodiy sikllar modellari va DSGE (Dynamic Stochastic General Equilibrium) modellar bilan birgalikda qo'llash orqali tahlil doirasini kengaytirish mumkin.

Doimiy ravishda o'rganish va rivojlanish:

Yangi tadqiqotlarni kuzatish: Iqtisodiy o'sish nazariyasi doimiy ravishda rivojlanib bormoqda. Yangi tadqiqotlar, modellar va metodologiyalar bilan doimo tanishib borish, bilimlarni yangilab turish samarali foydalanish uchun muhim.

Amaliy tajriba orttirish: Modellarni amaliy masalalarni echishda qo'llash orqali tajriba orttirish, modellashtirish ko'nikmalarini rivojlantirish va samaradorlikni oshirish mumkin.

Tanqidiy fikrlash: Model natijalarini doimo tanqidiy baholash, cheklanishlarni anglash va natijalarni reallik bilan solishtirish muhim. Modellar reallikning soddalashtirilgan tasviri ekanligini unutmaslik lozim.

Neoklassik o'sish modellari iqtisodiy o'sishni tushunish va tahlil qilish uchun kuchli va foydali vositalardir. Ulardan samarali foydalanish uchun modellarning afzalliklari va cheklanishlarini tushunish, to'g'ri modelni tanlash, sifatli ma'lumotlardan foydalanish, ssenariylarni tahlil qilish va doimiy ravishda bilimlarni oshirib borish zarur. Shunda neoklassik modellar iqtisodiy tahlil va siyosiy qarorlar qabul qilishda muhim yordamchiga aylanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Neoklassik o'sish modellarining foydalilik darajalarini qisqarta`riflang.
2. Ta'lim va o'qitishda muhim vositalari bular-?
3. Solou modelidan amalda foydalanish borasida to'xtalib o'ting?
4. Neoklassik o'sish modellari to'g'risida tushuncha bering?
5. Kobba- Duglas modelini misollar yordamida izohlab bering?
6. Leontev modelining boshqa modellardan farqi nimada?
7. E. Domar va R.F. Xarrod modellari haqida tushuncha bering?

V BOB. FISKAL SIYOSAT

5.1. Davlat byudjeti va uning tarkibi

Davlat byudjeti – bu davlatning bir yillik asosiy moliyaviy rejasi bo‘lib, unda davlat daromadlari va xarajatlari ko‘rsatiladi. Davlat byudjeti davlat siyosatini moliyalashtirishning asosiy vositasidir. U hukumatga davlat funktsiyalarini bajarish, iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlarga erishish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni taqsimlash imkoniyatini beradi.

Davlat byudjeti odatda parlament yoki vakolatli organ tomonidan qabul qilinadi va qonuniy kuchga ega bo‘ladi. U davlatning moliyaviy faoliyatini nazorat qilish va shaffofligini ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Davlat byudjetining tarkibi:

Davlat byudjeti ikki asosiy qismdan iborat:

1. **Davlat daromadlari:** Bu davlatning turli manbalardan oladigan pul mablag‘lari. Davlat daromadlarining asosiy manbalari quyidagilar:
 - **Soliqlar:** Davlat daromadlarining eng katta qismi soliqlar hisobiga shakllanadi. Soliqlar yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan majburiy to‘lovlardir. Soliqlarning asosiy turlari:
 - Daromad solig‘i
 - Qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS)
 - Aksizlar
 - Mulk solig‘i
 - Yer solig‘i
 - Resurs solig‘i va boshqalar.
 - **Bojlar:** Import va eksport operatsiyalaridan olinadigan to‘lovlar.
 - **Yig‘imlar va ajratmalar:** Davlat xizmatlari ko‘rsatilganligi uchun olinadigan to‘lovlar, masalan, davlat boji, konsullik yig‘imlari va boshqalar.

- **Davlat mulkidan keladigan daromadlar:** Davlat korxonalari foydasi, davlat mulkini ijaraga berishdan tushadigan mablag‘lar, dividendlar va boshqalar.
 - **Xususiylashtirishdan tushadigan mablag‘lar:** Davlat mulkini xususiy sektorga sotishdan tushadigan mablag‘lar.
 - **Boshqa daromadlar:** Jarimalar, grantlar, xalqaro moliyaviy yordam va boshqa manbalardan keladigan daromadlar.
2. **Davlat xarajatlari:** Bu davlatning o‘z funktsiyalarini bajarish va ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarga erishish uchun qiladigan pul sarflari. Davlat xarajatlarining asosiy yo‘nalishlari quyidagilar:
- **Ijtimoiy xarajatlar:** Aholining ijtimoiy himoyasini ta‘minlashga yo‘naltirilgan xarajatlar. Bularga quyidagilar kiradi:
 - Ta‘lim xarajatlari (maktablar, universitetlar, kasb-hunar kollejlari va boshqalar)
 - Sog‘liqni saqlash xarajatlari (shifoxonalar, poliklinikalar, tibbiy sug‘urta va boshqalar)
 - Ijtimoiy ta‘minot xarajatlari (pensiylar, nafaqalar, ijtimoiy yordam va boshqalar)
 - Madaniyat, sport va turizm xarajatlari
 - **Iqtisodiyot xarajatlari:** Iqtisodiy o‘rishni rag‘batlantirish, infratuzilmani rivojlantirish va iqtisodiy tarmoqlarni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan xarajatlar. Bularga quyidagilar kiradi:
 - Milliy iqtisodiyotni qo‘llab-quvvatlash xarajatlari (investitsiya loyihalari, subsidiyalar va boshqalar)
 - Qishloq xo‘jaligini qo‘llab-quvvatlash xarajatlari
 - Transport va infratuzilma xarajatlari (yo‘llar, ko‘priklar, aeroportlar va boshqalar)
 - Energetika xarajatlari
 - Uy-joy kommunal xo‘jaligi xarajatlari

- **Mudofaa xarajatlari:** Milliy xavfsizlikni ta'minlash, armiyani saqlash va mudofaa qobiliyatini mustahkamlashga yo'naltirilgan xarajatlar.
- **Davlat boshqaruvi xarajatlari:** Davlat apparatini saqlash, davlat xizmatchilarining ish haqi, davlat organlari faoliyatini ta'minlash va boshqa boshqaruv xarajatlari.
- **Huquqni muhofaza qilish va jamoat tartibini saqlash xarajatlari:** Ichki ishlar organlari, sud tizimi, prokuratura va boshqa huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatini moliyalashtirish.
- **Davlat qarzi xizmati xarajatlari:** Davlat qarzini to'lash va foizlarni qoplash xarajatlari.
- **Boshqa xarajatlar:** Favqulodda vaziyatlar xarajatlari, zaxira fondi xarajatlari va boshqa kutilmagan xarajatlar.

Davlat byudjetining tasnifi:

Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari turli mezonlar bo'yicha tasniflanishi mumkin. Asosiy tasniflash turlari:

- **Iqtisodiy tasnif:** Daromadlar va xarajatlarning iqtisodiy mohiyatiga ko'ra tasniflash (soliq daromadlari, ijtimoiy to'lovlar, kapital xarajatlar va boshqalar).
- **Funktsional tasnif:** Davlat funktsiyalariga ko'ra xarajatlarni tasniflash (mudofaa, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqalar).
- **Idoraviy tasnif:** Davlat byudjeti mablag'larini boshqaruvchi davlat organlari bo'yicha daromadlar va xarajatlarni tasniflash (Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, idoralar va boshqalar).
- **Tashkiliy tasnif:** Davlat byudjeti tashkilotlari bo'yicha daromadlar va xarajatlarni tasniflash.

Davlat byudjetining ahamiyati:

Davlat byudjeti mamlakat iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynaydi:

- **Davlat siyosatini moliyalashtirish:** Davlat byudjeti davlatning barcha siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy dasturlarini moliyaviy resurslar bilan ta'minlaydi.
- **Iqtisodiy tartibga solish:** Davlat byudjeti orqali hukumat iqtisodiyotga ta'sir o'tkazishi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishi yoki inflatsiyani jilovlashi mumkin (fiskal siyosat).
- **Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash:** Ijtimoiy xarajatlar orqali davlat aholining ijtimoiy himoyasini ta'minlaydi va ijtimoiy barqarorlikka erishishga yordam beradi.
- **Iqtisodiy o'sishga ko'maklashish:** Davlat byudjeti orqali investitsiyalar qilish, infratuzilmani rivojlantirish va ta'limni qo'llab-quvvatlash orqali iqtisodiy o'sishga turtki berishi mumkin.
- **Davlat nazorati va hisobdorligi:** Davlat byudjeti davlat mablag'larining sarflanishini nazorat qilish va davlat organlarining hisobdorligini ta'minlash uchun muhim mexanizm hisoblanadi.

5.2. Soliqlarning asosiy funksiyalari

Albatta, soliqlarning asosiy funksiyalari haqida ma'lumot beraman. Soliqlar davlatning moliyaviy tizimining asosi bo'lib, turli iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni bajaradi. Soliqlarning asosiy funksiyalarini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Fiskal funktsiya (Byudjetni to'ldirish funktsiyasi):

- **Mohiyati:** Soliqlarning eng muhim va birinchi navbatdagi funktsiyasi - davlat byudjetini daromadlar bilan ta'minlashdir. Davlat byudjeti soliqlar orqali to'ldiriladigan mablag'lar hisobiga davlat o'zining funksiyalarini bajaradi va jamiyat uchun zarur bo'lgan xarajatlarni moliyalashtiradi.
- **Maqsadi:** Davlat byudjetining xarajatlar qismini qoplash uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni shakllantirish. Bu xarajatlarga quyidagilar kiradi:

- **Ijtimoiy xarajatlar:** Ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot (pensiylar, nafaqalar), madaniyat, sport va boshqa ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish.
- **Iqtisodiy xarajatlar:** Infratuzilmani rivojlantirish (yo'llar, ko'priklar, transport, energetika), milliy iqtisodiyot tarmoqlarini qo'llab-quvvatlash, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish.
- **Mudofaa va xavfsizlik xarajatlari:** Milliy mudofaani ta'minlash, armiya, huquqni muhofaza qilish organlari va favqulodda vaziyatlar xizmatlarini moliyalashtirish.
- **Davlat boshqaruvi xarajatlari:** Davlat apparatini saqlash, davlat xizmatchilarining ish haqi, davlat organlari faoliyatini ta'minlash.
- **Davlat qarzi xizmati:** Davlat qarzi bo'yicha foizlar va asosiy qarzni to'lash xarajatlari.
- **Mexanizmi:** Davlat soliq qonunchiligini ishlab chiqadi va qabul qiladi, soliq stavkalarini belgilaydi, soliq yig'ish mexanizmlarini yaratadi va soliq tushumlarini byudjetga yo'naltiradi.
- **Foydasi:** Davlat byudjeti barqarorligi va moliyaviy mustaqilligi ta'minlanadi, davlat o'zining ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. Iqtisodiy tartibga solish funktsiyasi (Regulyator funktsiya):

- **Mohiyati:** Soliqlar iqtisodiyotga ta'sir o'tkazish, uni tartibga solish va kerakli yo'nalishga yo'naltirish uchun vosita sifatida xizmat qiladi. Soliqlar iqtisodiy faollikni rag'batlantirish yoki susaytirish, investitsiyalarni yo'naltirish, tarmoqlarni rivojlantirish va iqtisodiy muvozanatni ta'minlash uchun ishlatilishi mumkin.
- **Maqsadi:**
 - **Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish:** Investitsiyalarni rag'batlantiruvchi soliq imtiyozlari, innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlovchi soliq siyosati, kichik biznesni rivojlantirishga qaratilgan soliqlar orqali iqtisodiy o'sishga turtki berish.

- **Iqtisodiy faollikni susaytirish:** Haddan tashqari iqtisodiy faollik (masalan, inflatsiya) davrida soliq stavkalarini oshirish, iste'molni cheklash, pul massasini kamaytirish orqali iqtisodiyotni sovutish.
- **Tarmoqlarni rivojlantirish:** Muayyan iqtisodiyot tarmoqlarini (masalan, innovatsion, yuqori texnologik, eksportga yo'naltirilgan) soliq imtiyozlari va preferentsiyalari orqali qo'llab-quvvatlash, ularning rivojlanishini tezlashtirish.
- **Hududiy rivojlanishni rag'batlantirish:** Iqtisodiy jihatdan orqada qolgan hududlarga soliq imtiyozlari berish, investitsiyalarni jalb qilish va infratuzilmani rivojlantirish orqali hududiy tengsizlikni kamaytirish.
- **Tashqi savdoni tartibga solish:** Import va eksport bojlarini qo'llash orqali tashqi savdoni tartibga solish, milliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish, tashqi savdo balansini muvozanatlashtirish.
- **Mexanizmi:** Davlat soliq stavkalarini o'zgartiradi, soliq imtiyozlari va preferentsiyalarini joriy qiladi, soliq rejimi va soliqqa tortish bazasini o'zgartiradi, bojxona tariflarini belgilaydi.
- **Foydasi:** Iqtisodiy o'sish sur'atlarini tezlashtirish, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, tarmoqlar va hududlar o'rtasida mutanosiblikka erishish, tashqi savdoni tartibga solish.

3. Taqsimlov funktsiyasi (Qayta taqsimlash funktsiyasi):

- **Mohiyati:** Soliqlar daromadlarni qayta taqsimlash, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish va aholining ijtimoiy himoyasini ta'minlash uchun vosita sifatida xizmat qiladi. Soliqlar orqali yuqori daromadli aholidan olingan mablag'lar ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirishga, kam ta'minlangan aholini qo'llab-quvvatlashga va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishga yo'naltiriladi.
- **Maqsadi:**
 - **Daromadlarni qayta taqsimlash:** Yuqori daromadli aholi (progressiv soliqlar orqali) va boylik egalaridan (mulk solig'i, meros

solig'i orqali) ko'proq soliq olish va bu mablag'larni ijtimoiy maqsadlarga yo'naltirish orqali daromadlar tengsizligini kamaytirish.

- **Ijtimoiy adolatni ta'minlash:** Ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish, kam ta'minlangan aholiga yordam berish, kambag'allikni kamaytirish, teng imkoniyatlar yaratish orqali ijtimoiy adolatni ta'minlash.
- **Ijtimoiy himoyani kuchaytirish:** Pensiyalar, nafaqalar, stipendiyalar, ijtimoiy yordam, nogironlik nafaqalari va boshqa ijtimoiy to'lovlarini moliyalashtirish orqali aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish.
- **Jamoat tovarlari va xizmatlarini moliyalashtirish:** Ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, fan, jamoat xavfsizligi, ekologiya kabi jamoat tovarlari va xizmatlarini moliyalashtirish orqali aholining farovonligini oshirish.
- **Mexanizmi:** Davlat progressiv soliq stavkalarini joriy qiladi (daromad ortishi bilan soliq stavkasi oshadi), mulk soliqlarini qo'llaydi, ijtimoiy dasturlarni moliyalashtiradi, transfertlarni (ijtimoiy to'lovlar) amalga oshiradi.
- **Foydasi:** Ijtimoiy tengsizlikning kamayishi, aholining ijtimoiy himoyalanganligi darajasining oshishi, ijtimoiy barqarorlikning mustahkamlanishi, aholining farovonligi va hayot sifati yaxshilanishi.

4. Nazorat funktsiyasi (Kontrol funktsiya):

- **Mohiyati:** Soliqlar davlat moliyaviy faoliyatini nazorat qilish, soliq to'lovchilarni hisobga olish, soliq qonunchiligiga rioya etilishini nazorat qilish va soliq tushumlarini tahlil qilish uchun vosita sifatida xizmat qiladi.
- **Maqsadi:**
 - **Soliq to'lovchilarni hisobga olish:** Soliq organlari soliq to'lovchilarni ro'yxatga oladi, ularning soliq bazasini aniqlaydi va soliq deklaratsiyalarini qabul qiladi.
 - **Soliq qonunchiligiga rioya etilishini nazorat qilish:** Soliq organlari soliq to'lovchilarning soliq qonunchiligiga rioya etilishini tekshiradi, soliq auditi o'tkazadi va soliq qoidabuzarliklarini aniqlaydi.

- **Soliq tushumlarini tahlil qilish:** Soliq organlari soliq tushumlarini tahlil qiladi, soliq potensialini baholaydi va soliq siyosatini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqadi.
- **Davlat moliyaviy faoliyatini nazorat qilish:** Soliq tushumlari hajmi, soliq xarajatlari samaradorligi va byudjet mablag'larining sarflanishi ustidan nazorat o'rnatish.
- **Mexanizmi:** Davlat soliq organlari tizimini yaratadi (soliq inspeksiyalari, soliq qo'mitalari), soliq nazorati mexanizmlarini ishlab chiqadi (tekshiruvlar, auditlar, monitoring), soliq hisobotini joriy qiladi.
- **Foydasi:** Davlat moliyaviy tizimining shaffofligi va hisobdorligi oshadi, soliq to'lov intizomi mustahkamlanadi, soliq bazasi kengayadi, soliq tushumlari hajmi oshadi, soliq siyosati samaradorligi baholanadi.

Soliqlar faqat byudjetni to'ldirish vositasi emas, balki iqtisodiyotni tartibga solish, daromadlarni qayta taqsimlash va ijtimoiy adolatni ta'minlash, davlat moliyaviy faoliyatini nazorat qilish kabi muhim vazifalarni ham bajaradi. Soliqlarning samarali va muvozanatli tizimi davlatning barqaror rivojlanishi va jamiyat farovonligi uchun zaruriy shartdir.

5.3. O'zbekistonda iqtisodiyotni soliqlar yordamida tartibga solib turilishining xususiyatlari

O'zbekistonda iqtisodiyotni soliqlar yordamida tartibga solishning xususiyatlari.

O'zbekistonda iqtisodiyotni soliqlar orqali tartibga solish, boshqa mamlakatlardagi kabi, davlat boshqaruvi va iqtisodiy siyosatning muhim vositasi hisoblanadi. O'zbekistonning soliq tizimi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular mamlakatning tarixiy rivojlanishi, hozirgi iqtisodiy holati va strategik maqsadlari bilan belgilanadi.

O'zbekiston soliq tizimining umumiy tavsifi:

O'zbekiston iqtisodiyoti transformatsiya va bozor mexanizmlariga o'tish bosqichida bo'lgani sababli, soliq tizimi bir qator maqsadlarga xizmat qiladi, jumladan:

- **Byudjetni ta'minlash:** O'zbekistonda soliqlar davlat byudjetining daromad qismini shakllantirishning asosiy manbai hisoblanadi. Bu mablag'lar davlat xarajatlarini (ijtimoiy dasturlar, infratuzilma, mudofaa, boshqaruv va hokazo) moliyalashtirishga yo'naltiriladi.
- **Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish:** Soliq tizimi investitsiya muhitini yaxshilash, iqtisodiyotning muayyan sektorlarini qo'llab-quvvatlash va tadbirkorlik faolligini rag'batlantirish uchun ishlatiladi.
- **Iqtisodiy faollikni tartibga solish:** Soliqlar talab va taklifni boshqarish, inflyatsiyani nazorat qilish va iqtisodiyot tuzilmasiga ta'sir etish uchun qo'llaniladi.
- **Ijtimoiy tartibga solish:** Davlat soliqlar orqali zararli mahsulotlar iste'molini cheklashi, aholining ijtimoiy zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlashi va daromadlar tengsizligini kamaytirishi mumkin.

O'zbekistonda iqtisodiyotni tartibga solishda ishlatiladigan asosiy soliqlar va ularning xususiyatlari:

O'zbekiston iqtisodiyotni tartibga solish uchun soliq turlarining xilma-xil to'plamidan foydalanadi. Quyida ularning asosiylari va xususiyatlari keltirilgan:

1. Korxonalardan olinadigan foyda solig'i:

- **Roli:** Byudjet daromadlarining muhim manbai. O'zbekistonda korxonalarning foyda solig'i stavkasi mintaqaviy miqyosda raqobatbardosh hisoblanadi va so'nggi yillarda uni optimallashtirish choralari ko'rilmogda.
- **Tartibga soluvchi vazifasi:** Foyda solig'i bo'yicha soliq imtiyozlari iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga, maxsus iqtisodiy zonalar (MIZ)ga investitsiyalarni rag'batlantirish, innovatsion faoliyat bilan shug'ullanuvchi yoki yangi ish o'rinlari yaratuvchi korxonalarni qo'llab-quvvatlash uchun berilishi mumkin.

- **Xususiyatlari:** O‘zbekistonda soliq to‘lovchilarning turli toifalari uchun foyda solig‘i stavkalari differentsiyalashgan (masalan, kichik biznes uchun imtiyozli rejimlar mavjud). Shuningdek, MIZ va boshqa investitsiya loyihalari uchun maxsus soliq rejimlaridan faol foydalaniladi.

2. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i (JShODS):

- **Roli:** Byudjet daromadlarining muhim manbai, shuningdek, ijtimoiy siyosat vositasi. O‘zbekistonda JShODS progressiv shkalaga ega, bu soliq yukining yanada adolatli taqsimlanishiga yordam beradi.
- **Tartibga soluvchi vazifasi:** JShODS stavkalari va soliq chegirmalaridagi o‘zgarishlar aholining tasarrufidagi daromadlariga ta’sir ko‘rsatishi, iste’mol talabini rag‘batlantirishi yoki cheklashi mumkin. Shuningdek, JShODS muayyan faoliyat turlari yoki kasblarni rag‘batlantirish uchun ishlatilishi mumkin.
- **Xususiyatlari:** O‘zbekistonda ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarni qo‘llab-quvvatlash va muayyan turdagi xarajatlarni (masalan, ta’lim, davolanish) rag‘batlantirishga qaratilgan JShODS bo‘yicha ijtimoiy va mulkiy soliq chegirmalari tizimi mavjud.

3. Qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS):

- **Roli:** Byudjet daromadlarining eng katta manbai. QQS iste’molga bilvosita soliq hisoblanadi va O‘zbekistonda uning stavkasi mintaqaviy standartlarga mos keladi.
- **Tartibga soluvchi vazifasi:** QQS stavkasining o‘zgarishi narxlarning umumiy darajasiga va inflyatsiyaga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ijtimoiy ahamiyatga ega tovar va xizmatlar, shuningdek, iqtisodiyotning muayyan sektorlarini (masalan, qishloq xo‘jaligi) qo‘llab-quvvatlash uchun imtiyozli QQS stavkalari qo‘llanilishi mumkin.
- **Xususiyatlari:** O‘zbekistonda QQSni boshqarishni takomillashtirish, shu jumladan elektron hisob fakturalarni joriy etish, yig‘uvchanlikni

oshirish va to'lovdan qochishni kamaytirish bo'yicha sa'y-harakatlar amalga oshirilmoqda.

4. Aksizlar:

- **Roli:** Byudjet daromadlari manbai, shuningdek, ijtimoiy tartibga solish vositasi. Aksizlar alkogol, tamaki mahsulotlari, neft mahsulotlari va avtomobillar kabi muayyan turdagi tovarlarga belgilanadi.
- **Tartibga soluvchi vazifasi:** Aksizlar ijtimoiy zararli tovarlar (alkogol, tamaki) iste'molini cheklash va talabi noelastik bo'lgan tovarlar hisobidan byudjetni to'ldirish uchun ishlatiladi. Shuningdek, aksizlar importni tartibga solish va mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash uchun ham ishlatilishi mumkin.
- **Xususiyatlari:** O'zbekistonda aksiz stavkalari inflyatsiyani, ijtimoiy siyosatni va byudjetni to'ldirish zarurligini hisobga olgan holda muntazam ravishda qayta ko'rib chiqiladi.

5. Mol-mulk solig'i va yer solig'i:

- **Roli:** Mahalliy byudjetlar daromadlari manbai. Mol-mulk va yer soliqlari mahalliy hokimiyat organlari daromadlarini shakllantirish va mahalliy o'zini o'zi boshqarishni moliyalashtirish uchun muhim vosita hisoblanadi.
- **Tartibga soluvchi vazifasi:** Mol-mulk va yer soliqlari stavkalari yer resurslari va ko'chmas mulkdan samarali foydalanishni rag'batlantirish, shuningdek, ko'chmas mulk bozorini tartibga solish uchun ishlatilishi mumkin. Soliq imtiyozlari fuqarolarning muayyan toifalari yoki faoliyat turlari uchun berilishi mumkin.
- **Xususiyatlari:** O'zbekistonda mol-mulk va yer soliqlari stavkalari qonunchilikda belgilangan doirada mahalliy hokimiyat organlari tomonidan belgilanadi. Soliq solish maqsadida mol-mulk va yerning кадастркийматинибаҳолаш mexanizmlari mavjud.

6. Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliqlar:

- **Roli:** Qazib olish sanoatidan byudjetga daromad manbai. O‘zbekiston tabiiy resurslarga boy va ulardan foydalanganlik uchun soliqlar davlat daromadlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.
- **Tartibga soluvchi vazifasi:** Yer qa’ridan foydalanish, suv resurslari va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish soliqlarining stavkalari tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishni rag‘batlantirish, atrof-muhitni muhofaza qilish va resurslar eksportidan tushadigan daromadlarni oshirish uchun ishlatilishi mumkin.
- **Xususiyatlari:** O‘zbekistonda tabiiy resurslardan foydalanish sohasida soliqqa tortishni tartibga soluvchi maxsus qonunchilik mavjud bo‘lib, unda turli resurs turlari va tarmoqlarning o‘ziga xosligi hisobga olinadi.

7. Bojxona boji.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Intellektual huquq nima? Uning asosiy xususiyatlarini sanab bering?
2. Innovatsion iqtisodiyotda intellektual mulkning o‘mi va ahamiyati nimalardan iborat?
3. Intellektual mulk obyekti qiymatini hisoblashning qanday usullari mavjud?
4. Innovatsion kompaniyaning intellektual mulkini boshqarish deyilganda nima tushuniladi?
5. Litsenziyalashva patentlash to‘g‘risida batafsil tushuncha bering?

VI BOB. G‘OYALAR IQTISODIYOTI

6.1. Iqtisodiy o‘shishni ta’minlashda intellektual iqtisodiyotni shakllantirish

Intellektual iqtisodiyot (bilimlar iqtisodiyoti ham deyiladi) – bu iqtisodiy o‘shishning asosi tabiiy resurslar yoki arzon ishchi kuchi emas, balki bilim, innovatsiya va intellektual kapital bo‘lgan iqtisodiyot turidir. Bunday iqtisodiyotda bilim yaratish, tarqatish va qo‘llash asosiy iqtisodiy faoliyatga aylanadi.

Intellektual iqtisodiyotning asosiy belgilari:

- **Bilimga asoslangan ishlab chiqarish:** Tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda ilmiy tadqiqotlar, texnologiyalar va innovatsiyalar hal qiluvchi rol o‘ynaydi.
- **Yuqori texnologiyali tarmoqlarning ustuvorligi:** Axborot texnologiyalari, biotexnologiyalar, nanotexnologiyalar, sun’iy intellekt, dasturiy ta’minot va boshqa bilimga asoslangan tarmoqlar iqtisodiyotning lokomotiviga aylanadi.
- **Inson kapitalining hal qiluvchi roli:** Malakali ishchi kuchi, bilimli mutaxassislar, olimlar, injenerlar va kreativ kadrlarga talab ortadi. Ta’lim va ilm-fan iqtisodiy o‘shishning asosiy drayveriga aylanadi.
- **Innovatsiya ekosistemasining rivojlanganligi:** Universitetlar, ilmiy-tadqiqot institutlari, texnoparklar, innovatsion markazlar, venchur kapital fondlari va boshqa innovatsiya infratuzilmasi faoliyat ko‘rsatadi.
- **Raqobatbardoshlikning yangi omillari:** Narx va sifatdan tashqari, innovatsionlik, tezkorlik, moslashuvchanlik va mijozlarga individual yondashuv raqobatda g‘alaba qozonishning asosiy omillariga aylanadi.

Intellektual iqtisodiyotning iqtisodiy o‘shishga ta’siri:

Intellektual iqtisodiyot iqtisodiy o‘shishni ta’minlashning kuchli vositasidir. U quyidagi afzalliklarni beradi:

- **Unumdorlikning oshishi:** Bilim va texnologiyalar ishlab chiqarish samaradorligini keskin oshiradi, xarajatlarni kamaytiradi va resurslardan unumli foydalanishga imkon beradi.

- **Yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar yaratish:** Intellektual iqtisodiyot yuqori texnologiyali, innovatsion mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan bo‘lib, ular jahon bozorida yuqori narxda sotiladi va katta foyda keltiradi.
- **Yangi ish o‘rinlari yaratish:** Intellektual iqtisodiyot yangi yuqori malakali ish o‘rinlarini yaratadi, bu esa aholi bandligini oshiradi va daromadlarni ko‘paytiradi.
- **Investitsiyalarni jalb qilish:** Bilimga asoslangan iqtisodiyot innovatsion va investitsion jozibador bo‘ladi, xorijiy investitsiyalarni jalb qiladi va mahalliy investitsiyalarni rag‘batlantiradi.
- **Raqobatbardoshlikning oshishi:** Intellektual iqtisodiyot global bozorda yuqori raqobatbardoshlikni ta‘minlaydi, mamlakat eksport salohiyatini oshiradi va importga qaramlikni kamaytiradi.
- **Barqaror o‘sish:** Intellektual iqtisodiyot tabiiy resurslarga kamroq bog‘liq bo‘lganligi sababli, barqaror va uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishni ta‘minlashga imkon beradi.

O‘zbekistonda intellektual iqtisodiyotni shakllantirish yo‘llari:

O‘zbekistonda intellektual iqtisodiyotni shakllantirish uchun kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarur. Asosiy yo‘nalishlar quyidagilar:

1. Ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish:

- **Ta‘lim sifatini oshirish:** Barcha darajadagi ta‘lim muassasalarida (maktabgacha ta‘limdan boshlab oliy ta‘limgacha) ta‘lim sifatini oshirish, zamonaviy o‘quv dasturlarini joriy qilish, o‘qituvchilarning malakasini oshirish.
- **STEM ta‘limni rivojlantirish:** Fan, texnologiya, injeneriya va matematika (STEM) yo‘nalishlariga ustuvor ahamiyat berish, bu sohalarida malakali kadrlar tayyorlashni ko‘paytirish.
- **Kasbiy ta‘limni rivojlantirish:** Mehnat bozorining talabiga mos keladigan kasbiy ta‘lim tizimini yaratish, dual ta‘lim tizimini joriy qilish, ish beruvchilar bilan hamkorlikni kuchaytirish.

- **Uzluksiz ta'lim tizimini yaratish:** Katta yoshdagi aholini qayta tayyorlash va malakasini oshirish dasturlarini kengaytirish, onlayn ta'lim platformalarini rivojlantirish, lifelong learning (umr bo'yi o'qish) tamoyilini joriy qilish.

2. Ilm-fanni rivojlantirish va innovatsiyalarni rag'batlantirish:

- **Ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirishni oshirish:** Davlat byudjetidan ilmiy tadqiqotlarga ajratiladigan mablag'larni ko'paytirish, grant tizimini takomillashtirish, xususiy sektorning ilmiy tadqiqotlarga investitsiyalarini rag'batlantirish.
- **Ilmiy infratuzilmani mustahkamlash:** Zamonaviy laboratoriyalar, ilmiy markazlar, texnoparklar, innovatsion inkubatorlar va boshqa innovatsiya infratuzilmasini yaratish va rivojlantirish.
- **Ilmiy-tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish:** Ilmiy ishlanmalarni amaliyotga joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish, texnologiya transferi markazlarini tashkil qilish, startap loyihalarni qo'llab-quvvatlash.
- **Intellectual mulk huquqlarini himoya qilish:** Intellectual mulk huquqlarini himoya qilish tizimini mustahkamlash, patentlash va litsenziyalash jarayonlarini soddalashtirish, mualliflik huquqlarini buzganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish.

3. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) rivojlantirish:

- **Raqamli infratuzilmani kengaytirish:** Yuqori tezlikli internet va mobil aloqa qamrovini kengaytirish, optik tolali aloqa liniyalarini qurish, ma'lumotlarni qayta ishlash markazlarini yaratish.
- **Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish:** Elektron tijoratni rivojlantirish, elektron hukumat xizmatlarini kengaytirish, raqamli to'lov tizimlarini takomillashtirish, elektron hujjat aylanishini joriy qilish.
- **IT-ta'limni rivojlantirish:** Maktablarda, kollejlarda va universitetlarda IT-ta'limni kuchaytirish, dasturlash, ma'lumotlar

tahlili, sun'iy intellekt va boshqa zamonaviy IT yo'nalishlari bo'yicha malakali kadrlar tayyorlash.

- **Kiberxavfsizlikni ta'minlash:** Raqamli infratuzilma va axborot resurslarini kiberhujumlardan himoya qilish tizimini yaratish, kiberxavfsizlik sohasida mutaxassislar tayyorlash.

4. Tadbirkorlik muhitini yaxshilash:

- **Biznesni yuritishni soddalashtirish:** Biznesni ro'yxatga olish, litsenziyalash, ruxsat berish, soliqqa tortish va boshqa tartib-taomillarni soddalashtirish va raqamlashtirish.
- **Raqobatni kuchaytirish:** Monopoliyalarni cheklash, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratish, halol raqobat muhitini ta'minlash.
- **Moliyaviy resurslarga kirishni osonlashtirish:** Kichik va o'rta biznes uchun kreditlar va boshqa moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatini kengaytirish, venchur kapital fondlarini rivojlantirish.
- **Davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish:** Intellektual iqtisodiyot sohasida davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish, xususiy sektorning innovatsion faoliyatda ishtirokini rag'batlantirish.

5. Innovatsion madaniyatni shakllantirish:

- **Innovatsiyalarni targ'ib qilish:** Ommaviy axborot vositalari orqali innovatsiyalarning ahamiyatini targ'ib qilish, innovatsion g'oyalar va loyihalarni qo'llab-quvvatlash, innovatsion tadbirlar (konferentsiyalar, forumlar, tanlovlar) o'tkazish.
- **Tadbirkorlik ruhini kuchaytirish:** Aholini tadbirkorlikka undash, biznes-treninglar o'tkazish, startup maktablarini tashkil qilish, yoshlarni tadbirkorlik faoliyatiga jalb qilish.
- **Ilm-fanga hurmatni oshirish:** Ilm-fan va olimlarning jamiyatdagi rolini oshirish, ilm-fanga qiziqishni uyg'otish, yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb qilish, olimlarning ijtimoiy maqomini oshirish.

- **Xato qilishdan qo'rqmaslik madaniyatini shakllantirish:** Innovatsion faoliyat xatolar va muvaffaqiyatsizliklar bilan birga kechishini tushuntirish, xatolardan saboq olish va harakatni davom ettirish muhimligini targ'ib qilish.

Intellectual iqtisodiyotni shakllantirish – O'zbekistonning iqtisodiy o'sishini ta'minlash, raqobatbardoshlikni oshirish va aholi farovonligini yaxshilash uchun strategik yo'nalishdir. Bu jarayon kompleks, uzoq muddatli va tizimli islohotlarni talab etadi. Ta'lim, ilm-fan, innovatsiya, AKT va tadbirkorlik muhitini rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui O'zbekistonni intellectual iqtisodiyot sari yetaklaydi va barqaror iqtisodiy o'sishga erishish imkonini beradi.

6.2. Yangi intellectual iqtisodiyotga transformatsiyalanish jarayoni

Yangi intellectual iqtisodiyotga transformatsiyalanish – bu an'anaviy, resurslarga asoslangan iqtisodiyotdan bilim va innovatsiyalarga asoslangan iqtisodiyotga o'tish jarayonidir. Bu transformatsiya jamiyat, iqtisodiyot va davlat boshqaruvining barcha sohalarida chuqur o'zgarishlarni talab etadi.

Transformatsiyaning asosiy bosqichlari va yo'nalishlari:

1. Axborotlashuv va raqamlashtirish:

- **Rağamli infratuzilmani rivojlantirish:** Yuqori tezlikli internet, mobil aloqa, ma'lumotlarni uzatish tarmoqlarini kengaytirish, raqamli platformalar yaratish.
- **Raqamli texnologiyalarni joriy etish:** Davlat boshqaruvi, iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va kundalik hayotga raqamli texnologiyalarni (sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar, bulutli texnologiyalar, blokcheyn, internet eşyalari va h.k.) keng joriy etish.
- **Elektron hukumatni rivojlantirish:** Davlat xizmatlarini raqamlashtirish, elektron hujjat aylanishini joriy etish, onlayn platformalar orqali davlat xizmatlaridan foydalanishni osonlashtirish.

- **Kiberxavfsizlikni ta'minlash:** Raqamli infratuzilma va axborot resurslarini himoya qilish, kiberhujumlarga qarshi kurashish, axborot xavfsizligi madaniyatini oshirish.

2. Inson kapitalini rivojlantirish:

- **Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish:** Ta'lim sifatini oshirish, o'quv dasturlarini yangilash, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, STEM yo'nalishlariga e'tiborni kuchaytirish.
- **Uzluksiz ta'lim tizimini yaratish:** Umr bo'yi o'qish konsepsiyasini joriy etish, qayta tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini kengaytirish, onlayn ta'lim imkoniyatlarini yaratish.
- **Ilmiy-tadqiqot salohiyatini mustahkamlash:** Ilm-fanni moliyalashtirishni oshirish, ilmiy infratuzilmani rivojlantirish, ilmiy tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish mexanizmlarini yaratish.
- **Malakali kadrlarni tayyorlash:** Raqamli iqtisodiyot va yuqori texnologiyalar sohalari uchun mutaxassislar tayyorlashni kuchaytirish, IT, injenerlik, texnologik va kreativ kasblarni ommalashtirish.

3. Innovatsion ekosistemani yaratish:

- **Innovatsion infratuzilmani shakllantirish:** Texnoparklar, innovatsion markazlar, inkubatorlar, akseleratorlar, venchur fondlari va boshqa innovatsion tashkilotlarni tashkil etish va rivojlantirish.
- **Innovatsion faoliyatni rag'batlantirish:** Soliq imtiyozlari, grantlar, subsidiyalar, preferentsial kreditlar va boshqa moliyaviy va nomoliyaviy qo'llab-quvvatlash choralari ko'rish.
- **Universitetlar va biznes hamkorligini kuchaytirish:** Universitetlar va ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan xususiy sektor o'rtasida innovatsion hamkorlik mexanizmlarini yaratish, texnologiya transferini rag'batlantirish.
- **Startup ekosistemasini rivojlantirish:** Startup loyihalarni qo'llab-quvvatlash, startup inkubatorlari va akseleratorlarini rivojlantirish, venchur kapitalni jalb qilish, startup madaniyatini ommalashtirish.

4. Tadbirkorlik muhitini yaxshilash:

- **Biznesni yuritishni osonlashtirish:** Reglamentlarni soddalashtirish, byurokratiyani kamaytirish, ruxsat berish tartib-taomillarini optimallashtirish, raqamli platformalar orqali biznesni ro'yxatga olish va boshqarish imkoniyatlarini yaratish.
- **Raqobat muhitini yaratish:** Monopoliyalarga qarshi kurashish, kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, raqobatni cheklaydigan to'siqlarni bartaraf etish.
- **Mulkiy huquqlarni himoya qilish:** Mulkiy huquqlarning ishonchli himoyasini ta'minlash, kontraktlarning bajarilishini kafolatlash, sud tizimining mustaqilligini mustahkamlash.
- **Moliyaviy resurslarga kirishni osonlashtirish:** Kredit resurslari, ventur kapital, lizing va boshqa moliyaviy instrumentlarga kirishni kengaytirish, moliyaviy xizmatlar bozorini rivojlantirish.

5. Institutsional o'zgarishlar:

- **Qonunchilik bazasini takomillashtirish:** Intellektual iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan qonunlar, qarorlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish va qabul qilish (masalan, raqamli iqtisodiyot, innovatsion faoliyat, startaplar, elektron tijorat, ma'lumotlarni himoya qilish to'g'risida).
- **Davlat boshqaruvini modernizatsiya qilish:** Davlat organlari faoliyatida raqamli texnologiyalardan foydalanishni kengaytirish, davlat xizmatchilarining raqamli savodxonligini oshirish, "aqlli shahar" va "aqlli hudud" konsepsiyalarini joriy etish.
- **Davlat statistikasini takomillashtirish:** Intellektual iqtisodiyot ko'rsatkichlarini hisobga olish tizimini yaratish, innovatsion faoliyat, raqamli iqtisodiyot, inson kapitali kabi sohalar bo'yicha statistik ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish.
- **Xalqaro hamkorlikni kengaytirish:** Xalqaro tashkilotlar, rivojlangan mamlakatlar va yetakchi kompaniyalar bilan intellektual

iqtisodiyot sohasida hamkorlik qilish, xorijiy tajribani o'rganish va joriy etish.

Transformatsiyaning afzalliklari:

- **Iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari:** Intellektual iqtisodiyot unumdorlikni oshiradi, innovatsiyalarni rag'batlantiradi va yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar yaratadi, natijada iqtisodiy o'sish tezlashadi.
- **Raqobatbardoshlikning oshishi:** Bilimga asoslangan iqtisodiyot global bozorda yuqori raqobatbardoshlikni ta'minlaydi, mamlakat eksport salohiyatini oshiradi va importga qaramlikni kamaytiradi.
- **Aholi farovonligining yaxshilanishi:** Yuqori malakali va yuqori daromadli ish o'rinlari yaratiladi, aholining ta'lim va madaniyat darajasi yuksaladi, hayot sifati yaxshilanadi.
- **Barqaror rivojlanish:** Intellektual iqtisodiyot resurslarga kamroq bog'liq bo'lganligi sababli, ekologik barqarorlikni ta'minlaydi va kelajak avlodlar uchun imkoniyatlarni saqlab qoladi.
- **Ijtimoiy yuksalish:** Intellektual iqtisodiyot bilim va qobiliyatlarga asoslangan ijtimoiy yuksalish imkoniyatlarini yaratadi, teng imkoniyatlar ta'minlanadi va ijtimoiy adolat mustahkamlanadi.

Transformatsiyaning qiyinchiliklari:

- **Investitsiyalarning katta hajmi:** Intellektual iqtisodiyotni shakllantirish axborot infratuzilmasi, ta'lim, ilm-fan va innovatsiyalarga katta investitsiyalarni talab etadi.
- **Kadrlar yetishmasligi:** Yuqori malakali mutaxassislar, olimlar, injenerlar va texnologlarga talab ortadi, kadrlar yetishmasligi transformatsiya jarayonini sekinlashtirishi mumkin.
- **Institutsional to'siqlar:** Byurokratiya, korrupsiya, qonun ustuvorligining yetarli emasligi, mulkiy huquqlarning himoyalanmaganligi innovatsion faoliyat va tadbirkorlik rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin.
- **Ijtimoiy qarshilik:** An'anaviy iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lgan aholining raqamlashtirish va avtomatlashtirishga qarshiligi, ijtimoiy

tengsizlikning kuchayishi xavfi transformatsiya jarayonini qiyinlashtirishi mumkin.

- **Madaniy o'zgarishlar zaruriyati:** Innovatsion madaniyatni shakllantirish, bilimga hurmatni oshirish, tadbirkorlik ruhini kuchaytirish, xato qilishdan qo'rqmaslik madaniyatini joriy etish va jamiyatning mentalitetida o'zgarishlar qilish talab etiladi.

Transformatsiyaga misollar:

- **Janubiy Koreya:** Resurslarga qaram iqtisodiyotdan yuqori texnologiyali, innovatsion iqtisodiyotga muvaffaqiyatli transformatsiya bo'lgan mamlakat. Davlatning strategik siyosati, ta'limga investitsiyalar, ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishga e'tibor katta rol o'ynadi.
- **Irlandiya:** Qishloq xo'jaligiga asoslangan iqtisodiyotdan Yevropaning IT-markaziga aylandi. Investitsion jozibadorlikni oshirish, soliq imtiyozlari, ingliz tilining keng tarqalganligi, Yevropa Ittifoqi a'zoligi va ta'lim tizimini isloh qilish omillari muhim rol o'ynadi.
- **Singapur:** Resurslari cheklangan kichik davlat bo'lishiga qaramay, innovatsion iqtisodiyotga aylandi. Strategik rejalashtirish, ta'limga ustuvorlik, investitsion muhitni yaxshilash, ilmiy-tadqiqot ishlanmalari va texnologiya transferiga e'tibor tufayli muvaffaqiyatga erishdi.
- **Finlyandiya:** An'anaviy sanoatga asoslangan iqtisodiyotdan yuqori texnologiyali, innovatsion iqtisodiyotga aylandi. Ta'lim tizimining sifati, innovatsion ekosistemaning rivojlanganligi, ilm-fan va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash siyosati muhim omillar bo'ldi.

O'zbekiston uchun yangi intellektual iqtisodiyotga transformatsiylanish – iqtisodiy o'sishni ta'minlash va raqobatbardoshlikni oshirishning muhim yo'lidir. Bu jarayon kompleks islohotlarni, katta investitsiyalarni va uzoq muddatli strategik rejalashtirishni talab etadi. Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, ilm-fanni rivojlantirish, innovatsion ekosistemani yaratish, tadbirkorlik muhitini yaxshilash va institutsional islohotlar O'zbekistonning intellektual iqtisodiyotga o'tishini tezlashtiradi va barqaror iqtisodiy o'sishga erishish imkoniyatini yaratadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Intellektual mulk deganda nimani tushunasiz. O‘z fikrlaringizni misollar yordamida tushuntirib bering?
2. Intellektual huquq nima? Uning asosiy xususiyatlarini sanab bering?
3. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi va “Mualliflik va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonunida intellektual mulk huquqining qanday obyektlari ko‘rsatib o‘tilgan.
4. O'zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
5. Innovatsion iqtisodiyotda intellektual mulkning o‘mi va ahamiyati nimalardan iborat?
6. Intellektual mulk obyekti qiymatini hisoblashning qanday usullari mavjud?
7. Innovatsion kompaniyaning intellektual mulkini boshqarish deyilganda nima tushuniladi?

VII BOB.O‘SISH DVIGATELI

7.1. Iqtisodiy rivojlanish omillari tasnifi. Iqtisodiy rivojlanishni aks ettiruvchi asosiy modellar

Iqtisodiy rivojlanish omillari – bu mamlakat yoki mintaqaning iqtisodiy o‘sishi va rivojlanishiga ta’sir etuvchi turli kuchlar va sharoitlardir. Ularni turli mezonlarga ko‘ra tasniflash mumkin. Quyida eng keng tarqalgan tasniflar keltirilgan:

1. Ta’sir xususiyatiga ko‘ra:

- **To‘g‘ridan-to‘g‘ri omillar:** Ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy o‘sinh sur’atlariga bevosita ta’sir qiladi. Bularga quyidagilar kiradi:
 - **Mehnat:** Mehnat resurslarining soni va sifati (aholi soni, ta’lim darajasi, kasbiy mahorat, ishchi kuchining salomatligi, mehnat axloqi).
 - **Kapital:** Jismoniy kapital (binolar, uskunalar, infratuzilma) va moliyaviy kapital (investitsiyalar).
 - **Tabiiy resurslar:** Tabiiy resurslarning mavjudligi va ulardan foydalanish imkoniyati (yer, foydali qazilmalar, suv, energiya) va ulardan foydalanish samaradorligi.
 - **Texnologiyalar:** Texnologik rivojlanish darajasi, innovatsiyalar, ishlab chiqarishda texnologiyalardan foydalanish samaradorligi.
 - **Tadbirkorlik:** Tadbirkorlik faolligi, innovatsionlik, xavf-xatarga tayyorlik va ishlab chiqarishni tashkil etish qobiliyati.
- **Bilvosita omillar:** To‘g‘ridan-to‘g‘ri omillar ta’sirini kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi qulay yoki noqulay sharoitlarni yaratadi, ularning samaradorligi va intensivligiga ta’sir qiladi. Bularga quyidagilar kiradi:
 - **Institutsional omillar:**
 - **Siyosiy barqarorlik va huquqiy tizim:** Barqaror siyosiy tuzum, qonun ustuvorligi, mulk huquqlarini himoya qilish, bashorat qilinadigan tartibga solish muhiti.

- **Davlat boshqaruvi:** Davlat boshqaruvining samaradorligi, byurokratiyaning sifati, korrupsiya darajasi.
- **Moliyaviy tizim:** Rivojlangan va barqaror moliyaviy tizim, kreditlarning mavjudligi, kapitalni samarali taqsimlash.
- **Ijtimoiy infratuzilma:** Ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, uy-joy kommunal xo'jaligi rivoji.
- **Ijtimoiy-madaniy omillar:**
 - **Madaniyat va qadriyatlar:** Mehnatsevarlik, innovatsionlik, tadbirkorlik madaniyati, ijtimoiy ishonch, o'zgarishlarga ochiqlik.
 - **Ta'lim va fan:** Aholi ta'lim darajasi, fan va tadqiqotlar rivoji, bilimlarni tarqatish.
 - **Demografik omillar:** Aholi o'sish sur'atlari, aholining yosh tarkibi, migratsiya.
 - **Ijtimoiy tenglik va adolat:** Ijtimoiy tengsizlik darajasi, ijtimoiy liftlarning mavjudligi, ijtimoiy harakatchanlik.
- **Tashqi iqtisodiy omillar:**
 - **Xalqaro savdo:** Iqtisodiyotning xalqaro savdoga ochiqligi, xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish, jahon bozorlariga chiqish imkoniyati.
 - **Xorijiy investitsiyalar:** To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi, texnologiyalar transferti, xalqaro kapitalga kirish imkoniyati.
 - **Globallashuv:** Jahon iqtisodiyotiga integratsiya, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda ishtirok etish, global iqtisodiy jarayonlar ta'siri.

2. Kelib chiqish manbaiga ko'ra:

- **Taklif omillari (supply-side factors):** Iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlarini belgilaydi, ya'ni iqtisodiyot resurslardan to'liq

foydalanganda ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlarning maksimal hajmi. Bularga quyidagilar kiradi:

- Mehnat
 - Kapital
 - Tabiiy resurslar
 - Texnologiyalar
 - Tadbirkorlik
- **Talab omillari (demand-side factors):** Iqtisodiyotdagi agregat talabni belgilaydi, ya'ni tovarlar va xizmatlarga umumiy xarajatlar hajmi. Bularga quyidagilar kiradi:
 - **Iste'mol xarajatlari:** Uy xo'jaliklarining tovar va xizmatlarga xarajatlari.
 - **Investitsiya xarajatlari:** Biznesning kapital qo'yimalarga xarajatlari.
 - **Davlat xarajatlari:** Hukumatning tovarlar va xizmatlarni sotib olish va ijtimoiy dasturlarga xarajatlari.
 - **Sof eksport:** Eksport va import o'rtasidagi farq.

3. Miqdoriy baholash imkoniyatiga ko'ra:

- **Miqdoriy omillar:** Miqdoriy va statistik jihatdan o'lchanishi mumkin (masalan, ishchi kuchi soni, investitsiyalar hajmi, tabiiy resurslar zaxiralari).
- **Sifat omillari:** Miqdoriy jihatdan o'lchash qiyin, ammo ular iqtisodiy rivojlanishda muhim rol o'ynaydi (masalan, institutlar sifati, madaniyat, ta'lim darajasi).

4. Nazorat darajasiga ko'ra:

- **Nazorat qilinadigan omillar:** Davlat va iqtisodiy agentlar tomonidan iqtisodiy siyosat va boshqaruv orqali to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatilishi mumkin bo'lgan omillar (masalan, investitsiyalar, texnologiyalar, institutlar).
- **Kam nazorat qilinadigan omillar:** Ta'siri cheklangan yoki uzoq muddatli sa'y-harakatlarni talab qiladigan omillar (masalan, tabiiy resurslar, madaniyat, demografik jarayonlar).

Iqtisodiy rivojlanishni aks ettiruvchi asosiy modellar

Iqtisodiy rivojlanishni tushuntirishga urinadigan ko‘plab modellar mavjud. Quyida asosiy modellar keltirilgan:

1. Iqtisodiy o‘shishning klassik modellari:

- **Adam Smit, Devid Rikardo, Tomas Maltus:** Iqtisodiy o‘shishni sistemali tahlil qilishning birinchi urinishlari. Asosiy e‘tibor **mehnat taqsimoti, kapital to‘planishi va tabiiy resurslar** roliga qaratildi. Maltus modeli, xususan, **resurslarning cheklanganligi** va **demografik omillarni** barqaror o‘shishga to‘siq sifatida ta’kidladi.

2. Neoklassik o‘shish modellari (Solou-Suon modellari):

- **Robert Solou va Trevor Suon (1950-yillar):** Uzoq muddatli iqtisodiy o‘shish omillarini va barqaror holat (steady state) tushunchasini tahlil qilish uchun fundamental model. Model kapital akkumulyatsiyasi, aholi o‘shishi va texnologik taraqqiyotning uzoq muddatli iqtisodiy o‘shishga ta’sirini o‘rganadi.
- **Asosiy qoidalari:**
 - Iqtisodiy o‘shish **talab emas, balki taklif** bilan belgilanadi.
 - **Texnologik taraqqiyot ekzogen** (ichki iqtisodiy omillarga bog‘liq emas).
 - **Kapital kamayib boruvchi marginal mahsuldorlikka ega.**
 - Iqtisodiyot **barqaror holatga** intiladi, bunda aholi jon boshiga o‘shish texnologik taraqqiyot bo‘lmasa to‘xtaydi.
 - Model **konvergenstiyani** bashorat qiladi (daromadi kamroq mamlakatlar daromadi yuqoriroq mamlakatlarga nisbatan tezroq o‘shishi va ular bilan daromad darajasida yaqinlashishi kerak).

3. Endogen o‘shish modellari (Romer, Lukas, Agion-Xouitt modellari):

- **Pol Romer, Robert Lukas, Filipp Agion va Piter Xouitt (1980-1990 yillar):** Neoklassik modellarning rivojlanishi bo‘lib, **texnologik taraqqiyotni endogenlashtirish** maqsadini qo‘yadi, ya’ni uni ichki iqtisodiy omillar bilan tushuntirishga harakat qiladi.

- **Asosiy qoidalari:**
 - **Texnologik taraqqiyot endogen** bo'lib, **inson kapitaliga, ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga (R&D), innovatsiyalarga va ta'limga** investitsiyalar natijasida yuzaga keladi.
 - **Inson kapitali (ta'lim, malaka) o'sishning asosiy omili hisoblanadi.**
 - **Iqtisodiyot aholi jon boshiga barqaror uzoq muddatli o'sishni** texnologik taraqqiyot ekzogen bo'lmasa ham, bilim va innovatsiyalarni to'plash orqali boshdan kechirishi mumkin.
 - Endogen o'sish modellari **mamlakatlar o'rtasidagi o'sish sur'atlaridagi farqlarni** inson kapitali va innovatsiyalarga investitsiyalar farqlari bilan tushuntiradi.

4. Strukturaviy modellar:

- **Ikki sektorli modellar (Artur Lyuis, Ragnar Nurkse):** Iqtisodiyotda **strukturaviy o'zgarishlarga**, ayniqsa agrar iqtisodiyotdan sanoat iqtisodiyotiga o'tishga e'tiborni qaratadi. Lyuis modeli, masalan, iqtisodiyotning rivojlanishini **ortiqcha ishchi kuchi bo'lgan an'anaviy agrar sektordan zamonaviy sanoat sektoriga ishchi kuchining o'tishi** hisobiga tasvirlaydi.
- **Qaramlik nazariyasi (Raul Prebish, Fernando Kardoso):** Neoklassik modellarni tanqid qiladi va jahon iqtisodiy tizimida **rivojlanayotgan mamlakatlarning rivojlanganlarga qaramligini** ta'kidlaydi. **Tengsiz savdo munosabatlari va mustamlakachilik merosi** kambag'al mamlakatlar rivojlanishiga to'sqinlik qilishini ta'kidlaydi.

5. Institutsional modellar:

- **Daron Adjemoglu, Saymon Djonson va Djeyms Robinson, Duglas Nort:** Iqtisodiy rivojlanishda **institutlarning** (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy) **roliga** e'tiborni qaratadi.
- **Asosiy qoidalari:**

- **Inklyuziv institutlar** (aholining keng qatlamlarining siyosiy ishtirokini ta'minlaydigan, mulk huquqlarini himoya qiladigan, qonun ustuvorligini ta'minlaydigan, raqobatni qo'llab-quvvatlaydigan) iqtisodiy o'sishga yordam beradi.
- **Ekstraktiv institutlar** (tor elita uchun boylik orttirish uchun yaratilgan, siyosiy ishtirokni cheklaydigan, mulk huquqlarini himoya qilmaydigan) iqtisodiy rivojlanishga to'sqinlik qiladi.
- **Tarix va institutsional meros** iqtisodiy rivojlanish traektoriyasini belgilashda asosiy rol o'ynaydi.

6. Zamonaviy o'sish nazariyalari:

- **Yangi iqtisodiy geografiya (Pol Krugman):** Iqtisodiy rivojlanishda **geografik omillar va aglomeratsiya effektlarining** rolini ta'kidlaydi. Iqtisodiy faollikning muayyan mintaqalarda (shaharlar, klasterlar) to'planishi miqyos effekti, ixtisoslashuv va innovatsiyalar hisobiga o'sishga yordam beradi.
- **Unifikatsiyalashgan o'sish nazariyasi (Oded Galor):** Iqtisodiy rivojlanishning uzoq muddatli tarixini, Maltus turg'unlik davridan zamonaviy barqaror iqtisodiy o'sish davrigacha birlashtirishga harakat qiladi. **Texnologik taraqqiyot, demografik o'zgarishlar va inson kapitalining** iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlaridagi o'zaro ta'siriga e'tiborni qaratadi.

Modelni tanlash:

Iqtisodiy rivojlanishni tahlil qilish uchun aniq modelni tanlash **tadqiqot maqsadlari, mamlakat yoki mintaqa konteksti va mavjud ma'lumotlarga bog'liq**. Neoklassik modellar ko'pincha **asosiy ramka** sifatida ishlatiladi, murakkabroq modellar (endogen, institutsional, zamonaviy) esa iqtisodiy rivojlanish jarayonlarining **tafsilotlari va nuanslariga** chuqurroq kirishga va omillarning kengroq spektrini hisobga olishga imkon beradi.

Shuni tushunish muhimki, **hech bir model ideal emas** va iqtisodiy rivojlanishning barcha jihatlarini to'liq qamrab ololmaydi. Iqtisodiy rivojlanish –

murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, uni tushunish **kompleks yondashuvni** va **turli analitik vositalardan** foydalanishni talab qiladi.

7.2. Iqtisodiy rivojlanishning asosiy indikatorlari

Iqtisodiy rivojlanish – bu faqatgina iqtisodiy o‘shish emas, balki sifatli o‘zgarishlarni ham o‘z ichiga olgan murakkab jarayondir. U mamlakat aholisining turmush darajasi, ijtimoiy farovonligi, sifatli institutlar va iqtisodiyotning strukturaviy o‘zgarishlarini o‘z ichiga oladi. Iqtisodiy rivojlanishni o‘lchash va baholash uchun turli indikatorlardan foydalaniladi. Quyida iqtisodiy rivojlanishning asosiy indikatorlari keltirilgan:

1. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) va Yalpi milliy daromad (YaMD)

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) (Gross Domestic Product - GDP): Ma'lum davr (odatda bir yil) mobaynida mamlakat ichida ishlab chiqarilgan barcha yakuniy tovarlar va xizmatlarning bozor qiymatini ifodalaydi. YaIM iqtisodiyotning hajmini, ishlab chiqarish darajasini va iqtisodiy o‘shish sur'atini o‘lchash uchun eng ko‘p qo‘llaniladigan indikatordir.

Nominal YaIM: Joriy narxlarda hisoblangan YaIM.

Real YaIM: Inflyasiya ta'sirini hisobga olgan holda, doimiy narxlarda hisoblangan YaIM. Real YaIM iqtisodiy o‘shishning haqiqiy sur'atlarini ko‘rsatadi. Aholi jon boshiga YaIM: Mamlakat YaIMini aholi soniga bo‘lish orqali hisoblanadi. Aholi jon boshiga YaIM turmush darajasining o‘rtacha ko‘rsatkichini taqdim etadi va mamlakatlarni taqqoslash uchun ishlatiladi.

Yalpi milliy daromad (YaMD) (Gross National Income - GNI): Mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan barcha daromadlarni (ichki va tashqi manbalardan) o‘z ichiga oladi. YaMD YaIMdan farqli ravishda, mamlakat rezidentlari tomonidan chet elda olingan daromadlarni qo‘shadi va mamlakat hududida chet el rezidentlari olgan daromadlarni chiqarib tashlaydi. YaMD mamlakat fuqarolarining umumiy farovonligini o‘lchash uchun ko‘proq mos keladi.

Aholi jon boshiga YaMD: Aholi jon boshiga YaMD mamlakat fuqarolarining o'rtacha daromadini ko'rsatadi va turmush darajasini tahlil qilish uchun muhimdir. Jahon Banki mamlakatlarni aholi jon boshiga YaMD darajasiga ko'ra tasniflaydi.

2. Iqtisodiy o'sish sur'ati

YaIM o'sish sur'ati (GDP Growth Rate): Real YaIMning yildan-yilga (yoki chorakdan-chorakka) foizlardagi o'zgarishini ifodalaydi. Iqtisodiy o'sish sur'ati iqtisodiyotning kengayish yoki qisqarish tezligini ko'rsatadi. Yuqori o'sish sur'ati iqtisodiyotning dinamik rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Aholi jon boshiga YaIM o'sish sur'ati: Aholi jon boshiga real YaIMning o'sish sur'ati turmush darajasining yaxshilanish tezligini ko'rsatadi. Bu indikator aholi soni o'sishini hisobga olgan holda iqtisodiy o'sishni baholash uchun muhimdir.

3. Inson taraqqiyoti indeksi (ITI) (Human Development Index - HDI)

Mohiyati: Inson taraqqiyotini uchta asosiy o'lcham bo'yicha o'lchaydigan kompleks indikator:

Uzoq va sog'lom hayot: Tug'ilishdagi o'rtacha umr ko'rish davomiyligi bilan o'lchanadi.

Bilimdonlik: Kattalarning savodxonlik darajasi va maktabda o'qish davomiyligi bilan o'lchanadi.

Munosib turmush darajasi: Aholi jon boshiga YaMD (xarid qobiliyati pariteti bo'yicha, AQSh dollarida) bilan o'lchanadi.

Ahamiyati: ITI faqatgina iqtisodiy o'sishga emas, balki insonning asosiy imkoniyatlari va farovonligiga e'tibor qaratadi. Yuqori ITI darajasi mamlakatda inson taraqqiyotining yuqori darajasini anglatadi. BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP) tomonidan har yili e'lon qilinadi.

4. Kambag'allik darajasi

Kambag'allik chegarasi (Poverty Line): Aholining kambag'al hisoblanishi uchun belgilangan daromad yoki iste'mol darajasi. Kambag'allik chegarasi absolyut (minimal ehtiyojlarni qondirish uchun zarur bo'lgan daromad) yoki nisbiy (jamiyatdagi o'rtacha daromadga nisbatan belgilangan chegara) bo'lishi mumkin.

Kambag'allik darajasi (Poverty Rate): Kambag'allik chegarasidan past daromadga ega bo'lgan aholi ulushi. Kambag'allik darajasi ijtimoiy tengsizlikni va ijtimoiy farovonlik darajasini baholash uchun muhimdir.

Ko'p o'lchamli kambag'allik indeksi (Multi-dimensional Poverty Index - MPI): Faqatgina daromadga emas, balki sog'liqni saqlash, ta'lim, turmush darajasi va boshqa ko'p o'lchamli jihatlarga asoslangan kambag'allikni o'lchaydigan kompleks indikator. MPI kambag'allikning chuqurroq va keng qamrovli tahlilini taqdim etadi.

5. Daromadlar tengsizligi

Djini indeksi (Gini Index): Daromadlarning taqsimlanish tengsizligini o'lchaydigan ko'rsatkich. Indeks 0 dan (mutlaq tenglik, barchaning daromadi bir xil) 1 gacha (mutlaq tengsizlik, faqat bir kishining daromadi bor) bo'lgan qiymatlarni qabul qiladi. Yuqori Djini indeksi daromadlar tengsizligining yuqori darajasini ko'rsatadi.

Desil nisbati (Decile Ratio): Eng boy 10% aholi daromadining eng kambag'al 10% aholi daromadiga nisbati. Desil nisbati daromadlar taqsimotidagi o'ta tengsizlikni baholash uchun ishlatiladi.

Palma nisbati (Palma Ratio): Eng boy 10% aholi daromadining eng kambag'al 40% aholi daromadiga nisbati. Palma nisbati daromadlar taqsimotining quyi qismidagi tengsizlikka ko'proq e'tibor qaratadi.

6. Ijtimoiy rivojlanish indikatorlari

Savodxonlik darajasi (Literacy Rate): Savodli aholi ulushi. Ta'lim darajasini va inson kapitali rivojlanishini baholash uchun muhimdir.

Maktabga qamrov darajasi (School Enrollment Rate): Boshlang'ich, o'rta va oliy ta'limda o'quvchilarning umumiy soniga nisbatan ulushi. Ta'limga kirish imkoniyatini va ta'lim tizimining qamrovini o'lchaydi.

O'rtacha umr ko'rish davomiyligi (Life Expectancy): Tug'ilganda o'rtacha yashash muddati. Sog'liqni saqlash tizimining holatini va aholi salomatligini baholash uchun muhimdir.

Chaqaloqlar o'limi darajasi (Infant Mortality Rate): 1000 ta tirik tug'ilgan chaqaloqlar orasida bir yoshgacha vafot etganlar soni. Sog'liqni saqlash tizimining samaradorligi va bolalar salomatligini aks ettiradi.

Onalar o'limi darajasi (Maternal Mortality Ratio): 100 000 ta tirik tug'ilishga to'g'ri keladigan homiladorlik yoki tug'ruq paytida vafot etgan ayollar soni. Onalar salomatligi va sog'liqni saqlash xizmatlarining sifatini ko'rsatadi.

Uy-joy sharoitlariga oid indikatorlar: Toza suv ta'minotiga egalik, sanitariya sharoitlari, elektr energiyasi ta'minoti, turar joy maydoni kabi ko'rsatkichlar. Turmush sharoitlarini va infratuzilmani baholash uchun muhimdir.

7. Iqtisodiyotning strukturaviy o'zgarishlari

Qishloq xo'jaligining YaIMdagi ulushi (Agriculture Share of GDP): Qishloq xo'jaligi sektorining iqtisodiyotdagi rolini ko'rsatadi. Rivojlangan iqtisodiyotlarda qishloq xo'jaligining ulushi past bo'ladi, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa yuqori bo'lishi mumkin.

Sanoatning YaIMdagi ulushi (Industry Share of GDP): Sanoat sektorining iqtisodiyotdagi rolini ko'rsatadi. Sanoatning o'sishi iqtisodiy rivojlanishning muhim belgisi hisoblanadi.

Xizmat ko'rsatish sohasining YaIMdagi ulushi (Services Share of GDP): Xizmat ko'rsatish sohasining iqtisodiyotdagi rolini ko'rsatadi. Rivojlangan iqtisodiyotlarda xizmat ko'rsatish sohasining ulushi eng katta bo'ladi.

Eksport diversifikatsiyasi indeksi (Export Diversification Index): Eksport mahsulotlarining xilma-xillik darajasini o'lchaydi. Yuqori eksport diversifikatsiyasi iqtisodiyotning tashqi shoklarga chidamliligini oshiradi.

Yuqori texnologiyali eksportning ulushi (High-technology exports share): Yuqori texnologiyali mahsulotlar eksportining umumiy eksportdagi ulushi. Iqtisodiyotning innovatsion salohiyati va texnologik rivojlanish darajasini ko'rsatadi.

8. Barqaror rivojlanish indikatorlari

Atrof-muhitning ifloslanish darajasi (Pollution Levels): Havo, suv va tuproqning ifloslanish darajasi. Ekologik barqarorlikni baholash uchun muhimdir.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ulushi (Renewable Energy Share): Energiya ishlab chiqarishda qayta tiklanuvchi manbalarning ulushi. Energetika sohasining barqarorligini va ekologik tozaligini ko'rsatadi.

O'rmonlar maydonining o'zgarishi (Forest Area Change): O'rmonlar maydonining kamayishi yoki ko'payishi. Ekologik muvozanatni va bioxilma-xillikni saqlash uchun muhimdir.

Chiqindilarni qayta ishlash darajasi (Waste Recycling Rate): Qayta ishlanadigan chiqindilar ulushi. Resurslardan samarali foydalanish va atrof-muhitni himoya qilish uchun muhimdir.

Iqtisodiy rivojlanish – ko'p qirrali jarayon bo'lib, uni baholash uchun turli indikatorlar majmuasidan foydalanish zarur. Yuqorida keltirilgan indikatorlar iqtisodiyotning o'sishi, aholi turmush darajasi, ijtimoiy farovonlik, tengsizlik, strukturaviy o'zgarishlar va ekologik barqarorlik kabi muhim jihatlarni qamrab oladi. Ushbu indikatorlarni tahlil qilish mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasini baholash, muammolarni aniqlash va samarali siyosiy qarorlar qabul qilish uchun zarurdir.

7.3. Iqtisodiy o'sish va rivojlanish tahlilining ekonometrik modellari

Ekonometrik modellar iqtisodiy o'sish va rivojlanish tahlilida muhim vosita hisoblanadi. Ular iqtisodiy nazariya, matematik statistika va kompyuter texnologiyalarini birlashtirgan holda, iqtisodiy hodisalar o'rtasidagi miqdoriy bog'liqliklarni o'rganish imkonini beradi. Bu modellar iqtisodiy o'sishning omillarini aniqlash, iqtisodiy siyosatning samaradorligini baholash va kelajakdagi iqtisodiy tendensiyalarni prognoz qilish uchun qo'llaniladi.

Ekonometrik modellashtirishning maqsadi

Iqtisodiy o'sish va rivojlanish tahlilida ekonometrik modellashtirishning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

Iqtisodiy o'sish omillarini aniqlash: Modellar yordamida kapital, mehnat, texnologiyalar, institusional omillar va boshqa faktorlarning iqtisodiy o'sishga ta'sirini miqdoriy jihatdan baholash mumkin.

Iqtisodiy siyosatni baholash: Hukumatning iqtisodiy siyosati chora-tadbirlari (masalan, soliq siyosati, monetar siyosat, investisiya siyosati) iqtisodiy o'sishga qanday ta'sir qilishini ekonometrik modellar yordamida tahlil qilish mumkin.

Iqtisodiy prognozlash: Ekonometrik modellar kelajakdagi iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflyasiya darajasi, ishsizlik darajasi va boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni prognozlash uchun ishlatiladi.

Iqtisodiy nazariyalarni tekshirish: Ekonometrik modellar iqtisodiy nazariyalarning empirik tasdig'ini topish yoki rad etish uchun qo'llaniladi. Masalan, Solou o'sish modeli yoki endogen o'sish nazariyalarini real ma'lumotlar asosida tekshirish mumkin.

Iqtisodiy o'sish va rivojlanish tahlilida qo'llaniladigan ekonometrik modellarning turlari

Iqtisodiy o'sish va rivojlanish tahlilida turli xil ekonometrik modellar qo'llaniladi. Eng keng tarqalgan turlari quyidagilar:

Regression modellar:

Linear regressiya: Iqtisodiy o'sish va uning omillari o'rtasidagi chiziqli bog'liqlikni o'rganadi. Masalan, YaIM o'sishining investisiyalar, ta'lim darajasi va institusional sifatga bog'liqligini tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Nolinear regressiya: Iqtisodiy o'sish va uning omillari o'rtasidagi nochiziqli bog'liqlikni o'rganadi. Masalan, texnologik taraqqiyotning iqtisodiy o'sishga nochiziqli ta'sirini tahlil qilish mumkin.

Vaqt qatori modellar (Time Series Models):

ARIMA modellar (Autoregressive Integrated Moving Average): Vaqt bo'yicha iqtisodiy o'sish dinamikasini tahlil qilish va qisqa muddatli prognozlar berish uchun ishlatiladi.

VAR modellar (Vector Autoregression): Bir nechta makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish va ularning o'zaro ta'sirini o'rganish uchun qo'llaniladi. Masalan, investisiyalar, iste'mol va YaIM o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish mumkin.

VECM modellar (Vector Error Correction Model): Uzoq muddatli muvozanat munosabatlari mavjud bo'lgan vaqt qatorlarini tahlil qilish uchun ishlatiladi. Masalan, uzoq muddatda inflyasiya va pul massasi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish mumkin.

Panel ma'lumotlar modellar (Panel Data Models):

Qat'iy effektlar modeli (Fixed Effects Model): Mamlakatlar yoki hududlarning o'ziga xos, ammo vaqt davomida o'zgarmaydigan omillarini (masalan, geografik joylashuvi, tarixiy rivojlanish yo'li) hisobga olish uchun qo'llaniladi.

Tasodifiy effektlar modeli (Random Effects Model): Mamlakatlar yoki hududlarning individual effektlari tasodifiy va boshqa o'zgaruvchilar bilan korrelyasiyalanmagan deb faraz qilinganda ishlatiladi.

Panel ma'lumotlar modellar mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy o'sish farqlarini tahlil qilish va iqtisodiy o'sishning umumiy qonuniyatlarini aniqlash uchun juda foydali.

Dinamik stoxastik umumiy muvozanat modellar (DSGE Models):

DSGE modellar zamonaviy makroiqtisodiyotda keng qo'llaniladigan murakkab modellar hisoblanadi. Ular iqtisodiyotning mikroiktisodiy asoslariga (uy xo'jaliklarining xulq-atvori, firmalarning xulq-atvori) asoslanadi va iqtisodiy agentlarning optimal qarorlarini hisobga oladi.

DSGE modellar iqtisodiy siyosatning makroiqtisodiy oqibatlarini baholash va iqtisodiy o'sishning turli ssenariylarini tahlil qilish uchun juda mos keladi.

O'sish hisobi modellar (Growth Accounting Models):

Solou o'sish hisobi modeli iqtisodiy o'sishni uning asosiy omillari (kapital, mehnat va texnologik taraqqiyot) hissasiga ajratish imkonini beradi.

Bu model yordamida iqtisodiyotning qaysi omillar hisobiga o'sayotganini aniqlash va iqtisodiy o'sishni tezlashtirish uchun qaysi sohalarga e'tibor qaratish kerakligini belgilash mumkin.

Ekonometrik o'sish modellardagi asosiy o'zgaruvchilar

Ekonometrik o'sish modellarida ko'p ishlatiladigan asosiy o'zgaruvchilar quyidagilardir:

Bog'liq o'zgaruvchilar (Dependent Variables):

YaIM o'sish sur'ati (GDP growth rate)

Aholi jon boshiga YaIM o'sish sur'ati (GDP per capita growth rate)

Unumdorlik o'sishi (Productivity growth)

Mustaqil o'zgaruvchilar (Independent Variables):

Kapital to'planish (Capital accumulation): Investisiyalar darajasi (Investment rate), jamg'arish darajasi (Savings rate)

Mehnat resurslari (Labor resources): Aholi o'sishi (Population growth), ishchi kuchi o'sishi (Labor force growth)

Inson kapitali (Human capital): Ta'lim ko'rsatkichlari (Education indicators) (masalan, maktabga qamrov darajasi, o'rtacha ta'lim yili), sog'liqni saqlash ko'rsatkichlari (Health indicators) (masalan, o'rtacha umr ko'rish davomiyligi)

Texnologik taraqqiyot (Technological progress): Ilmiy-tadqiqot va ishlanmalarga xarajatlar (R&D expenditure), patentlar soni (Number of patents), umumiy omil unumdorligi (Total Factor Productivity - TFP)

Institusional omillar (Institutional factors): Qonun ustuvorligi (Rule of law), korrupsiya darajasi (Corruption level), hukumat samaradorligi (Government effectiveness), siyosiy barqarorlik (Political stability)

Savdoning ochiqqligi (Trade openness): Eksport va importning YaIMga nisbati (Trade as a percentage of GDP)

Ekonometrik modellashtirish bosqichlari

Iqtisodiy o'sish va rivojlanishning ekonometrik modelini yaratish va qo'llash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Nazariy modelni shakllantirish: Iqtisodiy nazariyaga asoslangan holda iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi asosiy omillar va ular o'rtasidagi bog'liqliklar aniqlanadi. Masalan, Solou o'sish modeli, endogen o'sish nazariyalari yoki institusional iqtisodiyot nazariyalaridan foydalanish mumkin.

Ma'lumotlarni to'plash: Tanlangan o'zgaruvchilar bo'yicha statistik ma'lumotlar to'planadi. Ma'lumotlar manbalariga milliy statistika qo'mitalari, xalqaro tashkilotlar (Jahon Banki, XVF, BMT) va ilmiy tadqiqotlar kiradi. Ma'lumotlar sifati va ishonchliligini ta'minlash muhim.

Modelni aniqlash (Model Specification): Modelning funksional ko'rinishi va o'zgaruvchilar o'rtasidagi aniq bog'liqlik shakli (chiziqli, nochiziqli) belgilanadi. Modelga kiritiladigan o'zgaruvchilar va ularning kerakli transformasiyalari tanlanadi.

Baholash (Estimation): To'plangan ma'lumotlar asosida ekonometrik usullar (masalan, eng kichik kvadratlar usuli, maksimal ehtimollik usuli, umumlashgan momentlar usuli) yordamida model parametrlari baholanadi.

Modelni tekshirish (Validation and Testing): Baholangan modelning adekvatligi va ishonchliligi tekshiriladi. Modelning statistik sifati (masalan, determinasiya koeffisienti, F-test, t-test) va ekonometrik testlar (masalan, geteroskedastiklikka test, avtokorrelyasiyaga test, spesifikasiya testi) o'tkaziladi.

Natijalarni talqin qilish va siyosiy xulosalar chiqarish (Interpretation of Results and Policy Implications): Baholangan model natijalari talqin qilinadi, iqtisodiy o'sish omillarining ta'sir darajasi aniqlanadi va iqtisodiy siyosat uchun xulosalar chiqariladi.

Ekonometrik modellashtirishning muammolari va cheklanishlari

Iqtisodiy o'sish va rivojlanishning ekonometrik modellari kuchli vosita bo'lsada, bir qator muammolar va cheklanishlarga ega:

Ma'lumotlar sifati va mavjudligi: Rivojlanayotgan mamlakatlarda statistik ma'lumotlar sifati va mavjudligi past bo'lishi mumkin, bu modellarning ishonchliligini pasaytiradi.

Endogenlik va sabablik muammolari: Iqtisodiy o'sish va uning omillari o'rtasidagi bog'liqlik ko'pincha ikki tomonlama bo'ladi (endogenlik). Sabablik munosabatini aniqlash qiyin bo'lishi mumkin.

Model aniqligi va farazlar: Ekonometrik modellar soddalashtirilgan farazlarga asoslanadi va real iqtisodiyotning murakkabligini to'liq aks ettira olmaydi. Model natijalari farazlar o'zgarganda sezgir bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy o'sishning murakkabligi: Iqtisodiy o'sish va rivojlanish ko'p omilli, murakkab jarayon bo'lib, uni bir model bilan to'liq qamrab olish qiyin.

Dasturiy ta'minot va vositalar

Ekonometrik tahlil uchun turli xil dasturiy ta'minotlar mavjud:

Statistik paketlar: Stata, EViews, SPSS, SAS

Programmallashtirish tillari: R, Python (pandas, statsmodels, scikit-learn, linearmodels kutubxonalari)

Misollar va qo'llanish sohalari

Ekonometrik modellar iqtisodiyotning turli sohalarida qo'llaniladi:

Iqtisodiy o'sishni prognozlash: Milliy iqtisodiyotlarning va alohida tarmoqlarning o'sish sur'atlarini prognozlash.

Siyosiy chora-tadbirlarni baholash: Soliq islohotlari, ta'lim siyosati, investisiyalarni rag'batlantirish choralarining iqtisodiy o'sishga ta'sirini baholash.

Iqtisodiy o'sish omillarini aniqlash: Mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy o'sish farqlarini tushuntiruvchi omillarni aniqlash.

Mamlakatlarni taqqoslash: Turli mamlakatlarning iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarini solishtirish va tahlil qilish.

Iqtisodiy o'sish va rivojlanishning ekonometrik modellari iqtisodiy tahlil va siyosiy qarorlar qabul qilish uchun muhim vositalardir. Ular iqtisodiy o'sishning omillarini aniqlash, siyosatni baholash va prognozlar berish imkonini beradi. Biroq, modellarning cheklanishlarini va muammolarini yodda tutish, natijalarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilish va boshqa tahliliy usullar bilan birgalikda qo'llash zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. “Innovatsiya” atamasini ta’riflab bering?
2. Innovatsiya-mahsulotlar va innovatsion-jarayonlar o’rtasidagi farqlar nimalardan iborat?
3. Innovatsiyalarga xos bo’lgan asosiy jihatlarni tushuntirib bering?
4. Yangiliklarning innovatsiyalarga aylanish jarayonidagi asosiy bosqichlarni sharhlab bering?
5. Y.Shumpeter tomonidan farqlab ko’rsatilgan ikki turdagi tadbirkorning bir-biridan farqli jihatlarni ko’rsatib bering?
6. Innovatsiyalarning asosiy tasniflanishini tushuntiring?
7. Bazisli innovatsiyalarning mohiyatini misollar yordamida ochib bering?
8. Takomillashtiruvchi innovatsiyalarning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat.

VIII BOB. TO'LIQ BIR TARMOQLI NEOKLASSIK O'SISH MODELI

8.1. Neoklassik o'sish modellari tahlili

Neoklassik o'sish modellari – iqtisodiy o'sish jarayonlarini tahlil qilish va tushuntirish uchun ishlab chiqilgan eng muhim nazariy ramkalardan biri. Bu modellar 20-asrning o'rtalarida, ayniqsa Robert Solou va Trevor Suonning ishlarida shakllangan bo'lib, uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning asosiy omillarini va qonuniyatlarini aniqlashga qaratilgan.

Neoklassik o'sish modellarining asosiy xususiyatlari:

Asosiy e'tibor taklif tomoniga qaratiladi: Neoklassik modellar iqtisodiy o'sishni talab tomoni emas, balki taklif tomoni, ya'ni ishlab chiqarish imkoniyatlari belgilaydi, deb hisoblaydi. Iqtisodiyotning uzoq muddatli o'sishi resurslar (kapital, mehnat, texnologiyalar) hajmi va ulardan foydalanish samaradorligi bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish funksiyasi: Modellar ishlab chiqarish funksiyasidan foydalanadi, bunda YaIM (Y) kapital (K) va mehnat (L) sarflariga, shuningdek texnologiyalar darajasiga (A) bog'liq bo'ladi. Odatda Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi qo'llaniladi: $Y = A * K^{\alpha} * L^{(1-\alpha)}$, bunda α – kapitalning ishlab chiqarishdagi ulushi.

Kapitalning kamayib boruvchi mahsuldorligi: Neoklassik modellar kapitalning kamayib boruvchi mahsuldorligi qonuniga asoslanadi. Bu degani, kapital sarflari ortgan sari, har bir qo'shimcha birlik kapitaldan olinadigan qo'shimcha mahsulot kamayib boradi.

Ekzogen texnologik taraqqiyot: Texnologik taraqqiyot modellarda ekzogen omil sifatida qabul qilinadi, ya'ni u iqtisodiyotning ichidagi omillarga bog'liq emas va tashqaridan berilgan deb faraz qilinadi. Texnologik taraqqiyot unumdorlikni oshiradi va iqtisodiyotning uzoq muddatli o'sishining asosiy manbai hisoblanadi.

Barqaror holat (Steady State): Neoklassik modellar iqtisodiyot barqaror holatga intilishini faraz qiladi. Barqaror holatda aholi jon boshiga kapital, aholi jon

boshiga YaIM va boshqa ko'rsatkichlar doimiy o'sish sur'atiga ega bo'ladi yoki o'sish to'xtaydi (agar texnologik taraqqiyot bo'lmasa).

Konvergensiya: Neoklassik o'sish modelining muhim xulosalaridan biri – konvergensiya gipotezasidir. Unga ko'ra, daromadi kamroq mamlakatlar daromadi yuqoriroq mamlakatlarga nisbatan tezroq o'sishi va ularga yaqinlashishi kerak. Bu kapitalning kamayib boruvchi mahsuldorligi bilan izohlanadi: kambag'al mamlakatlarda kapital etishmasligi tufayli kapitalning mahsuldorligi yuqori bo'ladi va investisiyalar yuqoriroq o'sishga olib keladi.

Solou-Suon modeli – Neoklassik o'sishning asosiy modeli:

Solou-Suon modeli neoklassik o'sish modellarining asosi hisoblanadi. U iqtisodiy o'sishning asosiy omillari va qonuniyatlarini sodda va tushunarli tarzda ifodalaydi.

Solou modelining asosiy tenglamalari:

Ishlab chiqarish funksiyasi: $Y(t) = A(t) * F(K(t), L(t))$ (ko'pincha Kobb-Duglas funksiyasi)

Kapital to'planish tenglamasi: $\Delta K(t) = s * Y(t) - \delta * K(t)$

$\Delta K(t)$ – kapital zaxirasining o'zgarishi

s – jamg'arish normasi (daromadning jamg'arishga yo'naltiriladigan ulushi, ekzogen parametr)

$Y(t)$ – YaIM

δ – kapitalning eskirish normasi (ekzogen parametr)

$s * Y(t)$ – investisiyalar

$\delta * K(t)$ – kapitalning eskirishi

Mehnat kuchining o'sish tenglamasi: $L(t) = L(0) * e^{nt}$

$L(t)$ – mehnat kuchi

$L(0)$ – boshlang'ich mehnat kuchi

n – mehnat kuchining o'sish sur'ati (ekzogen parametr)

e – eksponenta

Texnologik taraqqiyot tenglamasi: $A(t) = A(0) * e^{gt}$

$A(t)$ – texnologik daraja

$A(0)$ – boshlang'ich texnologik daraja

g – texnologik taraqqiyot sur'ati (ekzogen parametr)

Solou modelining asosiy xulosalari:

Barqaror holatga intilish: Model iqtisodiyot barqaror holatga intilishini ko'rsatadi. Barqaror holatda aholi jon boshiga kapital ($k = K/L$) va aholi jon boshiga YaIM ($y = Y/L$) o'zgarmaydi.

Jamg'arish normasi va daraja effekti: Jamg'arish normasi (s) barqaror holatdagi aholi jon boshiga kapital va aholi jon boshiga daromadning darajasini belgilaydi. Jamg'arish normasi yuqori bo'lsa, barqaror holatdagi daromad darajasi ham yuqori bo'ladi. Biroq, jamg'arish normasi o'sish sur'atiga uzoq muddatda ta'sir qilmaydi. Jamg'arish normasining bir martalik o'sishi o'tish davrida o'sish sur'atini vaqtinchalik tezlashtiradi, ammo barqaror holatga yaqinlashgandan so'ng o'sish sur'ati avvalgi darajaga qaytadi.

Texnologik taraqqiyot – uzoq muddatli o'sishning yagona manbai: Modelga ko'ra, uzoq muddatli barqaror o'sish faqat texnologik taraqqiyot hisobiga ta'minlanadi. Texnologik taraqqiyot unumdorlikni oshiradi va aholi jon boshiga YaIMning barqaror o'sishini ta'minlaydi. Texnologik taraqqiyot sur'ati (g) aholi jon boshiga YaIMning barqaror holatdagi o'sish sur'atini belgilaydi.

Konvergeniya: Model konvergeniya gipotezasini qo'llab-quvvatlaydi. Texnologik darajalari bir xil bo'lgan, ammo kapital zaxiralari turlicha bo'lgan mamlakatlar bir xil barqaror holatga intiladi. Kam kapitalga ega bo'lgan mamlakatlar kapitalning yuqori mahsuldorligi hisobiga tezroq o'sadi va boy mamlakatlarga yaqinlashadi.

Solou modelining afzalliklari:

Soddalik va tushunarlilik: Model oddiy va intuitiv tushunarli, uzoq muddatli o'sishning asosiy mexanizmlarini tushunish uchun qulay.

Asosiy omillarni ajratib ko'rsatish: Model iqtisodiy o'sishning asosiy omillari (kapital, mehnat, texnologiyalar) va ularning o'zaro ta'sirini aniq ko'rsatadi.

Prognozlash imkoniyati: Model barqaror holatga intilish va konvergeniya kabi muhim prognozlarni beradi.

Keng qo'llanilish doirasi: Solou modeli iqtisodiy siyosatni tahlil qilish, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy o'sish farqlarini tushuntirish va rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish uchun keng qo'llaniladi.

Solou modelining cheklanishlari:

Ekzogen texnologik taraqqiyot: Model texnologik taraqqiyotni ekzogen omil sifatida qabul qiladi va uning kelib chiqish sabablarini tushuntirmaydi. Real hayotda texnologik taraqqiyot iqtisodiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liq.

Sarflar miqyosiga doimiy daromad: Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi sarflar miqyosiga doimiy daromadni faraz qiladi, bu esa real iqtisodiyot uchun doim ham to'g'ri kelmasligi mumkin.

Inson kapitalining etarlicha hisobga olinmasligi: Model asosan fizik kapitalga e'tibor qaratadi va inson kapitalining (ta'lim, malaka) o'sishdagi rolini to'liq hisobga olmaydi.

Institusional omillarning e'tiborsizligi: Model institusional muhit (qonunlar, mulk huquqi, siyosiy barqarorlik) kabi muhim omillarni to'liq hisobga olmaydi.

Qisqa muddatli tebranishlarni e'tiborsiz qoldirish: Model uzoq muddatli o'sishga e'tibor qaratadi va qisqa muddatli iqtisodiy sikllarga va tebranishlarga e'tibor bermaydi.

Konvergensiyaning empirik dalillarining etarli emasligi: Konvergensiya gipotezasi empirik ma'lumotlar bilan doim ham tasdiqlanmaydi. Real hayotda mamlakatlar o'rtasida konvergensiya kutilganidek tez va to'liq bo'lmasligi mumkin.

Neoklassik o'sish modellarining boshqa turlari:

Solou-Suon modeli neoklassik o'sishning asosiy modeli bo'lsada, uning bir qator rivojlantirilgan va murakkablashtirilgan turlari mavjud:

Ramsey-Kass-Kupmans modeli: Ushbu model iste'molchilarning optimal xulq-atvorini hisobga oladi va jamg'arish normasi ekzogen emas, balki endogen ravishda aniqlanadi. U model iqtisodiyotning muvozanatini va optimal o'sish traektoriyasini tahlil qilish uchun murakkabroq vositalarni taklif etadi.

Inson kapitali qo'shilgan Solou modeli: Modelga inson kapitali omili qo'shiladi va iqtisodiy o'sishda ta'lim va malakaning rolini hisobga oladi. Lukas modeli inson kapitaliga alohida e'tibor qaratadi va iqtisodiy o'sishda inson kapitalining muhimligini ta'kidlaydi.

Endogen texnologik taraqqiyot modellari: Bu modellar texnologik taraqqiyotni ekzogen omil sifatida emas, balki ichki iqtisodiy jarayonlar, masalan, ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar (R&D), innovasiyalar va bilimlar to'planishi natijasida yuzaga keladigan endogen omil sifatida qaraydi. Romer modeli, Agion-Xouitt modeli va boshqa endogen o'sish modellari texnologik taraqqiyotning iqtisodiy o'sishdagi rolini yanada chuqurroq tahlil qiladi.

Neoklassik o'sish modellarining qo'llanilishi:

Neoklassik o'sish modellari iqtisodiy siyosat tahlili, prognozlash va rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda keng qo'llaniladi:

Iqtisodiy siyosatning oqibatlarini baholash: Masalan, jamg'arish normasini oshirish, ta'lim siyosatini yaxshilash, investisiyalarni rag'batlantirish kabi siyosiy choralarning iqtisodiy o'sishga ta'sirini baholash.

Uzoq muddatli iqtisodiy prognozlar berish: Mamlakatlar va mintaqalarning uzoq muddatli iqtisodiy o'sish sur'atlarini prognozlash.

Mamlakatlar o'rtasidagi daromad farqlarini tushuntirish: Dunyo mamlakatlari o'rtasidagi daromad darajasidagi farqlarni va konvergensiya jarayonlarini tahlil qilish.

Rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish: Qaysi omillarga e'tibor qaratish kerakligini aniqlash va iqtisodiy o'sishni tezlashtirish uchun samarali strategiyalar ishlab chiqish.

O'sish hisobi (Growth Accounting): Iqtisodiy o'sishning turli omillar (kapital, mehnat, texnologiyalar) hissasini miqdoriy baholash va o'sish manbalarini aniqlash.

Neoklassik o'sish modellari iqtisodiy o'sishni tushunish va tahlil qilish uchun muhim nazariy asos yaratadi. Sodda va tushunarli bo'lishiga qaramay, bu modellar iqtisodiy o'sishning asosiy qonuniyatlarini va uzoq muddatli

tendensiyalarini aniqlash imkonini beradi. Ular iqtisodiy siyosat tahlili, prognozlash va rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda keng qo'llaniladi. Biroq, modellarning cheklanishlarini yodda tutish va ularni real iqtisodiyotning murakkabligini to'liq aks ettirish uchun etarli emasligini tushunish muhimdir. Zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlar neoklassik modellarni takomillashtirish va ularning cheklanishlarini bartaraf etishga qaratilgan.

8.2. Neoklassik modellarning rivojlanish darajasiga va iqtisodiy o'sishga ta'siri

Neoklassik o'sish modellari iqtisodiy o'sish nazariyasining asosi bo'lib, Solou-Suon modelidan boshlab, vaqt o'tishi bilan sezilarli darajada rivojlandi va takomillashdi. Rivojlangan neoklassik modellar iqtisodiy o'sish jarayonlarini yanada chuqurroq va reallistik tarzda tahlil qilish imkonini beradi. Bu rivojlanish, asosan, an'anaviy modellarning cheklanishlarini bartaraf etish va iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi yangi omillarni hisobga olishga qaratilgan.

Rivojlangan neoklassik modellarning asosiy yo'nalishlari:

Endogen texnologik taraqqiyot (Endogenous Technological Progress):

Asosiy muammo: Solou-Suon modeli texnologik taraqqiyotni ekzogen omil sifatida qabul qiladi, ya'ni texnologik o'zgarishlar iqtisodiyotning ichidagi jarayonlar bilan bog'liq emas, balki tashqaridan keladigan "manna" kabi talqin etiladi. Bu texnologik taraqqiyotning manbalarini va uni iqtisodiy siyosat orqali qanday rag'batlantirish mumkinligini tushuntirish imkonini bermaydi.

Endogen o'sish nazariyasi (Endogenous Growth Theory): 1980-yillar oxiri va 1990-yillarda Pol Romer, Robert Lukas, Jen Pol Agion, Piter Xouitt va boshqa iqtisodchilar tomonidan ishlab chiqilgan endogen o'sish nazariyasi texnologik taraqqiyotni iqtisodiyotning ichki omili sifatida qaraydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, texnologik o'zgarishlar inson kapitali, ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar (R&D), innovasiyalar, bilimlar to'planishi va boshqa ichki jarayonlar natijasida yuzaga keladi.

Inson kapitali modellar (Human Capital Models): Robert Lukas modeli inson kapitalining iqtisodiy o'sishdagi rolini ta'kidlaydi. Inson kapitali (ta'lim, malaka, bilim) texnologik taraqqiyotni yaratuvchi va tarqatuvchi asosiy omil sifatida qaraladi. Investisiyalar ta'limga va inson kapitalini rivojlantirishga uzoq muddatli o'sishni ta'minlaydi.

R&D modellar (R&D Models): Pol Romer va boshqalarning R&D modellari texnologik o'zgarishlar ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga investisiyalar, yangi g'oyalar yaratish va innovasiyalar natijasida yuzaga kelishini ko'rsatadi. Bilimlar to'planishi va innovasiyalar uzluksiz texnologik taraqqiyotni ta'minlaydi va iqtisodiyotni doimiy o'sish yo'liga olib chiqadi. R&D modellar iqtisodiy siyosat innovasiyalarni rag'batlantirish va texnologik taraqqiyotni tezlashtirish orqali qanday o'sishga ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi.

O'qish jarayonida o'sish modellar (Learning-by-doing Models): Kennet Errouning modellari ishlab chiqarish jarayonida tajriba orttirib, unumdorlikning oshishini (learning-by-doing) ta'kidlaydi. Texnologik taraqqiyot maxsus R&D xarajatlarisiz, faqat ishlab chiqarish faoliyati orqali ham yuzaga kelishi mumkin.

Inson kapitalining chuqurroq tahlili (Deeper Analysis of Human Capital):

Sifatli ta'lim va malaka: Rivojlangan modellar nafaqat ta'lim miqdoriga (maktabda o'qish yili), balki ta'lim sifatiga va olingan malakalarning iqtisodiy o'sishga ta'siriga e'tibor beradi. Sifatli ta'lim innovasiyalar yaratish, yangi texnologiyalarni o'zlashtirish va unumdorlikni oshirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Sog'liqni saqlash va oziqlanish: Inson kapitalining yana bir muhim jihati – aholi salomatligi va oziqlanishidir. Sog'lom va yaxshi oziqlangan ishchi kuchi unumliroq ishlaydi va iqtisodiy o'sishga ko'proq hissa qo'shadi. Rivojlangan modellar sog'liqni saqlash va oziqlanishga investisiyalarning uzoq muddatli o'sishga ta'sirini tahlil qiladi.

Institusional omillar (Institutional Factors):

Institusional iqtisodiyot (Institutional Economics): Daron Adjemoglu, Saymon Jonson, Djeym Robinson, Duglas Nort va boshqa iqtisodchilarning

ishlari institusional muhitning iqtisodiy o'sishdagi hal qiluvchi rolini ko'rsatadi. Institusional muhit deganda, mulk huquqlarining himoyasi, qonun ustuvorligi, shaffof boshqaruv, korrupsiyaning past darajasi, raqobat muhiti va ijtimoiy infratuzilma tushuniladi.

Inklyuziv va ekstraktiv institutlar (Inclusive vs. Extractive Institutions): Adjemoglu va Robinsonlarning "Nima uchun millatlar muvaffaqiyatsizlikka uchraydi" kitobida inklyuziv institutlar (keng qatlamlarning ishtirokini ta'minlaydigan, imkoniyatlarni tenglaydigan, raqobatni rag'batlantiradigan) iqtisodiy o'sishga yordam berishi, ekstraktiv institutlar (tor guruhlarining manfaatlariga xizmat qiladigan, imkoniyatlarni cheklaydigan, monopoliyani qo'llab-quvvatlaydigan) esa rivojlanishga to'sqinlik qilishi ko'rsatilgan.

Institusional sifatning o'lchovlari: Rivojlangan modellar institusional sifatni o'lchash uchun turli xil ko'rsatkichlardan foydalanadi (masalan, Qonun ustuvorligi indeksi, Korrupsiyani qabul qilish indeksi, Hukumat samaradorligi indeksi). Ekonometrik tahlillar institusional sifatning iqtisodiy o'sishga statistik jihatdan sezilarli va ijobiy ta'sirini tasdiqlaydi.

Geografik omillar va yangi iqtisodiy geografiya (Geographic Factors and New Economic Geography):

Geografik determinizm (Geographic Determinism): Ayrim nazariyalar geografik sharoitlarning (iqlim, tuproq unumdorligi, dengizga chiqish imkoniyati, kasalliklar tarqalishi) iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini ta'kidlaydi. Masalan, qulay iqlim va unumdor tuproq qishloq xo'jaligi rivoji uchun sharoit yaratadi, dengizga chiqish imkoniyati savdoni rivojlantiradi.

Yangi iqtisodiy geografiya (New Economic Geography): Pol Krugman va boshqalarning ishlari geografik omillar va aglomerasiya effektlarining (shaharlar va iqtisodiy klasterlarning yuzaga kelishi) iqtisodiy o'sishdagi rolini tahlil qiladi. Aglomerasiya effektlari korxonalar va aholining ma'lum hududlarda to'planishi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy afzalliklarni (bozorlarga yaqinlik, ixtisoslashuv, bilimlar almashinuvi, infratuzilmadan umumiy foydalanish) keltirib chiqaradi.

Transport xarajatlari va masofa: Yangi iqtisodiy geografiya modellar transport xarajatlari va masofaning iqtisodiy faoliyatning hududiy taqsimotiga ta'sirini hisobga oladi. Transport xarajatlarining kamayishi va globallasuv jarayonlari aglomerasiya effektlarini kuchaytirishi mumkin.

Siyosiy va ijtimoiy omillar (Political and Social Factors):

Siyosiy barqarorlik va hukumat siyosati: Siyosiy barqarorlik, hukumatning samarali iqtisodiy siyosati (makroiqtisodiy barqarorlik, soliq siyosati, savdo siyosati, raqobatni rag'batlantirish) iqtisodiy o'sish uchun muhim shart hisoblanadi.

Ijtimoiy kapital va ijtimoiy birdamlik: Ijtimoiy kapital (ishonch, tarmoqlar, hamkorlik) va ijtimoiy birdamlik iqtisodiy faoliyatni engillashtiradi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi va innovasiyalarni rag'batlantiradi.

Madaniy omillar: Ayrim tadqiqotlar madaniy qadriyatlarning (mehnatsevarlik, tadbirkorlik ruhi, innovationlikka moyillik) iqtisodiy o'sishga ta'sirini o'rganadi.

Rivojlangan neoklassik modellarning iqtisodiy o'sishga ta'siri:

Rivojlangan neoklassik modellar iqtisodiy o'sishni tushunish va tahlil qilishga sezilarli ta'sir ko'rsatdi:

Texnologik taraqqiyotning endogenligi: Texnologik taraqqiyotni ekzogen omil sifatida qabul qilishdan voz kechib, uni iqtisodiyotning ichki jarayonlari, xususan, inson kapitali va R&D investisiyalari bilan bog'liqligini ko'rsatish orqali, rivojlangan modellar iqtisodiy o'sishning yanada chuqurroq va realistik manzarasini taqdim etadi. Bu iqtisodiy siyosatning texnologik taraqqiyotni rag'batlantirish va uzoq muddatli o'sishni ta'minlashdagi rolini tushunish uchun muhimdir.

Inson kapitalining ahamiyati: Rivojlangan modellar inson kapitalining iqtisodiy o'sishdagi markaziy rolini ta'kidlaydi. Bu ta'lim siyosatini, malaka oshirish dasturlarini va inson salomatligini yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlarni iqtisodiy rivojlanish strategiyasining muhim qismi sifatida qarashga undaydi.

Institusional muhitning roli: Institusional iqtisodiyot g'oyalarini integrasiya qilish orqali rivojlangan modellar institusional sifatning iqtisodiy o'sish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Bu qonun ustuvorligini mustahkamlash, korrupsiyaga qarshi kurashish, mulk huquqlarini himoya qilish va samarali davlat boshqaruvini ta'minlashning muhimligini anglatadi.

Siyosiy tavsiyalar: Rivojlangan neoklassik modellar iqtisodiy siyosat uchun muhim tavsiyalarni beradi. Innovasiyalarni rag'batlantirish, ta'limni rivojlantirish, inson kapitaliga investisiya qilish, institusional muhitni yaxshilash – uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridir.

Konvergensiya muammosiga yangicha yondashuv: Rivojlangan modellar konvergensiya gipotezasining shartli ekanligini ko'rsatadi. Konvergensiya faqat institutlar, texnologik daraja va inson kapitali kabi omillar bir xil bo'lganda yuzaga kelishi mumkin. Agar mamlakatlar institusional sifat, inson kapitali va innovasion salohiyat bo'yicha farq qilsa, daromadlar konvergensiya to'liq yuz bermasligi yoki sekin kechishi mumkin.

Rivojlangan neoklassik modellarning cheklanishlari:

Rivojlangan neoklassik modellar sezilarli yutuqlarga erishgan bo'lsada, ular ham ma'lum cheklanishlarga ega:

Soddalashtirish: Modellar real iqtisodiyotning murakkabligini to'liq aks ettira olmaydi, ko'plab omillar (masalan, siyosiy jarayonlar, ijtimoiy omillar, tarixiy voqealar) modeldan tashqarida qoladi.

Faraziy asos: Modellar ko'pincha soddalashtirilgan farazlarga asoslanadi (masalan, rasional xulq-atvor, mukammal raqobat), bu farazlar real hayotda doim ham to'g'ri kelmasligi mumkin.

O'lchov muammolari: Inson kapitali, institusional sifat, texnologik taraqqiyot kabi murakkab tushunchalarni o'lchash va miqdoriy baholash qiyin.

Endogenlik muammolari: Garchi rivojlangan modellar texnologik taraqqiyotni endogenlashtirsada, boshqa omillarning endogenligi (masalan, institusional o'zgarishlar, demografik jarayonlar) to'liq hisobga olinmasligi mumkin.

Neoklassik o'sish modellari an'anaviy Solou-Suon modelidan sezilarli darajada rivojlanib, iqtisodiy o'sish jarayonlarini yanada chuqurroq va realistik tarzda tahlil qilish imkonini berdi. Endogen texnologik taraqqiyot, inson kapitalining chuqurroq tahlili, institusional va geografik omillarning hisobga olinishi rivojlangan neoklassik modellarning asosiy yutuqlaridir. Bu modellar iqtisodiy siyosat uchun muhim tavsiyalar beradi va rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Shunga qaramay, modellarning cheklanishlarini yodda tutish va ularni boshqa tahliliy usullar bilan birgalikda qo'llash zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy o'sishni rivojlantirish yo'llari mohiyati nimada?
2. Samaradorlikning oshishi.
3. Nima uchun ba'zi mamlakatlar juda orqada qolgan holda, boshqa mamlakatlar iqtisodiy o'sishni jadallashtirish yo'lida o'lgan natijalarga erishdi?

IX BOB.O‘SISH VA RIVOJLANISHNING SODDA MODELI

9.1. Rivojlangan va rivojlanayotgan davlat o‘rtasidagi iqtisodiy o‘shish

Dunyo mamlakatlari iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko‘ra an'anaviy ravishda ikki guruhga bo‘linadi: rivojlangan (taraqqiy etgan) va rivojlanayotgan (taraqqiy etayotgan) davlatlar. Ushbu guruhlar o‘rtasida iqtisodiy o‘shish sur‘atlari, manbalari, strukturasi va xususiyatlarida sezilarli farqlar mavjud.

Rivojlangan davlatlarning iqtisodiy o‘shishi

Rivojlangan davlatlar, odatda, yuqori darajadagi aholi jon boshiga daromad, sanoatlashgan iqtisodiyot, rivojlangan infratuzilma, yuqori inson taraqqiyoti indeksi va sifatli institutlar bilan tavsiflanadi. Bu mamlakatlar iqtisodiyoti uzoq muddatli o‘shish va transformasiya jarayonlarini bosib o‘tgan.

Rivojlangan davlatlar iqtisodiy o‘shishining xususiyatlari:

1. **O‘shishning past sur‘atlari:** Rivojlangan davlatlar, qoida tariqasida, rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan iqtisodiy o‘shishning pastroq sur‘atlarini namoyon etadi. Buning sababi, ular allaqachon yuqori darajadagi iqtisodiy rivojlanishga erishgan va "qo‘shimcha imkoniyatlari" nisbatan cheklangan. O‘shishning asosiy manbai unumdorlikni oshirish, texnologik taraqqiyot va innovasiyalar hisoblanadi.
2. **Innovasiyalarga asoslangan o‘shish:** Rivojlangan iqtisodiyotlar o‘shishning asosiy drayveri innovasiyalardir. Yangi texnologiyalar yaratish, ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar (R&D), yangi mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqarish unumdorlikni oshirish va iqtisodiy o‘shishni ta'minlashning asosiy mexanizmi hisoblanadi.
3. **Xizmat ko‘rsatish sohasining ustuvorligi:** Rivojlangan iqtisodiyotlarda xizmat ko‘rsatish sohasi YaIMning asosiy qismini tashkil etadi. Moliyaviy xizmatlar, axborot texnologiyalari, ta'lim, sog‘liqni saqlash, konsalting va boshqa bilimga asoslangan xizmatlar o‘shishning lokomotivi hisoblanadi. Sanoatning ulushi pasayib, yuqori texnologiyali tarmoqlarga yo‘naltiriladi.

4. **Inson kapitalining yuqori roli:** Rivojlangan davlatlar yuqori darajadagi inson kapitaliga ega. Ta'lim sifati, malakali ishchi kuchi, ilmiy salohiyat va uzluksiz ta'lim tizimi iqtisodiy o'sishning muhim sharti hisoblanadi. Inson kapitali innovasiyalarni yaratish va yangi texnologiyalarni o'zlashtirish qobiliyatini belgilaydi.
5. **Institusional sifatning yuqori ahamiyati:** Rivojlangan davlatlar sifatli institutlarga ega. Qonun ustuvorligi, mulk huquqlarining himoyasi, korrupsiyaning past darajasi, samarali davlat boshqaruvi va raqobat muhiti iqtisodiy o'sish uchun qulay sharoit yaratadi. Institutlar innovasion faoliyatni, investisiyalarni va iqtisodiy samaradorlikni rag'batlantiradi.
6. **Barqarorlik va sifatli o'sishga e'tibor:** Rivojlangan davlatlar iqtisodiy o'sish bilan birga, barqarorlik va sifatli o'sishga ham katta e'tibor beradi. Ekologik toza texnologiyalar, energiya tejamkorligi, ijtimoiy tenglik, inson farovonligi va hayot sifatini yaxshilash ustuvor vazifalar hisoblanadi.

Rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy o'sishi

Rivojlanayotgan davlatlar nisbatan past darajadagi aholi jon boshiga daromad, agrar yoki sanoatlashayotgan iqtisodiyot, rivojlanmagan infratuzilma, o'rtacha yoki past inson taraqqiyoti indeksi va institutlarning zaifligi bilan tavsiflanadi. Bu mamlakatlar iqtisodiyoti iqtisodiy transformasiya va modernizasiya jarayonidadir.

Rivojlanayotgandavlatlariqtisodiyo'sishiningxususiyatlari:

1. **O'sishning yuqori sur'atlariga erishish imkoniyati:** Rivojlanayotgan davlatlar rivojlangan mamlakatlarga nisbatan iqtisodiy o'sishning yuqoriroq sur'atlarini namoyon etishi mumkin. Bu "qo'shimcha imkoniyatlar" effekti bilan bog'liq: kam kapital, texnologiyalar va infratuzilma mavjudligi yuqoriroq investisiya daromadlilikini va tezroq o'sishni ta'minlashi mumkin. Konvergensiya nazariyasiga ko'ra, rivojlanayotgan mamlakatlar rivojlanganlarga yaqinlashishi kerak.
2. **Kapital to'planish va mehnat resurslari hisobiga o'sish:** Rivojlanayotgan iqtisodiyotlar o'sishining asosiy manbai kapital to'planish (investisiyalar) va mehnat resurslaridan foydalanish hisoblanadi. Yangi zavod va fabrikalar

qurish, infratuzilmani rivojlantirish va arzon ishchi kuchidan foydalanish ishlab chiqarishni kengaytirish va o'sishni ta'minlaydi.

3. **Sanoat sektorining rivojlanishiga e'tibor:** Rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyotida sanoat sektorining ulushi ortib boradi. Ishlab chiqarish diversifikatsiyasi, eksportga yo'naltirilgan sanoatlashtirish va import o'rnini bosuvchi sanoatlar rivojlanishning muhim yo'nalishlari hisoblanadi. Qishloq xo'jaligining ulushi pasayib boradi.
4. **Demografik dividend:** Ayrim rivojlanayotgan davlatlar demografik dividenddan foydalanishi mumkin – yosh va mehnatga layoqatli aholi sonining ko'payishi iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Biroq, bu dividenddan to'liq foydalanish uchun ta'lim, ish bilan ta'minlash va inson kapitaliga investisiyalar zarur.
5. **Tashqi omillarning katta ta'siri:** Rivojlanayotgan iqtisodiyotlar tashqi omillarga, jumladan, jahon bozorlari kon'yunkturasi, xorijiy investisiyalar oqimi, tashqi qarz va xalqaro yordamga ko'proq bog'liq bo'ladi. Globallashtirish jarayonlari va xalqaro savdo rivojlanish uchun imkoniyatlar yaratadi, lekin tashqi shoklarga ham ko'proq moyil qiladi.
6. **Rivojlanishning murakkabligi va nobarqarorligi:** Rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiy o'sishi ko'pincha nobarqaror, siklik va inqirozlarga moyil bo'ladi. Institusional zaiflik, korrupsiya, siyosiy nobarqarorlik, infratuzilma muammolari, kambag'allik, ijtimoiy tengsizlik va ekologik muammolar rivojlanishga to'sqinlik qilishi mumkin.
7. **Konvergensiya va Divergensiya:**
8. Neoklassik o'sish nazariyasi konvergensiyaning – rivojlanayotgan mamlakatlar rivojlanganlarga yaqinlashishini bashorat qiladi. Ammo, empirik ma'lumotlar konvergensiya jarayoni juda sekin va notekis kechayotganini ko'rsatadi. Ayrim rivojlanayotgan mamlakatlar tez o'sishga erishsa, boshqalari orqada qolishi mumkin.

Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy o'sishdagi farqlar:

Xususiyatlar	Rivojlangan davlatlar	Rivojlanayotgan davlatlar
O'sish sur'atlari	Pastroq	Yuqoriroq (imkoniyati)
O'sish manbai	Innovasiyalar, unumdorlik	Kapital to'planish, mehnat
Iqtisodiyot strukturasi	Xizmat ko'rsatish sohasi ustuvor	Sanoatlashayotgan, qishloq xo'jaligi katta ulush
Inson kapitali roli	Yuqori	O'sib borayotgan
Institusional sifat	Yuqori	O'rtachadan pastgacha
Barqarorlik va sifatga e'tibor	Katta	Ko'proq o'sishga e'tibor
Tashqi omillar ta'siri	Past	Yuqori
Demografik omil	Aholi qarish, demografik yuk	Yosh aholi, demografik dividend (ayrimda)
Ustuvorliklar	Innovasiyalar, barqaror rivojlanish	Sanoatlashtirish, infratuzilma rivoji

Konvergensiya ta'sir etuvchi omillar:

- **Institusional sifat:** Sifatli institutlar konvergensiya tezlashtiradi.
- **Inson kapitaliga investisiyalar:** Ta'lim va sog'liqni saqlashga investisiyalar o'sish potensialini oshiradi.
- **Savdoning ochiqligi:** Xalqaro savdoga integratsiya texnologiyalar transferi va raqobatni rag'batlantiradi.
- **Makroiqtisodiy barqarorlik:** Past inflyatsiya va moliyaviy barqarorlik investisiyalar uchun qulay muhit yaratadi.

Divergensiya sabab bo'luvchi omillar:

- **Institusional zaiflik:** Korrupsiya, qonun ustuvorligining yo'qligi, mulk huquqlarining himoyalanganligi rivojlanishga to'sqinlik qiladi.

- **Siyosiy nobarqarorlik va qurolli mojarolar:** Siyosiy inqirozlar va urushlar iqtisodiyotni vayron qiladi va o'sishni to'xtatadi.
- **Tabiiy resurslarga qaramlik:** Resurs qarg'ishi fenomeni – tabiiy resurslarga bo'ylik ayrim hollarda iqtisodiy rivojlanishga to'sqinlik qilishi mumkin.
- **Geografik omillar:** Qulaysiz geografik sharoitlar (dengizga chiqish imkoniyatining yo'qligi, iqlim sharoiti, kasalliklar) rivojlanishni qiyinlashtiradi.

Siyosiy tavsiyalar:

- **Rivojlanayotgan davlatlar uchun:** Institusional islohotlar, ta'lim tizimini rivojlantirish, infratuzilmani modernizasiya qilish, investision muhitni yaxshilash, savdoni liberallashtirish va makroiqtisodiy barqarorlikka erishish zarur.
- **Rivojlangan davlatlar uchun:** Innovasiyalarni rag'batlantirish, unumdorlikni oshirish, inson kapitalini rivojlantirish, ijtimoiy tenglikni ta'minlash, barqaror rivojlanishga o'tish va rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam ko'rsatish muhim.

Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy o'sishda sezilarli farqlar mavjud. Rivojlangan davlatlar pastroq, lekin sifatli o'sishga ega bo'lsa, rivojlanayotgan davlatlar yuqori o'sish sur'atlariga erishish imkoniyatiga ega, lekin ko'proq nobarqarorlik va muammolarga duch kelishi mumkin. Konvergensiya jarayoni sekin va notekis kechadi, va mamlakatlarning rivojlanish traektoriyasi ko'plab omillarga, jumladan institutlar, siyosat va tashqi sharoitlarga bog'liq. Iqtisodiy o'sish strategiyalari har bir guruhning o'ziga xos xususiyatlarini va muammolarini hisobga olishi kerak.

9.2. Iqtisodiy rivojlantirishni aksettiruvchi modellar

Iqtisodiy rivojlantirish modellari – iqtisodiy o'sish va rivojlanishning murakkab jarayonlarini soddalashtirilgan shaklda tasvirlaydigan nazariy konstruksiyalardir. Bu modellar iqtisodiy hodisalarning o'zaro bog'liqligini

tushunishga, iqtisodiy o'sish omillarini aniqlashga, kelajakdagi tendensiyalarni bashorat qilishga va iqtisodiy siyosat uchun asos yaratishga xizmat qiladi. Modellar iqtisodiy rivojlanishning turli jihatlarini yoritish uchun turli xil yondashuvlar va metodologiyalardan foydalanadi.

Iqtisodiy rivojlantirish modellari tasnifi

Iqtisodiy rivojlantirish modellari turli mezonlarga ko'ra tasniflanishi mumkin. Quyida asosiy tasniflar keltirilgan:

1. Yondashuvga ko'ra:

- **Klassik modellar:** Iqtisodiy o'sishni resurslar bilan cheklangan, kapital to'planishi va mehnat taqsimoti bilan bog'liq jarayon sifatida tasvirlaydi. Adam Smit, Devid Rikardo va Tomas Maltus kabi iqtisodchilarning ishlari klassik modellarning asosini tashkil qiladi. Bu modellar ko'pincha qishloq xo'jaligi ustuvor bo'lgan iqtisodiyotlar uchun xosdir.
- **Neoklassik modellar:** Iqtisodiy o'sishni kapital, mehnat va texnologik taraqqiyot omillari bilan bog'liq holda tahlil qiladi. Robert Solou va Trevor Suon modellari neoklassik o'sish nazariyasining asosiy namunalaridir. Bu modellar texnologik taraqqiyotning ekzogenligini (tashqaridan berilganligini) va iqtisodiyotning barqaror holatga intilishini ta'kidlaydi.
- **Endogen o'sish modellari:** Texnologik taraqqiyotni iqtisodiyotning ichki omili sifatida qaraydi va inson kapitali, bilimlar to'planishi, innovatsiyalar va R&D kabi faktorlarning o'sishdagi rolini ta'kidlaydi. Pol Romer, Robert Lukas va Filipp Agion kabi iqtisodchilar endogen o'sish nazariyasiga asos solgan.
- **Strukturaviy modellar:** Rivojlanishni iqtisodiyotning strukturasidagi o'zgarishlar bilan bog'laydi, ayniqsa agrar iqtisodiyotdan sanoat iqtisodiyotiga o'tish jarayoni bilan. Artur Lyuisning ikki sektorli modeli va Simon Kuznetsning strukturaviy o'zgarishlar nazariyasi bu yondashuvning muhim namunalari hisoblanadi.
- **Institutsional modellar:** Iqtisodiy rivojlanishda institutlar (huquqiy tizim, siyosiy tuzum, ijtimoiy norma va qoidalar)ning rolini ta'kidlaydi. Duglas

Nort, Daron Acemoglu va James Robinson kabi iqtisodchilar institutsional muhitning iqtisodiy o'sishga ta'sirini chuqur o'rganishgan.

- **Qaramlik modellar (Dependency Models):** Rivojlanayotgan mamlakatlarning rivojlangan mamlakatlarga iqtisodiy, siyosiy va madaniy qaramligini ta'kidlaydi va bu qaramlik rivojlanishga to'sqinlik qiladi, deb hisoblaydi. Raul Prebisch va Immanuel Vallerstayn kabi olimlar qaramlik nazariyasining asosiy vakillaridir.
- **Globallashuv modellari:** Globallashuvning iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini o'rganadi. Globallashuv modellariga ko'ra, xalqaro savdo, investitsiyalar, texnologiyalar tarqalishi va migratsiya iqtisodiy o'sishni tezlashtirishi mumkin, lekin bir vaqtda qaramlikni kuchaytirishi va tengsizlikni oshirishi ham mumkin.
- **Barqaror rivojlanish modellari:** Iqtisodiy rivojlanishni nafaqat iqtisodiy o'sish, balki ekologik barqarorlik va ijtimoiy adolat nuqtai nazaridan ham tahlil qiladi. Bu modellar resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy tenglikni ta'minlash zarurligini ta'kidlaydi.

2. Sektorga yo'naltirilganlikka ko'ra:

- **Agrar modellar:** Qishloq xo'jaligi sektorining rivojlanishiga e'tibor qaratadi. Bu modellar qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish, unumdorlikni oshirish va agrar sektor bilan sanoat sektori o'rtasidagi bog'liqlikni kuchaytirish orqali iqtisodiy o'sishga erishish mumkinligini ta'kidlaydi.
- **Sanoat modellari:** Sanoat sektorining rivojlanishiga urg'u beradi. Sanoatlashtirish iqtisodiy o'sishning asosiy drayveri hisoblanadi, deb hisoblaydi bu modellar. Import o'rnini bosuvchi sanoatlashtirish va eksportga yo'naltirilgan sanoatlashtirish strategiyalari sanoat modellarining muhim elementlaridir.
- **Xizmat ko'rsatish sektoriga yo'naltirilgan modellar:** Xizmat ko'rsatish sektorining rivojlanishining ahamiyatini ta'kidlaydi. Zamonaviy iqtisodiyotlarda xizmat ko'rsatish sektori o'sishning asosiy manbai

hisoblanadi va bu modellar xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishga investitsiya qilish zarurligini ko'rsatadi.

3. Rivojlanish bosqichlariga ko'ra:

- **Chiziqli bosqichlar modellari (Linear Stages of Growth Models):**
Rivojlanishni bir qator ketma-ket bosqichlardan o'tish jarayoni sifatida tasvirlaydi. Rostouning o'sish bosqichlari nazariyasi bu yondashuvning klassik namunasi hisoblanadi. Bu nazariyaga ko'ra, barcha mamlakatlar rivojlanishning bir xil bosqichlaridan (an'anaviy jamiyat, o'tish davri, uchish, yetuklik, ommaviy iste'mol) o'tadi.
- **Strukturaviy o'zgarishlar modellari (Structural Change Models):**
Rivojlanishni iqtisodiyot strukturasi tub o'zgarishlar sodir bo'lishi bilan bog'laydi. Agradan sanoatga, so'ngra xizmat ko'rsatish sektoriga o'tish strukturaviy o'zgarishlarning asosiy yo'nalishi hisoblanadi. Bu modellar har bir bosqichning o'ziga xos xususiyatlari va rivojlanish strategiyalari borligini ta'kidlaydi.

Iqtisodiy rivojlantirish modellarining asosiy turlari

Quyida iqtisodiy rivojlantirishning eng keng tarqalgan va muhim modellarining qisqacha tavsifi keltirilgan:

1. Solou o'sish modeli (Solow Growth Model):

- **Ta'rif:** Neoklassik o'sish modelining asosiy namunasi bo'lib, uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni kapital to'planishi, mehnat o'sishi va texnologik taraqqiyot bilan izohlaydi.
- **Asosiy g'oya:** Uzoq muddatli o'sish faqat ekzogen texnologik taraqqiyot hisobiga ta'minlanadi. Kapital to'planishi va mehnat o'sishi faqat vaqtinchalik o'sishni ta'minlaydi va iqtisodiyot barqaror holatga intiladi.
- **Afzalliklari:** Sodda, tushunarli va uzoq muddatli o'sishning asosiy omillarini ko'rsatadi.

- **Cheklanishlari:** Texnologik taraqqiyotni ekzogen omil sifatida qaraydi, inson kapitali va institutlarning rolini yetarlicha hisobga olmaydi.

2. Endogen o'sish modellari (Endogenous Growth Models):

- **Ta'rif:** Texnologik taraqqiyotni iqtisodiyotning ichki omili sifatida qaraydi va inson kapitali, bilimlar, innovatsiyalar va R&D kabi faktorlarning o'sishdagi rolini ta'kidlaydi.
- **Asosiy g'oya:** Investitsiyalar inson kapitaliga, bilimga va innovatsiyalarga uzoq muddatli o'sishning asosiy manbai hisoblanadi. Texnologik taraqqiyot ekzogen emas, balki endogen ravishda yuzaga keladi.
- **Afzalliklari:** Texnologik taraqqiyotning manbalarini tushuntiradi, inson kapitali va bilimlar iqtisodiyotining ahamiyatini ko'rsatadi.
- **Cheklanishlari:** Ba'zi modellari juda murakkab, empirik tasdiqlanishi qiyin.

3. Rostouning o'sish bosqichlari modeli (Rostow's Stages of Growth Model):

- **Ta'rif:** Rivojlanishni besh bosqichli chiziqli jarayon sifatida tasvirlaydi: an'anaviy jamiyat, o'tish davri, uchish, yetuklik, ommaviy iste'mol.
- **Asosiy g'oya:** Barcha mamlakatlar rivojlanishning bir xil bosqichlaridan o'tadi va har bir bosqichga o'tish uchun ma'lum shartlar bajarilishi kerak.
- **Afzalliklari:** Rivojlanish jarayonini bosqichma-bosqich tushunishga yordam beradi, rivojlanish strategiyasini belgilash uchun asos bo'lishi mumkin.
- **Cheklanishlari:** Sodda, universal bosqichlar hamma mamlakatlarga mos kelmasligi mumkin, tarixiy va madaniy omillarni yetarlicha hisobga olmaydi.

4. Lyuisning ikki sektorli modeli (Lewis Two-Sector Model):

- **Ta’rif:** Rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda agrar sektor va sanoat sektorining o‘zaro ta’sirini tahlil qiladi.
- **Asosiy g‘oya:** Ortikcha ishchi kuchi bo‘lgan qishloq xo‘jaligi sektoridan sanoat sektoriga ishchi kuchining o‘tishi iqtisodiy o‘shishning asosiy mexanizmi hisoblanadi.
- **Afzalliklari:** Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xos bo‘lgan strukturaviy o‘zgarishlarni ko‘rsatadi, sanoatlashtirishning ahamiyatini ta’kidlaydi.
- **Cheklanishlari:** Agrar sektorning passiv rolini tasvirlaydi, sanoat sektoridagi murakkablikni yetarlicha hisobga olmaydi.

5. «Bog‘liqlik» nazariyasi modellari (Dependency Theory Models):

- **Ta’rif:** Rivojlanayotgan mamlakatlarning rivojlangan mamlakatlarga qaramligini ta’kidlaydi va bu qaramlik rivojlanishga to‘sqinlik qiladi, deb hisoblaydi.
- **Asosiy g‘oya:** Markaz-periferiya munosabatlari, neokolonializm, jahon iqtisodiy tizimining adolatsizligi rivojlanayotgan mamlakatlarning qoloqligini saqlab qoladi.
- **Afzalliklari:** Global tengsizlik va tarixiy omillarning rivojlanishdagi rolini ko‘rsatadi, adolatli xalqaro iqtisodiy tizimga chaqiradi.
- **Cheklanishlari:** Rivojlanayotgan mamlakatlarning ichki omillarini yetarlicha hisobga olmaydi, ba’zi g‘oyalari haddan tashqari radikal.

6. Institutsional modellar (Institutional Models):

- **Ta’rif:** Iqtisodiy rivojlanishda institutlarning (huquqiy tizim, siyosiy tuzum, mulk huquqlari, korrupsiya darajasi) hal qiluvchi rolini ta’kidlaydi.
- **Asosiy g‘oya:** Sifatli institutlar iqtisodiy o‘shish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi, investitsiyalarni rag‘batlantiradi, innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlaydi va iqtisodiy samaradorlikni oshiradi.
- **Afzalliklari:** Institutlarning iqtisodiy o‘shishdagi muhim rolini ko‘rsatadi, iqtisodiy siyosat uchun amaliy tavsiyalar beradi.

- **Cheklanishlari:** Institutlarni o'lash va miqdoriy baholash qiyin, institutlarning shakllanishi va o'zgarishi jarayonlarini tushuntirish murakkab.

Modellarni tanlash va qo'llash

Iqtisodiy rivojlantirish modellari – tahlil uchun muhim vositalardir, lekin ularni tanlash va qo'llashda ehtiyot bo'lish kerak. Har bir modelning o'z afzalliklari va cheklanishlari bor va ularning qo'llanilishi tahlilning maqsadi, mamlakat yoki mintaqa konteksti va mavjud ma'lumotlarga bog'liq.

Iqtisodiy rivojlantirish modellari iqtisodiy o'sish va rivojlanishning murakkab jarayonlarini tushunish va tahlil qilish uchun zaruriy nazariy asosni ta'minlaydi. Ular iqtisodiy o'sishning asosiy omillarini aniqlashga, turli rivojlanish strategiyalarini baholashga va iqtisodiy siyosat uchun asos yaratishga yordam beradi. Modellarni to'g'ri tanlash va ulardan oqilona foydalanish iqtisodiy rivojlanishni tezlashtirish va farovonlikni oshirish uchun muhim ahamiyatga ega.

9.3. Iqtisodiy o'sish va rivojlanish tahlili

Iqtisodiy o'sish va rivojlanish tahlili – iqtisodiyot fanining muhim yo'nalishi bo'lib, u mamlakatlar va mintaqalarning iqtisodiy farovonligini oshirish jarayonlarini o'rganadi. Bu tahlil iqtisodiyotning miqdoriy va sifat jihatdan o'zgarishini, aholi turmush darajasining yaxshilanishini va ijtimoiy taraqqiyotni qamrab oladi.

Iqtisodiy o'sish va rivojlanishning mohiyati

Ko'pincha "iqtisodiy o'sish" va "iqtisodiy rivojlanish" tushunchalari bir-birining o'rnida ishlatilsada, ular ma'no jihatidan farq qiladi.

- **Iqtisodiy o'sish (Economic Growth):** Muayyan davr ichida mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar hajmining ko'payishini anglatadi. Iqtisodiy o'sish, asosan, **miqdoriy** o'zgarishlarni aks ettirib, yalpi ichki mahsulot (YaIM) yoki yalpi milliy daromad (YaMD) kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sishi bilan o'lchanadi. Iqtisodiy o'sish ishlab chiqarish

imkoniyatlarining kengayishi, bandlikning oshishi va daromadlarning ko'payishiga olib keladi.

- **Iqtisodiy rivojlanish (Economic Development):** Faqatgina iqtisodiy o'sish emas, balki iqtisodiyotda va jamiyatda sodir bo'ladigan **sifatli** o'zgarishlarni ham o'z ichiga oladi. Iqtisodiy rivojlanish aholi turmush darajasining yaxshilanishi, kambag'allikning kamayishi, ijtimoiy tenglikning o'sishi, ta'lim va sog'liqni saqlash sifatining oshishi, atrof-muhit holatining yaxshilanishi, institusional muhitning takomillashuvi va iqtisodiyotning strukturaviy o'zgarishlarini qamrab oladi. Iqtisodiy rivojlanish inson taraqqiyotining kengroq tushunchasi bilan chambarchas bog'liq.

Iqtisodiy o'sish va rivojlanishning asosiy farqlari:

Xususiyat	Iqtisodiy o'sish	Iqtisodiy rivojlanish
Mohiyati	Miqdoriy o'zgarishlar (ishlab chiqarish hajmining o'sishi)	Sifatli o'zgarishlar (turmush darajasi, ijtimoiy farovonlik)
O'lchovi	YaIM, YaMD, o'sish sur'atlari	Inson taraqqiyoti indeksi (ITI), kambag'allik darajasi, tengsizlik, sifat ko'rsatkichlari
Yo'naltirilganlik	Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga	Inson farovonligini va jamiyat sifatini yaxshilashga
Ko'lam	Iqtisodiyotning miqdoriy o'lchamlari	Iqtisodiyot, ijtimoiy soha, institutlar, atrof-muhit
O'zgarish xarakteri	Asosan miqdoriy o'sish	Miqdoriy va sifatli o'zgarishlar majmuasi

Export to Sheets

Iqtisodiy o'sish va rivojlanishning asosiy ko'rsatkichlari (indikatorlari)

Iqtisodiy o'sish va rivojlanish darajasini baholash uchun turli xil ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ularni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari:

- **Yalpi ichki mahsulot (YaIM) (Gross Domestic Product - GDP):** Mamlakat ichida ishlab chiqarilgan barcha yakuniy tovarlar va xizmatlarning bozor qiymati.
 - **Real YaIM:** Inflyasiya ta'sirini hisobga olgan YaIM, iqtisodiy o'sishning haqiqiy sur'atlarini ko'rsatadi.
 - **Nominal YaIM:** Joriy narxlarda hisoblangan YaIM.
- **Yalpi milliy daromad (YaMD) (Gross National Income - GNI):** Mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan barcha daromadlar.
- **Aholi jon boshiga YaIM va YaMD (GDP per capita, GNI per capita):** YaIM yoki YaMDning aholi soniga nisbati, turmush darajasining o'rtacha ko'rsatkichini taqdim etadi.
- **Iqtisodiy o'sish sur'ati (Economic Growth Rate):** YaIM yoki YaMDning yildan-yilga o'zgarish foizi, iqtisodiyotning kengayish tezligini ko'rsatadi.

2. Iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari:

- **Inson taraqqiyoti indeksi (ITI) (Human Development Index - HDI):** Inson taraqqiyotining uchta asosiy o'lchovini qamrab oladi:
 - Uzoq va sog'lom hayot (o'rtacha umr ko'rish davomiyligi)
 - Bilimdonlik (savodxonlik darajasi, ta'lim olish imkoniyati)
 - Munosib turmush darajasi (aholi jon boshiga YaMD)
- **Kambag'allik darajasi (Poverty Rate):** Kambag'allik chegarasidan past daromadga ega aholi ulushi.
- **Tengsizlik ko'rsatkichlari:**
 - Djini indeksi (Gini Index): Daromadlar tengsizligini o'lchaydi.
 - Desil nisbati (Decile Ratio): Eng boy va eng kambag'al aholi daromadlari o'rtasidagi farqni ko'rsatadi.
- **Ijtimoiy soha ko'rsatkichlari:**
 - Savodxonlik darajasi (Literacy Rate)
 - Maktabga qamrov darajasi (School Enrollment Rate)

- Sogʻliqni saqlash koʻrsatkichlari (Oʻrtacha umr koʻrish davomiyligi, chaqaloqlar oʻlimi, onalar oʻlimi)
- Uy-joy sharoitlari (Toza suv, sanitariya, elektr energiyasi)
- **Institusional koʻrsatkichlar:**
 - Korruptsiyani qabul qilish indeksi (Corruption Perception Index)
 - Qonun ustuvorligi indeksi (Rule of Law Index)
 - Demokratiya indeksi (Democracy Index)
- **Ekologik koʻrsatkichlar:**
 - Atrof-muhitning ifloslanish darajasi (Pollution Levels)
 - Qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushi (Renewable Energy Share)
 - Oʻrmonlar maydonining oʻzgarishi (Forest Area Change)

Iqtisodiy oʻsish va rivojlanish omillari

Iqtisodiy oʻsish va rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar juda koʻp va xilma-xildir. Ularni turli guruhlariga ajratish mumkin:

1. Iqtisodiy omillar:

- **Kapital (Capital):** Ishlab chiqarish uchun zarur boʻlgan jismoniy va moliyaviy resurslar. Investisiyalar, jamgʻarish va kapital bozorlari rivojlanishi kapital toʻplanishini ta'minlaydi.
- **Mehnat (Labor):** Ishchi kuchi, aholi soni, malaka va ta'lim darajasi, mehnat unumdorligi.
- **Tabiiy resurslar (Natural Resources):** Er, foydali qazilmalar, suv, oʻrmonlar, energiya manbalari. Tabiiy resurslarning mavjudligi va ulardan oqilona foydalanish iqtisodiy oʻsishga ta'sir qiladi.
- **Texnologiyalar (Technology):** Ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish, yangi mahsulotlar yaratish va unumdorlikni oshirishga xizmat qiladigan bilim va innovasiyalar. Texnologik taraqqiyot iqtisodiy oʻsishning eng muhim manbai hisoblanadi.

- **Tadbirkorlik (Entrepreneurship):** Yangi g'oyalarni amalga oshirish, xavf-xatarni o'z zimmasiga olish va yangi biznes tashkil etish qobiliyati. Tadbirkorlik faoliyati innovatsiyalarni joriy etish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda muhim rol o'ynaydi.
- **Savdo (Trade):** Xalqaro savdoga ochiqlik, eksport va import iqtisodiy o'sishni tezlashtirishi mumkin. Savdo ixtisoslashuv, samaradorlikni oshirish, texnologiyalar transferi va bozorlarni kengaytirish imkonini beradi.

2. **Institusional omillar:**

- **Siyosiy barqarorlik va hukumat boshqaruvi (Political Stability and Governance):** Siyosiy barqarorlik, qonun ustuvorligi, samarali hukumat boshqaruvi, korrupsiyaning past darajasi va demokratik institutlar iqtisodiy o'sish uchun qulay muhit yaratadi.
- **Mukafot huquqlari (Property Rights):** Mukafot huquqlarining himoyasi, shartnomalarning ijrosi va mulk daxlsizligi investisiyalarni rag'batlantiradi va iqtisodiy faollikni oshiradi.
- **Moliyaviy tizim (Financial System):** Rivojlangan moliyaviy tizim jamg'arishlarni investisiyalarga transformasiya qilish, kredit berish va kapitalni samarali taqsimlash imkonini beradi.
- **Infratuzilma (Infrastructure):** Transport, energetika, kommunikasiya va boshqa infratuzilma tarmoqlari iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlaydi va o'sishni tezlashtiradi.
- **Ta'lim va fan (Education and Science):** Sifatli ta'lim tizimi, ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar (R&D) inson kapitalini rivojlantirish, texnologik taraqqiyotni tezlashtirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega.

3. **Ijtimoiy va madaniy omillar:**

- **Ijtimoiy kapital (Social Capital):** Ishonch, ijtimoiy tarmoqlar, hamkorlik va ijtimoiy birdamlik iqtisodiy faoliyatni engillashtiradi va o'sishni rag'batlantiradi.

- **Madaniyat va qadriyatlar (Culture and Values):** Mehnatsevarlik, tadbirkorlik ruhi, innovasionlikka moyillik, jamiyatda muvaffaqiyatga intilish kabi madaniy qadriyatlar iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir qilishi mumkin.
- **Ijtimoiy tenglik va ijtimoiy mobillik (Social Equality and Mobility):** Ijtimoiy tenglik va ijtimoiy liftlarning mavjudligi inson resurslaridan to'liq foydalanish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish imkonini beradi.
- **Demografik omillar (Demographic Factors):** Aholi sonining o'sishi, yosh tarkibi, mehnatga layoqatli aholi ulushi va migrasiya iqtisodiy o'sishga ta'sir qiladi.

4. Tashqi omillar:

- **Globallashuv (Globalization):** Xalqaro iqtisodiy integrasiya, savdo, investisiyalar va texnologiyalar transferi iqtisodiy o'sish uchun imkoniyatlar yaratadi.
- **Jahon bozori kon'yunkturasi (Global Market Conditions):** Jahon bozoridagi narxlar, talab va iqtisodiy sharoitlar mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir qiladi.
- **Xorijiy yordam va qarz (Foreign Aid and Debt):** Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xorijiy yordam va qarz moliyaviy resurslar bilan ta'minlashi mumkin, lekin to'g'ri boshqarilmasa, salbiy oqibatlariga ham olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy o'sish va rivojlanish tahlili usullari

Iqtisodiy o'sish va rivojlanish tahlilida turli xil usullardan foydalaniladi:

1. Statistika tahlil (Statistical Analysis):

- **Deskriptiv statistika (Descriptive Statistics):** Iqtisodiy ko'rsatkichlarni tasvirlash va umumlashtirish uchun ishlatiladi (o'rtacha qiymatlar, dispersiya, standart og'ish).
- **Korrelyasion tahlil (Correlation Analysis):** Iqtisodiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqlik darajasini aniqlash uchun qo'llaniladi.

- **Regression tahlil (Regression Analysis):** Iqtisodiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi sababiy bog'liqliklarni o'rganish va miqdoriy baholash uchun ishlatiladi. Ekonometrik modellar iqtisodiy o'sish omillarining ta'sirini aniqlash uchun keng qo'llaniladi.
- **Vaqt qatori tahlili (Time Series Analysis):** Iqtisodiy ko'rsatkichlarning vaqt bo'yicha o'zgarishini tahlil qilish va prognozlash uchun ishlatiladi.
- **Panelli ma'lumotlar tahlili (Panel Data Analysis):** Bir nechta ob'ektlar (mamlakatlar, mintaqalar) bo'yicha vaqt qatori ma'lumotlarini birlashtirib tahlil qilish uchun qo'llaniladi.

2. Qiyosiy tahlil (Comparative Analysis):

- **Mamlakatlar o'rtasidagi taqqoslash (Cross-country Comparisons):** Turli mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasi, o'sish sur'atlari va iqtisodiy ko'rsatkichlarini solishtirish.
- **Vaqt bo'yicha taqqoslash (Historical Comparisons):** Mamlakatning o'tmishdagi iqtisodiy rivojlanish tajribasini hozirgi holati bilan solishtirish.
- **Tarmoqlararo taqqoslash (Inter-sectoral Comparisons):** Iqtisodiyot tarmoqlarining o'sish dinamikasi va strukturaviy o'zgarishlarni tahlil qilish.

3. Siyosiy tahlil (Policy Analysis):

- **Siyosiy chora-tadbirlarning samaradorligini baholash (Policy Evaluation):** Hukumatning iqtisodiy siyosati chora-tadbirlarining iqtisodiy o'sish va rivojlanishga ta'sirini baholash.
- **Siyosiy ssenariylarni tahlil qilish (Policy Scenario Analysis):** Turli xil siyosiy qarorlarning ehtimoliy oqibatlarini modellashtirish va tahlil qilish.
- **Rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish (Development Strategy Formulation):** Iqtisodiy o'sish va rivojlanishni tezlashtirishga qaratilgan siyosiy chora-tadbirlar majmuasini ishlab chiqish.

4. Sifat tahlili (Qualitative Analysis):

- **Institusional tahlil (Institutional Analysis):** Mamlakat institutlarining (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy) sifatini o'rganish va ularning iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini baholash.
- **Madaniy tahlil (Cultural Analysis):** Madaniyat va qadriyatlarning iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini tahlil qilish.
- **Tarixiy tahlil (Historical Analysis):** Mamlakatning tarixiy rivojlanish tajribasini o'rganish va undan saboqlar chiqarish.
- **Muqobil rivojlanish yo'llarini tahlil qilish (Alternative Development Paths Analysis):** Turli xil rivojlanish modellari va strategiyalarini solishtirish va eng muqobil yo'llarni aniqlash.

Iqtisodiy o'sish va rivojlanish modellari

Iqtisodiy o'sish va rivojlanish jarayonlarini modellashtirish uchun turli xil nazariy modellar ishlab chiqilgan. Asosiy modellar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- **Klassik o'sish modellari (Classical Growth Models):** Adam Smit, David Rikardo, Tomas Maltus.
- **Neoklassik o'sish modellari (Neoclassical Growth Models):** Solou-Suon modeli.
- **Endogen o'sish modellari (Endogenous Growth Models):** Romer, Lukas, Agion-Xouitt modellari.
- **Strukturaviy o'zgarishlar modellari (Structural Change Models):** Lyuisning ikki sektorli modeli.
- **Institusional rivojlanish modellari (Institutional Development Models):** Duglas Nort, Daron Adjemoglu modellari.
- **Qaramlik nazariyasi modellari (Dependency Theory Models).**
- **Barqaror rivojlanish modellari (Sustainable Development Models).**

Iqtisodiy o'sish va rivojlanish tahlili – mamlakatlarning iqtisodiy farovonligini oshirish yo'llarini izlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tahlil iqtisodiy o'sishning miqdoriy va sifat jihatlarini, aholi turmush darajasini yaxshilash, jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va barqaror taraqqiyotga erishish

yo‘llarini o‘rganadi. Iqtisodiy o‘shish va rivojlanish tahlili usullari va modellari iqtisodiy siyosat uchun asos yaratadi va samarali rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Investitsiya bozorini qanday shakllantirish mumkin?
2. Xorijiy investitsiyalar deganda nimani tushunasiz?
3. Moliyaviy va real investitsiyalami qanday tushunasiz?
4. O‘zbekistonda qulay investitsiya muhitini yaratish uchun qar[^] chora-tadbirlar amalga oshirilyapti?
5. Qisqa va uzoq muddatii investitsiyalami tushuntiring.
6. Investitsiyalar joylashuvini barqarorlashtirish qanday amalga oshiriladi?
7. Barqaror iqtisodiy o‘shishning asosiy yo‘nalishlari nimalarda_n iborat?

X BOB. IKKI TARMOQLI VA IKKI TURDAGI IQTISODIYOT

10.1. Ikki tarmoqli iqtisodiyotda rivojlanish tendensiyalari

Ikki tarmoqli iqtisodiyot deganda, odatda, rivojlanayotgan mamlakatlarga xos bo'lgan iqtisodiy tuzilma tushuniladi. Bunday iqtisodiyotda **ikki asosiy sektor** mavjud:

1. **An'anaviy sektor (qishloq xo'jaligi va norasmiy sektor):** Bu sektorga qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, kichik savdo va xizmatlar kabi norasmiy faoliyatlar kiradi. Bu sektorda mehnat unumdorligi past, texnologiyalar oddiy va daromadlar unchalik yuqori emas.
2. **Zamonaviy sektor (sanoat va xizmatlarning formal sektorlari):** Bu sektorga sanoat, yirik korxonalar, banklar, telekommunikatsiyalar va boshqa formal xizmatlar kiradi. Bu sektorda mehnat unumdorligi yuqori, zamonaviy texnologiyalar qo'llaniladi va daromadlar yuqoriroq bo'ladi.

Ikki tarmoqli iqtisodiyotning rivojlanish tendensiyalari:

- **Sanoatlashtirish va urbanizatsiya:** Rivojlanish jarayonida an'anaviy sektordan zamonaviy sektorga ishchi kuchi oqimi kuzatiladi. Sanoatning rivojlanishi va shaharlarning o'sishi bilan bog'liq holda, aholi punktlari urbanizatsiyalashadi va qishloq xo'jaligining ahamiyati kamayib boradi.
- **Mehnat unumdorligining oshishi:** Zamonaviy sektorning rivojlanishi bilan umumiy iqtisodiy unumdorlik oshadi. Zamonaviy texnologiyalar va ishlab chiqarish usullari an'anaviy sektorga nisbatan yuqori unumdorlikni ta'minlaydi.
- **Daromadlar tengsizligining kamayishi (potensial):** Nazariy jihatdan, rivojlanish jarayonida zamonaviy sektorning o'sishi an'anaviy sektor aholisi uchun yangi ish o'rinlari va imkoniyatlar yaratishi mumkin, bu esa daromadlar tengsizligini kamaytirishi mumkin. Ammo, amalda bu jarayon murakkab va tengsizlikning kamayishi avtomatik ravishda sodir bo'lmasligi mumkin.

- **Iqtisodiy diversifikatsiya:** Ikki tarmoqli iqtisodiyotlar, odatda, xomashyo eksportiga bog'liq bo'ladi. Rivojlanish jarayonida iqtisodiyot diversifikatsiyalashib, sanoat va xizmatlar sohalari rivojlanadi va eksport tarkibi o'zgaradi.
- **Institutsional o'zgarishlar:** Zamonaviy iqtisodiyotning rivojlanishi uchun huquqiy tizim, moliyaviy institutlar, ta'lim tizimi va infratuzilma kabi institutsional tuzilmalarning rivojlanishi zarur.

Qo'shimcha ma'lumot olish uchun quyidagi manbalarga murojaat qilishingiz mumkin:

- **Ikki tarmoqli iqtisodiyot nazariyasi haqida:** [Iqtisodiy nazariya](URL not found) (Umumiy iqtisodiy nazariya darsliklarida "ikki tarmoqli iqtisodiyot" bo'limini qidiring)
- **Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti haqida:** [Rivojlanish iqtisodiyoti](URL not found) (Rivojlanish iqtisodiyoti darsliklarida tegishli mavzularni qidiring).

10.2. Ikki turdagi iqtisodiyotda iqtisodiy o'sish

"Ikki tarmoqli iqtisodiyot" atamasi odatda rivojlanayotgan mamlakatlarga xos iqtisodiy tuzilmani tasvirlash uchun ishlatiladi. Bu iqtisodiyotda **ikki asosiy sektor** mavjud:

1. **An'anaviy sektor (qishloq xo'jaligi va norasmiy sektor):** Bu sektorga qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, kichik savdo va xizmatlar kabi norasmiy faoliyatlar kiradi. Bu sektorda mehnat unumdorligi past, texnologiyalar oddiy va daromadlar unchalik yuqori emas.
2. **Zamonaviy sektor (sanoat va xizmatlarning formal sektorlari):** Bu sektorga sanoat, yirik korxonalar, banklar, telekommunikatsiyalar va boshqa formal xizmatlar kiradi. Bu sektorda mehnat unumdorligi yuqori, zamonaviy texnologiyalar qo'llaniladi va daromadlar yuqoriroq bo'ladi.

Ikki tarmoqli iqtisodiyotda iqtisodiy o'sish qanday sodir bo'ladi?

Ikki tarmoqli iqtisodiyotda iqtisodiy o'sish, asosan, **zamonaviy sektorning rivojlanishi** orqali amalga oshiriladi. Buning asosiy mexanizmlari quyidagilar:

- **Kapital to'planishi va investitsiyalar:** Zamonaviy sektorga investitsiyalar kiritish, yangi korxonalar yaratish, texnologiyalarni yangilash va infratuzilmani rivojlantirish iqtisodiy o'sishning muhim omilidir. Investitsiyalar ishlab chiqarish hajmini oshiradi va yangi ish o'rinlari yaratadi.
- **Mehnat unumdorligining oshishi:** Zamonaviy sektor an'anaviy sektorga nisbatan yuqori mehnat unumdorligiga ega. Zamonaviy texnologiyalar, malakali ishchi kuchi va samarali boshqaruv usullari mehnat unumdorligini oshiradi. Ishlab chiqarish unumdorligining oshishi iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.
- **Sanoatlashtirish va diversifikatsiya:** An'anaviy sektorga bog'liq bo'lgan iqtisodiyotni sanoatlashtirish va diversifikatsiya qilish iqtisodiy o'sish uchun muhimdir. Sanoatning rivojlanishi yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratishga, eksport hajmini oshirishga va iqtisodiyotni tashqi ta'sirlarga kamroq bog'liq qilishga yordam beradi.
- **Urbanizatsiya:** Shaharlarning o'sishi va urbanizatsiya jarayoni zamonaviy sektorning markazlashuviga va rivojlanishiga yordam beradi. Shaharlar innovatsiyalar, bilimlar almashinuvi va iqtisodiy faollik uchun qulay muhit yaratadi.
- **Institutsional islohotlar:** Iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash uchun qulay institutsional muhit yaratish zarur. Bunga huquqiy tizimni takomillashtirish, mulk huquqini himoya qilish, korrupsiyaga qarshi kurashish, ta'lim tizimini rivojlantirish va infratuzilmani yaxshilash kiradi.

Iqtisodiy o'sishning ikki tarmoqli iqtisodiyotga ta'siri:

- **An'anaviy sektorning transformatsiyasi:** Iqtisodiy o'sish an'anaviy sektorning zamonaviy sektorga integratsiyalashuviga va transformatsiyasiga olib kelishi mumkin. Qishloq xo'jaligi modernizatsiyalashadi, norasmiy sektor formalashadi va mehnat unumdorligi oshadi.

- **Daromadlar darajasining oshishi:** Iqtisodiy o'sish aholi daromadlarining oshishiga olib keladi. Zamonaviy sektorda yaratilgan yangi ish o'rinlari va yuqori daromadlar aholi turmush darajasini yaxshilaydi.
- **Qashshoqlikning kamayishi:** Iqtisodiy o'sish qashshoqlikni kamaytirish uchun muhim vositadir. Yangi ish o'rinlari va daromadlarning oshishi aholining qashshoqlikdan chiqishiga yordam beradi.
- **Ijtimoiy rivojlanish:** Iqtisodiy o'sish ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy sohalarni rivojlantirish uchun resurslar yaratadi. Bu esa inson kapitalini rivojlantirishga va jamiyat farovonligini oshirishga yordam beradi.

Qo'shimcha ma'lumot olish uchun iqtisodiyotga oid darsliklar va ilmiy maqolalarni qidirishingiz mumkin. Umid qilamanki, bu ma'lumotlar sizga ikki tarmoqli iqtisodiyotda iqtisodiy o'sish haqida umumiy tasavvur beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Ikki tarmoqli iqtisodiyot degani nima degani?
2. Ikki tarmoqli iqtisodiyotning rivojlanish tendensiyalari bu-?
3. Ikki tarmoqli iqtisodiyotda iqtisodiy o'sish qanday sodir bo'ladi?
4. Iqtisodiy o'sishning ikki tarmoqli iqtisodiyotga ta'siri bu-?

XI BOB.TUGALLANGAN IKKI TURDAGI IQTISODIYOT

11.1. Ikki turdagi iqtisodiyot

Ikki turdagi iqtisodiyot, ko'pincha **ikki tarmoqli iqtisodiyot** deb ham ataladi, bu rivojlanayotgan mamlakatlarga xos bo'lgan iqtisodiy modeldir. Bu modelda iqtisodiyot **ikki asosiy sektorga** bo'linadi, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1. An'anaviy sektor (qishloq xo'jaligi va norasmiy sektor):

- Bu sektorga asosan qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, kichik savdo, oilaviy biznes va norasmiy xizmatlar kiradi.
- **Mehnat unumdorligi past:** Texnologiyalar oddiy, ishlab chiqarish usullari an'anaviy bo'lgani uchun mehnat unumdorligi zamonaviy sektorga nisbatan past bo'ladi.
- **Norasmiy faoliyat:** Bu sektorning ko'p qismi rasmiy ro'yxatdan o'tmagan va soliqqa tortilmagan faoliyatlardan iborat bo'lishi mumkin.
- **Daromadlar past:** Mehnat unumdorligi pastligi sababli, bu sektorda daromadlar odatda past bo'ladi.
- **Bandlikning asosiy manbai:** Rivojlanayotgan mamlakatlarda aholining katta qismi, ayniqsa qishloq joylarida, an'anaviy sektorda band bo'lishi mumkin.

2. Zamonaviy sektor (sanoat va xizmatlarning formal sektorlari):

- Bu sektorga sanoat (ishlab chiqarish, tog'-kon sanoati va boshqalar), yirik korxonalar, banklar, telekommunikatsiya, transport, formal ta'lim va sog'liqni saqlash kabi zamonaviy va formal faoliyatlar kiradi.
- **Mehnat unumdorligi yuqori:** Zamonaviy texnologiyalar, kapitalga asoslangan ishlab chiqarish va malakali ishchi kuchi tufayli mehnat unumdorligi yuqori bo'ladi.
- **Formal faoliyat:** Bu sektor rasmiy ro'yxatdan o'tgan, soliqqa tortilgan va qonuniy tartibga solingan faoliyatlardan iborat.

- **Daromadlar yuqori:** Mehnat unumdorligi yuqoriligi sababli, bu sektorda daromadlar odatda yuqori bo'ladi.
- **Urbanizatsiya bilan bog'liq:** Zamonaviy sektor ko'pincha shaharlarda markazlashgan bo'ladi va urbanizatsiya jarayonlari bilan chambarchas bog'liq.

Ikki turdagi iqtisodiyotning asosiy xususiyatlari:

- **Mehnat unumdorligidagi farq:** Ikki sektor o'rtasida mehnat unumdorligida katta farq mavjud. Zamonaviy sektor an'anaviy sektorga nisbatan ancha unumdorroqdir.
- **Daromadlar tengsizligi:** Mehnat unumdorligidagi farq daromadlar tengsizligiga olib keladi. Zamonaviy sektorda ishlovchilar an'anaviy sektorda ishlovchilarga nisbatan ko'proq daromad olishadi.
- **Migratsiya:** An'anaviy sektordan zamonaviy sektorga, ayniqsa qishloqdan shaharlarga, mehnat migratsiyasi kuzatilishi mumkin. Odamlar yuqori daromad va yaxshiroq hayot sharoitlarini izlab zamonaviy sektorga o'tishga harakat qilishadi.
- **Strukturaviy o'zgarishlar:** Iqtisodiy rivojlanish jarayonida ikki tarmoqli iqtisodiyotda strukturaviy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Zamonaviy sektorning ulushi iqtisodiyotda o'sib boradi, an'anaviy sektorning ulushi esa kamayadi.
- **Rivojlanish muammolari:** Ikki tarmoqli iqtisodiyotlar ko'pincha qashshoqlik, tengsizlik, norasmiy sektorning kengayishi, infratuzilma yetishmovchiligi va institutsional zaiflik kabi muammolarga duch kelishi mumkin.

Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlar, ayniqsa Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlari ikki tarmoqli iqtisodiyotga misol bo'la oladi. Masalan, Hindiston, Nigeriya, Indoneziya, Misr va boshqa ko'plab mamlakatlarda iqtisodiyotning sezilarli qismi an'anaviy sektor hissasiga to'g'ri keladi, shu bilan birga zamonaviy sanoat va xizmatlar sektori ham rivojlanib bormoqda.

Ikki turdagi iqtisodiyot - bu rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining muhim xususiyati. Bu modelni tushunish, ushbu mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish yo'llarini va muammolarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Agar siz ikki tarmoqli iqtisodiyotning muayyan aspektlari, masalan, rivojlanish tendensiyalari, iqtisodiy o'sishga ta'siri yoki muayyan mamlakatlardagi misollar haqida ko'proq ma'lumot olishni istasangiz, menga ayting. Men siz uchun qo'shimcha ma'lumot qidirishga harakat qilaman.

11.2. Uzoq vaqt davomidagi o'sish

"Uzoq vaqt davomidagi o'sish"ni lotin tiliga tarjima qilish uchun bir nechta variant mavjud:

- **Incrementum diuturnum:** Bu ibora "uzoq muddatli o'sish" yoki "davomli o'sish" ma'nosini anglatadi. "Incrementum" - o'sish, ko'payish, "diuturnum" - uzoq davom etadigan, muddatli.
- **Crescita perennis:** Bu ibora "doimiy o'sish" yoki "uzluksiz o'sish" ma'nosini beradi. "Crescita" - o'sish, rivojlanish, "perennis" - doimiy, abadiy.
- **Auctus protractus:** Bu ibora "cho'zilgan o'sish" yoki "uzoq davom etgan o'sish" ma'nosini ifodalaydi. "Auctus" - o'sish, ko'payish, "protractus" - cho'zilgan, davom etgan.

Iqtisodiy kontekstda "Uzoq vaqt davomidagi o'sish" odatda **iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tendensiyalarini** anglatadi. Bu tushuncha, odatda, ****yalpi ichki mahsulot (YAIM)****ning uzoq yillar yoki o'n yilliklar davomida barqaror ravishda o'sishini nazarda tutadi.

Uzoq vaqt davomidagi iqtisodiy o'sish omillari (Lotin tilida qisman):

- **Capitalis Accumulatio (Kapital to'planishi):** Investitsiyalar, yangi texnologiyalarga yo'naltirilgan mablag'lar va infratuzilmani rivojlantirish uzoq muddatli o'sishning muhim omilidir.
- **Productivitas Laboris (Mehnat unumdorligi):** Ta'lim, malaka oshirish va texnologik taraqqiyot mehnat unumdorligini oshiradi va uzoq muddatli o'sishga hissa qo'shadi.

- **Progressus Technologicus (Texnologik taraqqiyot):** Innovatsiyalar, yangi texnologiyalar va ilmiy tadqiqotlar uzoq muddatli o'sishning asosiy dvigatelidir.
- **Institutia Efficaces (Samarali Institutlar):** Huquqiy tizim, mulk huquqi, barqaror siyosiy muhit va korrupsiyaga qarshi kurash uzoq muddatli o'sish uchun zarur shartlardir.
- **Commercium Liberum (Erkin savdo):** Xalqaro savdo va integratsiya iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishi mumkin.

Uzoq vaqt davomidagi o'sishning ahamiyati:

Uzoq vaqt davomidagi iqtisodiy o'sish mamlakat uchun juda muhimdir, chunki u:

- **Vitam meliorem (Yaxshiroq hayot):** Aholi turmush darajasini oshiradi, qashshoqlikni kamaytiradi va ijtimoiy farovonlikni yaxshilaydi.
- **Opportunitates novas (Yangi imkoniyatlar):** Yangi ish o'rinlari yaratadi, ta'lim va sog'liqni saqlash imkoniyatlarini kengaytiradi.
- **Firmitatem socialem (Ijtimoiy barqarorlik):** Iqtisodiy o'sish ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlaydi va siyosiy beqarorlik xavfini kamaytiradi.

"Uzoq vaqt davomidagi o'sish" yoki "Incrementum diuturnum" iqtisodiy rivojlanishning muhim tushunchasidir. Bu, asosan, kapital to'planishi, mehnat unumdorligi, texnologik taraqqiyot va samarali institutlar kabi omillar bilan bog'liq bo'lgan uzoq muddatli iqtisodiy tendensiyalarni anglatadi.

11.3. O'sishning buyuk to'lqinlari

"O'sishning buyuk to'lqinlari" ("Buyuk o'sish to'lqinlari" deb ham ataladi) iqtisodiy nazariyada uzoq muddatli iqtisodiy sikllarni tasvirlash uchun ishlatiladigan tushunchadir. Bu nazariya **Nikolay Kondratyev** tomonidan 20-asrning boshlarida ishlab chiqilgan va ko'pincha **Kondratyev to'lqinlari** yoki **K to'lqinlari** deb ham ataladi.

"O'sishning buyuk to'lqinlari" nazariyasining asosiy g'oyalari:

- **Iqtisodiyot uzoq muddatli sikllar bo'yicha rivojlanadi:** Kondratyev iqtisodiyotda 40-60 yil davom etadigan uzoq muddatli sikllar mavjudligini

ta'kidlagan. Bu sikllar "to'lqinlar" deb ataladi, chunki ular ko'tarilish va pasayish fazalaridan iborat.

- **Har bir to'lqin texnologik innovatsiyalar bilan bog'liq:** Kondratyevning fikricha, har bir buyuk to'lqin yangi fundamental texnologiyalarning paydo bo'lishi va tarqalishi bilan bog'liq. Bu texnologiyalar iqtisodiyotda tub o'zgarishlar yasaydi va yangi o'sish bosqichini boshlab beradi.
- **To'lqinlar to'rt fazadan iborat:**
 1. **Ko'tarilish (bahor):** Yangi texnologiyalar paydo bo'ladi, investitsiyalar o'sadi, iqtisodiyot tez sur'atlar bilan rivojlanadi.
 2. **Gullab-yashnash (yoz):** Iqtisodiyot eng yuqori nuqtaga chiqadi, farovonlik ortadi, lekin inflyatsiya va spekulyatsiya xavfi ham paydo bo'ladi.
 3. **Pasayish (kuz):** Iqtisodiy o'sish sekinlashadi, investitsiyalar kamayadi, ishsizlik o'sishi mumkin.
 4. **Depressiya (qish):** Iqtisodiyot chuqur tanazzulga yuz tutadi, ko'plab korxonalar bankrot bo'ladi, ishsizlik yuqori darajaga yetadi. Depressiyadan so'ng, yangi texnologik innovatsiyalar paydo bo'lishi bilan yangi to'lqin boshlanadi.

"O'sishning buyuk to'lqinlari" ning misollari:

- **Birinchi to'lqin (taxminan 1771-1829 yillar):** Sanoat inqilobi, to'qimachilik mashinalari, bug' dvigateli.
- **Ikkinchi to'lqin (taxminan 1829-1896 yillar):** Temir yo'llar, ko'mir, po'lat, bug' kemalari.
- **Uchinchi to'lqin (taxminan 1896-1932 yillar):** Elektrotexnika, kimyo sanoati, avtomobillar, radio.
- **To'rtinchi to'lqin (taxminan 1932-1970 yillar):** Neft, petrokimyo, aviasozlik, avtomobilsozlikning ommaviylashuvi.
- **Beshinchi to'lqin (taxminan 1970-2008 yillar):** Axborot texnologiyalari, kompyuterlar, internet, dasturiy ta'minot.

- **Oltinchi to'lqin (taxminan 2008-yildan boshlab):** Biotexnologiya, nanotexnologiya, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, sun'iy intellekt (ba'zi nazariyotchilarning fikricha).

"O'sishning buyuk to'lqinlari" nazariyasining ahamiyati:

- **Uzoq muddatli iqtisodiy tendensiyalarni tushunish:** Nazariya iqtisodiyotning uzoq muddatli rivojlanishini tushunishga yordam beradi va kelajakdagi iqtisodiy o'sish yo'nalishlarini bashorat qilishga urinish imkonini beradi.
- **Siyosat uchun xulosalar:** Hukumatlar va korxonalar "buyuk to'lqinlar" nazariyasini inobatga olib, uzoq muddatli strategiyalarni ishlab chiqishlari mumkin. Masalan, yangi texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash, innovatsiyalarni rag'batlantirish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish.
- **Tanqid:** "Buyuk to'lqinlar" nazariyasi tanqidga ham uchragan. Ba'zi iqtisodchilar to'lqinlarning davomiyligi va fazalari aniq emasligini, texnologik innovatsiyalar iqtisodiy sikllarning yagona sababi emasligini ta'kidlashadi.

•

11.4. Janubiy Koreya: Samarali rivojlanish tarixi

Janubiy Koreya qisqa vaqt ichida urushdan vayron bo'lgan agrar mamlakatdan yuqori texnologiyali sanoatlashgan davlatga aylandi. Bu "Koreya mo'jizasi" deb ataladi. Janubiy Koreyaning muvaffaqiyatli rivojlanish tarixi ko'plab omillarga bog'liq, jumladan:

- **Eksportga yo'naltirilgan iqtisodiy siyosat:** Janubiy Koreya hukumati 1960-yillardan boshlab eksportga yo'naltirilgan iqtisodiy siyosatni amalga oshira boshladi. Bu siyosat mamlakatning sanoatini rivojlantirish va jahon bozoriga chiqishga qaratilgan edi.
- **Davlatning faol roli:** Janubiy Koreya davlati iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim rol o'ynadi. Davlat strategik sanoatlarni qo'llab-quvvatladi, investitsiyalarni rag'batlantirdi va infratuzilmani rivojlantirdi.

- **Ta'limga e'tibor:** Janubiy Koreya ta'lim tizimini rivojlantirishga katta e'tibor qaratdi. Ta'limli va malakali ishchi kuchi mamlakatning sanoatlashuvi uchun muhim omil bo'ldi.
- **Mehnatsevarlik va intizom:** Koreys xalqining mehnatsevarligi va intizomi ham iqtisodiy rivojlanishda muhim rol o'ynadi. Koreyslar o'z maqsadlariga erishish uchun qattiq mehnat qilishga tayyor edilar.
- **AQShning yordami:** Koreya urushidan keyin AQSh Janubiy Koreyaga katta miqdorda iqtisodiy va moliyaviy yordam ko'rsatdi. Bu yordam mamlakat iqtisodiyotini tiklash va rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Janubiy Koreyaning rivojlanish bosqichlari:

- **1950-1960 yillar:** Urushdan keyingi tiklanish va import o'rnini bosish. Bu davrda Janubiy Koreya asosan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishga e'tibor qaratdi.
- **1960-1980 yillar:** Eksportga yo'naltirilgan sanoatlashtirish. Bu davrda Janubiy Koreya hukumati eksportga yo'naltirilgan sanoatlashtirish siyosatini amalga oshirdi va og'ir sanoat, kimyo sanoati va elektronika sanoatini rivojlantirishga e'tibor qaratdi.
- **1980-1990 yillar:** Yuqori texnologiyali sanoatga o'tish. Bu davrda Janubiy Koreya yuqori texnologiyali sanoatga o'tishni boshladi va yarimo'tkazgichlar, kompyuterlar va telekommunikatsiya uskunalari ishlab chiqarishni rivojlantirdi.
- **1990-yildan hozirgi kungacha:** Global iqtisodiyotga integratsiya va innovatsiyalar. Bu davrda Janubiy Koreya global iqtisodiyotga to'liq integratsiyalashdi va innovatsiyalarga asoslangan iqtisodiyotga aylanishga harakat qilmoqda.

Janubiy Koreya rivojlanishining saboqlari:

Janubiy Koreya tajribasi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ko'plab saboqlar beradi. Jumladan:

- **Strategik iqtisodiy siyosatning muhimligi:** Hukumatning to'g'ri iqtisodiy siyosati iqtisodiy rivojlanishda muhim rol o'ynashi mumkin.
- **Ta'lim va inson kapitaliga investitsiyalarning zarurligi:** Ta'limli va malakali ishchi kuchi iqtisodiy rivojlanishning asosiy omilidir.
- **Mehnatsevarlik va intizomning ahamiyati:** Xalqning mehnatsevarligi va intizomi iqtisodiy muvaffaqiyatga erishishda muhim rol o'ynashi mumkin.
- **Global iqtisodiyotga integratsiyaning foydaliligi:** Global iqtisodiyotga integratsiya rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

11.5. Inson kapitalini kengaytirish

Inson kapitalini kengaytirish - bu jamiyatning bilim, ko'nikma, malaka va salohiyatini oshirishga qaratilgan jarayon. Bu nafaqat iqtisodiy o'sishni ta'minlash, balki insonlarning turmush darajasini yaxshilash, jamiyatning ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga hissa qo'shish uchun ham muhimdir.

Inson kapitalining asosiy elementlari:

- **Ta'lim:** Boshlang'ich, o'rta, oliy va kasbiy ta'lim inson kapitalining eng muhim tarkibiy qismidir. Ta'lim insonlarga bilim beradi, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishga yordam beradi.
- **Sog'liqni saqlash:** Sog'lom aholi - bu unumdor va faol ishchi kuchi demakdir. Sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish, kasalliklarni oldini olish, davolash va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish inson kapitalini mustahkamlashning muhim yo'lidir.
- **Kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirish:** Mehnat bozorining o'zgaruvchan talablariga moslashish uchun kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirish dasturlari zarur. Bu dasturlar insonlarga yangi ko'nikmalarni o'rganishga va mavjud malakalarini takomillashtirishga yordam beradi.
- **Oziqlanish:** To'g'ri ovqatlanish, ayniqsa bolalar va o'smirlar uchun, jismoniy va aqliy rivojlanish uchun zarurdir. Oziqlanish darajasini yaxshilash inson kapitalining sifatini oshiradi.

- **Ijtimoiy himoya:** Ijtimoiy himoya dasturlari (nafaqalar, yordam pullari va boshqalar) aholining zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlash va ularning inson kapitalini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi.
- **Madaniyat va san'at:** Madaniyat va san'at insonlarning ijodiy salohiyatini rivojlantiradi, ma'naviy boyligini oshiradi va jamiyatning intellektual kapitaliga hissa qo'shadi.

Inson kapitalini kengaytirishning ahamiyati:

- **Iqtisodiy o'sishni ta'minlash:** Inson kapitali iqtisodiy o'sishning asosiy omillaridan biridir. Ta'limli, malakali va sog'lom ishchi kuchi yuqori unumdorlikka erishadi va innovatsiyalarni yaratadi.
- **Qashshoqlikni kamaytirish:** Inson kapitaliga investitsiyalar qashshoqlikni kamaytirishga yordam beradi. Ta'lim va kasbiy tayyorgarlik kambag'al aholiga yuqori daromadli ish topish imkoniyatini beradi.
- **Tengsizlikni qisqartirish:** Inson kapitalini kengaytirish imkoniyatlarini tenglashtirish orqali ijtimoiy tengsizlikni qisqartirish mumkin. Ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlariga teng imkoniyatlar berish har bir insonning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishiga yordam beradi.
- **Jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlash:** Inson kapitali jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun asos yaratadi. Ta'limli va ma'rifatli aholi ekologik muammolarni hal qilish, resurslardan oqilona foydalanish va kelajak avlodlar uchun munosib hayot sharoitlarini yaratishga qodir.
- **Demokratik jamiyatni mustahkamlash:** Ta'lim olgan va faol fuqarolar demokratik institutlarni mustahkamlashda va jamiyatning siyosiy hayotida faol ishtirok etishda muhim rol o'ynaydi.

Inson kapitalini kengaytirish yo'llari:

- **Ta'lim tizimini takomillashtirish:** Ta'lim sifatini oshirish, ta'limga qamrovni kengaytirish, ta'limning barcha bosqichlarida inklyuzivlikni ta'minlash.

- **Sog'liqni saqlash tizimini mustahkamlash:** Sog'liqni saqlash xizmatlarining sifatini va qulayligini oshirish, profilaktika va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish.
- **Kasbiy ta'lim va malaka oshirish tizimini rivojlantirish:** Mehnat bozorining talablariga mos keladigan kasbiy ta'lim dasturlarini yaratish, uzluksiz ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish.
- **Ijtimoiy himoya dasturlarini kengaytirish va takomillashtirish:** Aholining zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirishni oshirish, ularning samaradorligini oshirish.
- **Madaniyat va san'atni rivojlantirishga ko'maklashish:** Madaniyat va san'at muassasalarini qo'llab-quvvatlash, madaniy merosni saqlash, ijodiy faoliyatni rag'batlantirish.

11.6. Siyosat va rivojlanish

Siyosat va rivojlanish – bu o'zaro bog'liq va bir-biriga ta'sir etuvchi tushunchalardir. Siyosat jamiyatda hokimiyatni qo'lga kiritish, ushlab turish va amalga oshirish bilan bog'liq faoliyatdir. Rivojlanish esa iqtisodiy o'sish, ijtimoiy taraqqiyot va siyosiy barqarorlikni o'z ichiga olgan keng qamrovli jarayondir.

Siyosatning rivojlanishga ta'siri:

Siyosat rivojlanish jarayoniga turli yo'llar bilan ta'sir ko'rsatadi:

- **Siyosiy barqarorlik:** Siyosiy barqarorlik rivojlanish uchun muhim shartdir. Barqaror siyosiy tizim investitsiyalarni jalb qiladi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi va ijtimoiy taraqqiyot uchun zamin yaratadi. Siyosiy beqarorlik, urushlar va nizolar esa rivojlanishga to'sqinlik qiladi, iqtisodiyotni vayron qiladi va insoniy resurslarni yo'qotishga olib keladi.
- **Davlat siyosati:** Hukumat tomonidan ishlab chiqilgan va amalga oshiriladigan siyosat rivojlanishning yo'nalishini va sur'atini belgilaydi. Iqtisodiy siyosat (masalan, savdo siyosati, fiskal siyosat, pul-kredit siyosati), ijtimoiy siyosat (ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya) va infratuzilma siyosati rivojlanishning muhim yo'nalishlaridir.

- **Boshqaruv sifati:** Samarali boshqaruv, qonun ustuvorligi, korrupsiyaga qarshi kurash va hisobdorlik rivojlanish uchun zarurdir. Yaxshi boshqaruv davlat resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlaydi, investitsiyalar uchun qulay muhit yaratadi va ijtimoiy adolatni ta'minlaydi. Korruptsiya, zaif boshqaruv va qonun ustuvorligining yo'qligi rivojlanishga jiddiy to'sqinlik qiladi.
- **Demokratiya va avtoritarizm:** Demokratiya va avtoritarizmning rivojlanishga ta'siri haqida bahslar mavjud. Ba'zi tadqiqotlar demokratiya uzoq muddatli rivojlanish uchun ko'proq imkoniyatlar yaratishini ko'rsatadi, chunki demokratiya hisobdorlikni oshiradi, fuqarolarning huquqlarini himoya qiladi va siyosiy barqarorlikni ta'minlaydi. Boshqa tadqiqotlar avtoritar rejimlar ba'zan tezroq iqtisodiy o'sishga erishishi mumkinligini ko'rsatadi, lekin bu o'sish ko'pincha barqaror bo'lmasligi va ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishi mumkin.
- **Siyosiy institutlar:** Siyosiy institutlar (parlament, sud tizimi, fuqarolik jamiyati institutlari) rivojlanish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Kuchli va samarali siyosiy institutlar davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda, qonun ustuvorligini ta'minlashda va fuqarolarning manfaatlarini himoya qilishda muhim ahamiyatga ega.

Rivojlanishning siyosatga ta'siri:

Rivojlanish ham siyosatga ta'sir ko'rsatadi:

- **Iqtisodiy o'sish va siyosiy o'zgarishlar:** Iqtisodiy o'sish ko'pincha siyosiy o'zgarishlarga olib keladi. O'rta sinfnining o'sishi, ta'lim darajasining oshishi va axborotga erishish imkoniyatining kengayishi fuqarolarning siyosiy faolligini oshiradi va demokratiya talablarini kuchaytirishi mumkin.
- **Ijtimoiy tengsizlik va siyosiy beqarorlik:** Rivojlanish jarayonida ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi siyosiy beqarorlikka va ijtimoiy norozilikka olib kelishi mumkin. Daromadlar tengsizligi, imkoniyatlar tengsizligi va ijtimoiy adolatsizlik siyosiy inqirozlarni keltirib chiqarishi mumkin.

- **Globallashuv va siyosat:** Globallashuv siyosiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro savdo, investitsiyalar va migratsiya davlatlarning suverenitetini cheklashi, xalqaro tashkilotlarning rolini oshirishi va transmilliy siyosatning shakllanishiga olib kelishi mumkin.
- **Resurslar uchun kurash va siyosiy nizolar:** Tabiiy resurslarga boy mamlakatlarda resurslar uchun kurash siyosiy nizolarga va korrupsiyaga olib kelishi mumkin. Resurslarni boshqarish va ulardan oqilona foydalanish siyosiy barqarorlik va rivojlanish uchun muhim ahamiyatga ega.

Siyosat va rivojlanish o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan jarayonlardir. Siyosat rivojlanishga ta'sir ko'rsatadi, rivojlanish esa siyosatga o'z ta'sirini o'tkazadi. Mamlakatlarning rivojlanish yo'lini tushunish uchun siyosiy va iqtisodiy omillarning o'zaro ta'sirini tahlil qilish muhimdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. An'anaviy sektor (qishloq xo'jaligi va norasmiy sektor) bu-?
2. Uzoq vaqt davomidagi o'sish bu?
3. Siyosat va rivojlanish—bu?

XII BOB. IJTIMOIIY INFRATUZILMA VA UZOQ MUDDATLI IQTISODIY KO'RSATKICHLAR

12.1. Iqtisodiy o'sishga investitsiyalarning ta'siri

Iqtisodiyotda investitsiya deganda, kelajakda daromad olish yoki foyda keltirish maqsadida resurslarni (pul, vaqt, mehnat va boshqalar) sarflash tushuniladi. Iqtisodiy o'sish kontekstida investitsiyalar, odatda, ishlab chiqarish quvvatini oshirish, texnologiyalarni yangilash va inson kapitalini rivojlantirishga yo'naltiriladi.

Investitsiyalarning turlari:

Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi investitsiyalarni bir necha turga bo'lish mumkin:

- **Asosiy kapitalga investitsiyalar:** Bunga yangi zavodlar, fabrikalar, uskuna-jihozlar, infratuzilma (yo'llar, ko'priklar, energetika tizimlari va h.k.) qurilishi va modernizatsiya qilish kiradi. Bu turdagi investitsiyalar ishlab chiqarish quvvatini oshiradi va iqtisodiy o'sish uchun moddiy asos yaratadi.
- **Inson kapitaliga investitsiyalar:** Bunga ta'lim, sog'liqni saqlash, kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirishga qilingan xarajatlar kiradi. Inson kapitaliga investitsiyalar ishchi kuchining bilim, ko'nikma va salohiyatini oshiradi, mehnat unumdorligini oshiradi va innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi.
- **Texnologik investitsiyalar:** Bunga ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga (ITTKI), yangi texnologiyalarni joriy etishga va innovatsiyalarni rivojlantirishga qilingan investitsiyalar kiradi. Texnologik investitsiyalar ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtiradi, yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratishga yordam beradi va raqobatbardoshlikni oshiradi.
- **Moliyaviy investitsiyalar:** Bunga aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar kiradi. Moliyaviy investitsiyalar korxonalarni moliyalashtirish va kapital oqimini ta'minlash orqali iqtisodiy o'sishga yordam beradi.

- **To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TTXI):** Bunga xorijiy kompaniyalar tomonidan mamlakat iqtisodiyotiga kiritiladigan investitsiyalar kiradi. TTXI yangi texnologiyalar, boshqaruv tajribasi va kapital oqimini olib keladi, shuningdek, eksport imkoniyatlarini kengaytiradi.

Investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'sir mexanizmlari:

Investitsiyalar iqtisodiy o'sishga quyidagi asosiy yo'nalishlarda ta'sir ko'rsatadi:

- **Ishlab chiqarish unumdorligining oshishi:** Investitsiyalar, ayniqsa, asosiy kapitalga va texnologiyalarga yo'naltirilgan investitsiyalar mehnat unumdorligini oshiradi. Zamonaviy uskuna-jihozlar va texnologiyalar ishchilarning bir birlik vaqt ichida ko'proq mahsulot ishlab chiqarishiga imkon beradi. Mehnat unumdorligining oshishi esa YAIM (yalpi ichki mahsulot)ning o'sishiga olib keladi.
- **Yangi ish o'rinlarining yaratilishi:** Investitsiyalar yangi korxonalar va ishlab chiqarish quvvatlarining yaratilishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida yangi ish o'rinlarini yaratadi. Ishsizlikning kamayishi va aholi bandligining oshishi iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi va aholi farovonligini yaxshilaydi.
- **Texnologik taraqqiyotning tezlashuvi:** Investitsiyalar, xususan, ITTKI va texnologik transferga yo'naltirilgan investitsiyalar texnologik taraqqiyotni tezlashtiradi. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtiradi, yangi tarmoqlar va sohalar yaratadi va iqtisodiy o'sishning yangi manbalarini ochadi.
- **Infratuzilmaning rivojlanishi:** Infratuzilmaga investitsiyalar (transport, energetika, kommunikatsiyalar va h.k.) iqtisodiyotning samarali ishlashi uchun zarur sharoitlarni yaratadi. Yaxshi infratuzilma transport xarajatlarini kamaytiradi, biznes uchun qulay muhit yaratadi va iqtisodiy faollikni oshiradi.
- **Inson kapitalining rivojlanishi:** Ta'lim va sog'liqni saqlashga investitsiyalar inson kapitalini rivojlantiradi. Ta'limli va sog'lom aholi iqtisodiyotning innovatsion va raqobatbardosh bo'lishini ta'minlaydi.

Malakali ishchi kuchi yuqori texnologiyali tarmoqlarning rivojlanishi uchun muhimdir.

- **Talabning oshishi:** Investitsiyalar, ayniqsa, davlat investitsiyalari umumiy talabni oshirishi mumkin. Yangi loyihalarni amalga oshirish, infratuzilma qurilishi va davlat xarajatlarning oshishi iqtisodiyotda multiplikativ effektini yaratadi va iqtisodiy faollikni rag'batlantiradi.

Investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'sirini kuchaytiruvchi omillar:

Investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'siri bir qator omillarga bog'liq:

- **Investitsiyalarning sifati:** Investitsiyalarning sifati, ya'ni ularning qaysi sohalarga yo'naltirilishi va qanchalik samarali bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Yuqori texnologiyali, innovatsion va eksportga yo'naltirilgan sohalarga investitsiyalar iqtisodiy o'sishga ko'proq hissa qo'shadi.
- **Institutsional muhit:** Investitsiyalar uchun qulay institutsional muhit, jumladan, qonun ustuvorligi, mulk huquqining himoyasi, korrupsiyaning past darajasi va samarali boshqaruv iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.
- **Makroiqtisodiy barqarorlik:** Past inflyatsiya, barqaror valyuta kursi va davlat byudjetining muvozanati investitsiyalar uchun ishonchli muhit yaratadi va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi.
- **Ochiqlik va raqobat:** Ochiq iqtisodiyot, erkin savdo va raqobat muhiti investitsiyalarning samaradorligini oshiradi va iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi.
- **Inson kapitalining sifati:** Ta'lim darajasi yuqori, malakali va sog'lom ishchi kuchi investitsiyalarning samarali ishlatilishini ta'minlaydi va iqtisodiy o'sishni kuchaytiradi.

Investitsiyalar iqtisodiy o'sishning asosiy dvigatelidir. Ular ishlab chiqarish unumdorligini oshiradi, yangi ish o'rinlari yaratadi, texnologik taraqqiyotni tezlashtiradi, infratuzilmani rivojlantiradi va inson kapitalini mustahkamlaydi. Investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sirini kuchaytirish uchun davlat qulay investitsiya muhitini yaratishi, sifatli investitsiyalarni rag'batlantirishi va inson kapitaliga investitsiyalarni oshirishi zarur.

12.2. Xududlarning geografik joylashuvi iqtisodiy o'sishga ta'siri

Hududning geografik joylashuvi iqtisodiy o'sishga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan muhim omillardan biridir. Geografik omillar hududning tabiiy resurslari, transport imkoniyatlari, iqlim sharoitlari, qo'shni hududlar bilan aloqalari va boshqa ko'plab jihatlarini belgilaydi, bu esa iqtisodiy faoliyatning rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi.

Geografik joylashuvning iqtisodiy o'sishga ta'sirining asosiy yo'nalishlari:

- **Tabiiy resurslar:** Hududning tabiiy resurslarga boyligi uning iqtisodiy o'sishini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Foydali qazilmalar, suv resurslari, unumdor yerlar, o'rmonlar va boshqa tabiiy boyliklar sanoat, qishloq xo'jaligi va boshqa tarmoqlarning rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, neft va gazga boy hududlar energetika sanoatini rivojlantirishi, qishloq xo'jaligi uchun qulay iqlimga ega hududlar esa qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashishi mumkin.
- **Transport infratuzilmasi va logistika:** Hududning transport yo'llari (temir yo'llar, avtomobil yo'llari, suv yo'llari, havo yo'llari) bilan ta'minlanganligi uning iqtisodiy o'sishi uchun juda muhimdir. Yaxshi transport infratuzilmasi tovarlar va xizmatlar harakatini osonlashtiradi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va bozorlarga kirish imkoniyatini oshiradi. Strategik transport chorrahalarida joylashgan hududlar logistika markazlari sifatida rivojlanishi va tranzit savdosidan katta foyda olishi mumkin.
- **Iqlim sharoitlari:** Iqlim sharoitlari qishloq xo'jaligi, turizm va energetika kabi tarmoqlarning rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi. Qulay iqlimga ega hududlar qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish va turizmni rivojlantirish uchun afzalliklarga ega bo'ladi. Quyoshli va shamolli hududlar esa qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi.
- **Dengizga chiqish imkoniyati:** Dengizga chiqish imkoniyati hudud uchun katta iqtisodiy afzallik beradi. Dengiz portlari xalqaro savdoni

osonlashtiradi, transport xarajatlarini kamaytiradi va global bozorlarga kirish imkoniyatini oshiradi. Dengiz bo'yidagi hududlar baliqchilik, kemasozlik va turizm kabi tarmoqlarni rivojlantirishi mumkin.

- **Qo'shni hududlar bilan aloqalar:** Hududning qo'shni hududlar bilan iqtisodiy aloqalari uning rivojlanishiga ta'sir qiladi. Qo'shni hududlar bilan savdo-sotiq, investitsiya va mehnat migratsiyasi aloqalari iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishi mumkin. Chegaradosh hududlar transchegaraviy savdo va hamkorlikdan foyda olishi mumkin.
- **Relief va landshaft:** Hududning relyefi va landshafti qishloq xo'jaligi, qurilish va turizm kabi tarmoqlarning rivojlanishiga ta'sir qiladi. Tekislik hududlar qishloq xo'jaligi va qurilish uchun qulay bo'lsa, tog'li hududlar tog'-kon sanoati va turizm uchun imkoniyatlar yaratadi. Go'zal landshaftga ega hududlar turizmni rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega.
- **Geosiyosiy joylashuv:** Hududning geosiyosiy joylashuvi uning iqtisodiy o'sishiga ham ta'sir qilishi mumkin. Strategik geosiyosiy ahamiyatga ega hududlar xalqaro savdo yo'llari, transport koridorlari va energetika loyihalari uchun muhim bo'lishi mumkin. Siyosiy barqarorlik va xalqaro hamkorlik hududning iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi.

Geografik joylashuvning salbiy ta'siri:

Geografik joylashuv har doim ham iqtisodiy o'sish uchun faqat ijobiy omil bo'lavermaydi. Ba'zi geografik omillar hududning iqtisodiy rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin:

- **Dengizga chiqish imkoniyatining yo'qligi:** Dengizga chiqish imkoniyatiga ega bo'lmagan mamlakatlar va hududlar xalqaro savdoda transport xarajatlari yuqoriligi sababli raqobatbardoshlikda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.
- **Qurg'oqchil iqlim va suv resurslarining cheklanganligi:** Qurg'oqchil iqlimga ega hududlar qishloq xo'jaligi va sanoatning rivojlanishi uchun suv resurslari yetishmasligi muammosiga duch kelishi mumkin.

- **Tabiiy ofatlar xavfi:** Zilzilalar, suv toshqinlari, qurg'oqchilik, bo'ronlar va boshqa tabiiy ofatlar hududning iqtisodiyotiga jiddiy zarar yetkazishi va iqtisodiy o'sishni sekinlashtirishi mumkin.
- **Uzoq va qiyin transport yo'llari:** Tog'li hududlar, cho'llar va o'rmonlar transport infratuzilmasini rivojlantirishni qiyinlashtirishi va transport xarajatlarini oshirishi mumkin.
- **Qo'shni hududlardagi siyosiy beqarorlik:** Qo'shni hududlardagi siyosiy beqarorlik, urushlar va nizolar transchegaraviy savdo va investitsiyalarni cheklashi va hududning iqtisodiy rivojlanishiga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

Hududning geografik joylashuvi iqtisodiy o'sishga kompleks ta'sir ko'rsatadigan muhim omil hisoblanadi. Geografik omillar hududning iqtisodiy afzalliklari va kamchiliklarini belgilaydi. Hududlar o'zining geografik xususiyatlarini hisobga olgan holda iqtisodiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishi va o'zining raqobatbardosh ustunliklaridan foydalanishi zarur.

Qo'shimcha ma'lumot olish uchun quyidagi manbalarga murojaat qilishingiz mumkin:

- **Iqtisodiy geografiya darsliklari va o'quv qo'llanmalari:** Iqtisodiy geografiya fanining asosiy tushunchalari va nazariyalari, hududlarning iqtisodiy rivojlanishiga geografik omillarning ta'siri haqida ma'lumotlar topishingiz mumkin.
- **Ilmiy maqolalar va tadqiqotlar:** "Geografik joylashuv va iqtisodiy o'sish", "Hududiy iqtisodiyot", "Iqtisodiy geografiya" kabi kalit so'zlar orqali ilmiy maqolalar va tadqiqotlarni qidirib, mavzuga oid chuqurroq ma'lumot olishingiz mumkin.
- **Xalqaro tashkilotlarning hisobotlari:** Jahon banki, BMT, Osiyo taraqqiyot banki kabi xalqaro tashkilotlarning rivojlanish masalalari bo'yicha hisobotlarida geografik omillarning iqtisodiy o'sishga ta'siri tahlil qilingan bo'lishi mumkin.

12.3. Ishlab chiqarishdagi sifat o'zgarishlarning iqtisodiy o'sishga ta'siri

Ishlab chiqarishdagi sifat o'zgarishlari iqtisodiy o'sishga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu o'zgarishlar nafaqat mahsulotlarning o'zini yaxshilashni, balki ishlab chiqarish jarayonlarining takomillashuvini, innovatsiyalarni va iste'molchilarning o'zgaruvchan talablariga moslashuvni ham o'z ichiga oladi. Sifat o'zgarishlari iqtisodiyotga turli yo'llar bilan ta'sir qiladi va uning barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Sifat o'zgarishlari deganda nima tushuniladi?

Ishlab chiqarishdagi sifat o'zgarishlari keng ma'noga ega bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

- **Mahsulot sifatining yaxshilanishi:** Mahsulotlarning chidamliligi, ishonchliligi, funksionalligi, xavfsizligi va dizaynining takomillashuvi.
- **Xizmatlar sifatining yaxshilanishi:** Xizmat ko'rsatish tezligi, qulayligi, mijozlarga yo'naltirilganligi va individual yondashuvning oshishi.
- **Ishlab chiqarish jarayonlarining takomillashuvi:** Ishlab chiqarish samaradorligining oshishi, xarajatlarning kamayishi, resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitga ta'sirning kamayishi va mehnat sharoitlarining yaxshilanishi.
- **Innovatsiyalar:** Yangi mahsulotlar, xizmatlar, texnologiyalar va ishlab chiqarish usullarining yaratilishi.
- **Iste'molchilar talablariga moslashuv:** Iste'molchilarning o'zgaruvchan talablari va ehtiyojlariga mos keladigan mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish.

Sifat o'zgarishlarining iqtisodiy o'sishga ta'sir mexanizmlari:

Sifat o'zgarishlari iqtisodiy o'sishga quyidagi asosiy yo'nalishlarda ta'sir ko'rsatadi:

- **Mehnat unumdorligining oshishi:** Sifat o'zgarishlari, ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirishga qaratilgan o'zgarishlar mehnat unumdorligini oshiradi. Samaraliroq texnologiyalar, optimallashtirilgan jarayonlar va malakali ishchi kuchi ishchilarning bir birlik vaqt ichida

ko'proq va sifatli mahsulot ishlab chiqarishiga imkon beradi. Mehnat unumdorligining oshishi esa YAIM (yalpi ichki mahsulot)ning o'sishiga olib keladi.

- **Innovatsiyalar va yangi tarmoqlarning rivojlanishi:** Sifat o'zgarishlari innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi va yangi tarmoqlarning rivojlanishiga turtki beradi. Yangi mahsulotlar, xizmatlar va texnologiyalar yangi bozorlarni yaratadi, investitsiyalarni jalb qiladi va iqtisodiy o'sishning yangi manbalarini ochadi. Masalan, axborot texnologiyalari, biotexnologiyalar va qayta tiklanuvchi energiya manbalari sohalaridagi sifat o'zgarishlari iqtisodiyotning sezilarli o'sishiga olib keldi.
- **Iste'mol talabining oshishi:** Sifatliroq mahsulotlar va xizmatlar iste'molchilarning talabini oshiradi. Yuqori sifatli mahsulotlar iste'molchilarni ko'proq jalb qiladi, ularning xarid qilishga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi va ichki va tashqi bozorlarda talabning o'sishiga olib keladi. Talabning oshishi ishlab chiqarish hajmining ortishiga va iqtisodiy o'sishga turtki beradi.
- **Raqobatbardoshlikning oshishi:** Sifat o'zgarishlari mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshiradi. Yuqori sifatli mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqaruvchi mamlakatlar jahon bozorida muvaffaqiyatli raqobatlasha oladi, eksport hajmini oshiradi va valyuta tushumini ko'paytiradi. Raqobatbardoshlikning oshishi iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlaydi.
- **Resurslardan samarali foydalanish:** Sifat o'zgarishlari, ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonlarining takomillashuvi resurslardan samarali foydalanishga yordam beradi. Kamroq resurslar sarflab, ko'proq va sifatli mahsulot ishlab chiqarish mumkin bo'ladi. Resurslardan samarali foydalanish xarajatlarni kamaytiradi, atrof-muhitga ta'sirni kamaytiradi va iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlaydi.
- **Inson kapitalining rivojlanishi:** Sifat o'zgarishlari inson kapitalining rivojlanishiga ham turtki beradi. Yangi texnologiyalar va ishlab chiqarish

usullari malakali ishchi kuchiga talabni oshiradi. Ta'lim va kasbiy tayyorgarlik tizimining rivojlanishi, malakali mutaxassislarning yetishib chiqishi sifat o'zgarishlarini amalga oshirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun zarurdir.

Sifat o'zgarishlarining iqtisodiy o'sishga ta'sirini kuchaytiruvchi omillar:

Sifat o'zgarishlarining iqtisodiy o'sishga ta'siri bir qator omillarga bog'liq:

- **Innovatsion muhit:** Innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi muhit, jumladan, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga (ITTKI) investitsiyalar, intellektual mulk huquqining himoyasi, raqobatbardoshlik va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash sifat o'zgarishlarini tezlashtiradi va iqtisodiy o'sishga ko'proq hissa qo'shadi.
- **Ta'lim tizimi:** Sifatli ta'lim tizimi malakali ishchi kuchini yetishtirib beradi va innovatsion faoliyat uchun asos yaratadi. Ta'lim tizimining zamonaviy talablarga moslashuvi, fan, texnologiya, injeneriya va matematika (STEM) yo'nalishlariga e'tiborning kuchaytirilishi sifat o'zgarishlarini rag'batlantiradi.
- **Raqobatbardoshlik:** Raqobat muhiti korxonalarni sifatni oshirishga va innovatsiyalarni joriy etishga undaydi. Raqobat iqtisodiyotda samaradorlikni oshiradi va iste'molchilar uchun yaxshiroq mahsulotlar va xizmatlar taklif etilishiga olib keladi.
- **Davlat siyosati:** Davlatning sifat o'zgarishlarini qo'llab-quvvatlovchi siyosati, jumladan, standartlashtirish, sertifikatlashtirish, sifat nazorati tizimlarini rivojlantirish, innovatsion faoliyatni rag'batlantirish va investitsiyalarni jalb qilish iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir qiladi.
- **Global integratsiya:** Xalqaro savdo va texnologik transfer sifat o'zgarishlarini tezlashtiradi. Global bozorga kirish korxonalarni jahon standartlariga moslashishga va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga undaydi.

Misollar:

- **Janubiy Koreya:** Janubiy Koreya iqtisodiyotining muvaffaqiyatli rivojlanishi sifatga yo'naltirilgan sanoat siyosati bilan bog'liq. Mamlakat elektronika, avtomobilsozlik va kemasozlik kabi sohalarda sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga e'tibor qaratib, jahon bozorida yetakchi o'rinlarni egalladi.
- **Germaniya:** Germaniya "sifatli mahsulotlar ishlab chiqaruvchi" sifatida tanilgan. Mamlakat mashinasozlik, avtomobilsozlik va kimyo sanoati kabi sohalarda yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan va jahon bozorida o'zining raqobatbardoshligini saqlab kelmoqda.
- **Yaponiya:** Yaponiya "sifat inqilobi" orqali iqtisodiy o'sishga erishgan mamlakatlardan biridir. Yapon kompaniyalari sifatni boshqarish tizimlarini takomillashtirish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va iste'molchilarning talablariga moslashuv orqali jahon bozorida muvaffaqiyatga erishdi.

Ishlab chiqarishdagi sifat o'zgarishlari iqtisodiy o'sishning muhim omilidir. Sifatli mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish, innovatsiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish iqtisodiyotning unumdorligini oshiradi, raqobatbardoshligini kuchaytiradi va barqaror rivojlanishni ta'minlaydi. Davlat, korxonalar va ta'lim tizimi sifat o'zgarishlarini rag'batlantirish va inson kapitalini rivojlantirish orqali iqtisodiy o'sishga katta hissa qo'shishi mumkin. Qo'shimcha ma'lumot olish uchun quyidagi manbalarga murojaat qilishingiz mumkin:

- **Iqtisodiy o'sish nazariyalari bo'yicha darsliklar va o'quv qo'llanmalari:** Iqtisodiy o'sish omillari, innovatsiyalar va texnologik taraqqiyotning iqtisodiy o'sishga ta'siri haqida ma'lumotlar topishingiz mumkin.
- **Sifat menejmenti va innovatsiyalar bo'yicha adabiyotlar:** Sifatni boshqarish usullari, innovatsion faoliyatni tashkil etish va boshqarish, korxonalarda sifat madaniyatini shakllantirish haqida ma'lumotlar olishingiz mumkin.

- **Ilmiy maqolalar va tadqiqotlar:** "Sifat o'zgarishlari va iqtisodiy o'sish", "Innovatsiyalar va iqtisodiy rivojlanish", "Raqobatbardoshlik va sifat" kabi kalit so'zlar orqali ilmiy maqolalar va tadqiqotlarni qidirib, mavzuga oid chuqurroq ma'lumot olishingiz mumkin.

12.4. Ishlab chiqarishda ko'p omilli iqtisodiy rivojlanish modeli

Ishlab chiqarishda ko'p omilli iqtisodiy rivojlanish modeli iqtisodiy o'sishni faqat bitta omil (masalan, kapital yoki mehnat) bilan emas, balki bir qancha omillar majmui bilan tushuntiradigan nazariy yondashuvdir. Bu model iqtisodiyotning murakkabligini va o'sishga ta'sir etuvchi turli omillarni hisobga oladi. Ko'p omilli model, odatda, iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi asosiy omillar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatadi:

- **Kapital (K):** Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan uskuna-jihozlar, binolar, infratuzilma va boshqa moddiy resurslar. Kapital miqdori va sifati iqtisodiy o'sishning muhim omilidir.
- **Mehnat (L):** Ishlab chiqarishda ishtirok etuvchi ishchi kuchi. Mehnat miqdori va sifati (malaka, ta'lim darajasi) iqtisodiy o'sishga ta'sir qiladi.
- **Texnologiya (T):** Ishlab chiqarish usullari, bilimlar, innovatsiyalar va texnologik taraqqiyot. Texnologiya mehnat va kapital unumdorligini oshiradi va iqtisodiy o'sishning asosiy dvigatelidir.
- **Inson kapitali (H):** Aholining ta'lim darajasi, malakasi, sog'lig'i va bilim salohiyati. Inson kapitali mehnat unumdorligini oshiradi, innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi va iqtisodiy o'sish sifatini yaxshilaydi.
- **Tabiiy resurslar (R):** Foydali qazilmalar, yer, suv, o'rmonlar va boshqa tabiiy boyliklar. Tabiiy resurslar ba'zi iqtisodiyotlar uchun muhim o'sish manbai bo'lishi mumkin, lekin ularning roli va ahamiyati vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin.
- **Institutsional omillar (I):** Huquqiy tizim, mulk huquqi, boshqaruv sifati, korrupsiyaga qarshi kurash, siyosiy barqarorlik va ijtimoiy kapital. Samarali

institutlar investitsiyalar uchun qulay muhit yaratadi, innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi.

- **Tashqi savdo va globallashtirish (G):** Xalqaro savdo, investitsiyalar, texnologiyalar transferi va globallashtirish jarayonlari iqtisodiy o'sishga ta'sir qiladi. Ochiq iqtisodiyotlar, odatda, yopiq iqtisodiyotlarga nisbatan tezroq o'sishga erishadi.

Ko'p omilli modelning asosiy g'oyalari:

- **O'sish omillarining o'zaro bog'liqligi:** Ko'p omilli model iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar o'zaro bog'liq va bir-birini kuchaytirishi mumkinligini ta'kidlaydi. Masalan, inson kapitaliga investitsiyalar texnologik taraqqiyotni tezlashtirishi va mehnat unumdorligini oshirishi mumkin. Yaxshi institutlar investitsiyalarni jalb qiladi va innovatsion faoliyat uchun qulay muhit yaratadi.
- **Texnologiyaning hal qiluvchi roli:** Ko'p omilli modelda texnologiya iqtisodiy o'sishning asosiy dvigatelidir. Texnologik taraqqiyot mehnat va kapital unumdorligini oshiradi, yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratadi va iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlaydi.
- **Inson kapitalining ahamiyati:** Ko'p omilli model inson kapitalining iqtisodiy o'sishdagi muhim rolini alohida ta'kidlaydi. Ta'lim, malaka va sog'liqqa investitsiyalar mehnat unumdorligini oshiradi, innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi va iqtisodiy o'sish sifatini yaxshilaydi.
- **Institutsional muhitning zarurligi:** Ko'p omilli model iqtisodiy o'sish uchun qulay institutsional muhitning zarurligini ko'rsatadi. Samarali institutlar investitsiyalar, innovatsiyalar va tadbirkorlik uchun qulay sharoit yaratadi va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi.

Ko'p omilli modellarning turlari:

Ko'p omilli iqtisodiy o'sish modellarining turli xil ko'rinishlari mavjud.

Ulardan eng mashhurlari:

- **Solou modeli (ekzogen o'sish modeli):** Robert Solou tomonidan ishlab chiqilgan bu model kapital to'planishi, mehnat o'sishi va texnologik

taraqqiyotni iqtisodiy o'sishning asosiy omillari sifatida ko'rsatadi. Modelda texnologik taraqqiyot ekzogen omil sifatida, ya'ni tashqaridan berilgan deb qabul qilinadi.

- **Endogen o'sish modellari (Romer, Lucas, Barro-Sala-i-Martin modellari):** Bu modellar texnologik taraqqiyot va inson kapitali kabi omillarni iqtisodiyotning ichki omillari sifatida, ya'ni endogen ravishda tushuntiradi. Endogen o'sish modellari bilim, innovatsiyalar va inson kapitalining iqtisodiy o'sishdagi rolini alohida ta'kidlaydi.
- **Umumiy unumdorlik omili (Total Factor Productivity - TFP):** TFP ko'rsatkichi kapital va mehnat kabi an'anaviy omillar hisobga olingandan so'ng qolgan iqtisodiy o'sish qismini o'lchaydi. TFP, odatda, texnologik taraqqiyot, samaradorlikning oshishi va boshqa sifat o'zgarishlari bilan bog'liq deb hisoblanadi.

Ko'p omilli modelning ahamiyati:

- **Iqtisodiy o'sishning kompleks tahlili:** Ko'p omilli model iqtisodiy o'sishning murakkab jarayonini tushunish va tahlil qilish uchun keng qamrovli yondashuvni taqdim etadi. U iqtisodiyotga ta'sir etuvchi turli omillarni hisobga oladi va ularning o'zaro ta'sirini o'rganish imkonini beradi.
- **Siyosat ishlab chiqish uchun asos:** Ko'p omilli model hukumatlar uchun iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish bo'yicha samarali siyosat ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Model iqtisodiy o'sishga eng katta hissa qo'shadigan omillarni aniqlashga va resurslarni maqsadli yo'naltirishga yordam beradi. Masalan, inson kapitaliga investitsiyalar, innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash, institutlarni takomillashtirish va tashqi savdoni rivojlantirish kabi siyosatlar iqtisodiy o'sishni tezlashtirishi mumkin.
- **Rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish:** Ko'p omilli model rivojlanayotgan mamlakatlar uchun o'ziga xos rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Har bir mamlakat o'zining

resurslari, institutsional sharoitlari va rivojlanish darajasini hisobga olgan holda, iqtisodiy o'sishning ko'p omilli modeliga asoslangan individual strategiyani ishlab chiqishi mumkin.

Tanqid:

Ko'p omilli modellar iqtisodiy o'sishni tushunishda katta yutuq bo'lsa-da, ular ham tanqidga uchraydi. Ba'zi tanqidchilar modellar juda soddalashtirilganligini, ijtimoiy, siyosiy va madaniy omillarni yetarlicha hisobga olmasligini ta'kidlashadi. Shuningdek, ba'zi omillarni (masalan, texnologik taraqqiyot, institutlar) o'lchash va miqdoriy baholash qiyinligi ham tanqid qilinadi.

Ishlab chiqarishda ko'p omilli iqtisodiy rivojlanish modeli iqtisodiy o'sishni tushunish va rag'batlantirish uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan yondashuvdir. Bu model iqtisodiyotning murakkabligini hisobga oladi va o'sishga ta'sir etuvchi turli omillarni tahlil qilish imkonini beradi. Ko'p omilli modelga asoslangan siyosat va strategiyalar iqtisodiy o'sishni tezlashtirish, barqaror rivojlanishni ta'minlash va aholi farovonligini oshirishga yordam berishi mumkin.

Qo'shimcha ma'lumot olish uchun quyidagi manbalarga murojaat qilishingiz mumkin:

- **Iqtisodiy o'sish nazariyalari bo'yicha darsliklar va o'quv qo'llanmalari:** Robert Solou modeli, endogen o'sish modellari, umumiy unumdorlik omili (TFP) haqida batafsil ma'lumotlar topishingiz mumkin.
- **Ilmiy maqolalar va tadqiqotlar:** "Ko'p omilli iqtisodiy o'sish", "Endogen o'sish nazariyasi", "Umumiy unumdorlik omili" kabi kalit so'zlar orqali ilmiy maqolalar va tadqiqotlarni qidirib, mavzuga oid chuqurroq ma'lumot olishingiz mumkin.
- **Xalqaro tashkilotlarning hisobotlari:** Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi, BMT kabi xalqaro tashkilotlarning iqtisodiy rivojlanish masalalari bo'yicha hisobotlarida ko'p omilli modellar tahlil qilingan bo'lishi mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Xalqaro tashkilotlarning hisobotlar haqida tushintirib bering.
2. Ko‘p omilli modelning ahamiyatini mada?
3. Ko‘p omilli modellarning turlari nimalardan iborat?
4. Institutsional muhitning zarurligi –bu?

XIII BOB. AHOLI VA MUSTAHKAM IQTISODIY O‘SISHNING MANBALARI

13.1. Aholi va yashash sharoitlari

"Aholi va yashash sharoitlari" mavzusi juda keng qamrovli bo'lib, turli xil aspektlarni o'z ichiga oladi. Umumiy ma'noda, bu tushuncha insonlarning soni, tarkibi, joylashuvi va ularning hayot kechirish sifati bilan bog'liq barcha jihatlarni qamrab oladi.

Aholi deganda ma'lum hududda (mamlakat, mintaqa, shahar va hokazo) doimiy yashovchi odamlar yig'indisi tushuniladi. Aholi soni, uning demografik tarkibi (jinsi, yoshi, millati, dini va hokazo), joylashuvi (shahar va qishloq aholisi, zichligi) kabi ko'rsatkichlar aholini tavsiflaydi.

Yashash sharoitlari esa insonlarning hayot kechirish sifati va farovonlik darajasini belgilovchi omillar majmuidir. Yashash sharoitlari iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ekologik va boshqa ko'plab jihatlarni o'z ichiga oladi.

Keling, "Aholi va yashash sharoitlari" mavzusini asosiy yo'nalishlar bo'yicha ko'rib chiqamiz:

1. Aholi soni va dinamikasi:

- **Aholi soni:** Ma'lum hududdagi odamlarning umumiy soni. Dunyo aholisi, mamlakat aholisi, shahar aholisi kabi ko'rsatkichlar mavjud.
- **Aholi o'sishi:** Aholi sonining vaqt o'tishi bilan o'zgarishi. Aholi o'sishi tabiiy o'sish (tug'ilish va o'lim darajasi farqi) va migratsiya (ko'chib kelish va ketish) hisobiga sodir bo'ladi.
- **Tug'ilish darajasi:** Ma'lum vaqt davomida (odatda bir yil) 1000 aholiga to'g'ri keladigan tirik tug'ilgan bolalar soni.
- **O'lim darajasi:** Ma'lum vaqt davomida (odatda bir yil) 1000 aholiga to'g'ri keladigan o'lganlar soni.
- **Umr ko'rish davomiyligi:** O'rtacha yashash muddati. Bu ko'rsatkich mamlakatda sog'liqni saqlash tizimi, turmush tarzi va boshqa omillarga bog'liq.

2. Aholi tarkibi:

- **Jinsiy tarkib:** Aholining erkaklar va ayollar nisbati.
- **Yosh tarkibi:** Aholining yosh guruhleri bo'yicha taqsimlanishi (bolalar, o'smirlar, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi, keksa yoshdagi aholi). Yosh tarkibi jamiyatning demografik yukini, mehnat resurslari salohiyatini va ijtimoiy xarajatlarni belgilaydi.
- **Milliy tarkib:** Aholining millatlar va etnik guruhlar bo'yicha taqsimlanishi.
- **Diniy tarkib:** Aholining diniy e'tiqodlari bo'yicha taqsimlanishi.
- **Ma'lumot darajasi:** Aholining ta'lim darajasi bo'yicha taqsimlanishi (savodsizlar, boshlang'ich ma'lumotli, o'rta ma'lumotli, oliy ma'lumotli va hokazo). Ma'lumot darajasi inson kapitalining sifatini va iqtisodiy rivojlanish salohiyatini belgilaydi.
- **Bandlik tarkibi:** Aholining iqtisodiy faoliyati bo'yicha taqsimlanishi (bandlar, ishsizlar, iqtisodiy nafaol aholi). Bandlik darajasi va tarkibi iqtisodiyotning holatini va mehnat bozoridagi vaziyatni aks ettiradi.

3. Aholi joylashuvi:

- **Urbanizatsiya:** Aholi punktlarining shaharlashuvi jarayoni. Urbanizatsiya iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar bilan bog'liq.
- **Aholi zichligi:** Ma'lum hudud birligiga (kvadrat kilometr) to'g'ri keladigan aholi soni. Aholi zichligi hududning resurslar bilan ta'minlanganligi, iqtisodiy faolligi va infratuzilma rivojlanganligi bilan bog'liq.
- **Qishloq va shahar aholisi:** Aholining qishloq joylarida va shaharlarda yashovchi qismlarga bo'linishi. Qishloq va shahar aholisining nisbati mamlakatning iqtisodiy tuzilmasi va rivojlanish darajasini aks ettiradi.
- **Migratsiya:** Aholining doimiy yashash joyini o'zgartirishi. Migratsiya ichki (mamlakat ichidagi) va tashqi (mamlakatlar o'rtasidagi) bo'lishi mumkin. Migratsiya iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ekologik sabablarga ko'ra sodir bo'ladi.

4. Yashash sharoitlari:

- **Uy-joy ta'minoti:** Aholining uy-joy bilan ta'minlanganlik darajasi, uy-joyning sifati va qulayligi.
- **Oziq-ovqat ta'minoti:** Aholining oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanganlik darajasi, oziq-ovqatning sifati va xilma-xilligi, to'g'ri ovqatlanish imkoniyatlari.
- **Ichimlik suvi ta'minoti:** Aholining toza ichimlik suvi bilan ta'minlanganlik darajasi, suv ta'minoti tizimining sifati va ishonchliligi.
- **Sanitariya va gigiyena sharoitlari:** Aholining sanitariya-gigiyena sharoitlari bilan ta'minlanganlik darajasi, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni utilizatsiya qilish tizimi, shaxsiy gigiyena qoidalariga rioya qilish imkoniyatlari.
- **Sog'liqni saqlash xizmatlari:** Aholining sifatli va qulay tibbiy yordam olish imkoniyatlari, tibbiy xizmatlar infratuzilmasi, tibbiy xodimlar bilan ta'minlanganlik, kasalliklarni oldini olish va davolash dasturlari.
- **Ta'lim imkoniyatlari:** Aholining barcha bosqichdagi ta'lim olish imkoniyatlari, ta'lim muassasalarining sifati va qulayligi, ta'lim olish uchun moliyaviy imkoniyatlar.
- **Ish bilan ta'minlanganlik va daromadlar:** Aholining bandlik darajasi, ishsizlik darajasi, o'rtacha daromad darajasi, kambag'allik darajasi, daromadlar tengsizligi.
- **Ijtimoiy himoya:** Aholining ijtimoiy himoya tizimi bilan ta'minlanganlik darajasi, nafaqalar, yordam pullari, ijtimoiy xizmatlar va boshqa ijtimoiy dasturlar.
- **Xavfsizlik va huquq-tartibot:** Aholining xavfsizligi va huquq-tartibot bilan ta'minlanganlik darajasi, jinoyatchilik darajasi, huquqiy himoya imkoniyatlari.
- **Atrof-muhit holati:** Aholining atrof-muhitning ifloslanishi, ekologik muammolar va tabiiy ofatlar ta'siridan himoyalanganlik darajasi, toza havo, suv va yer resurslariga ega bo'lish imkoniyatlari.

- **Madaniy va ma'naviy sharoitlar:** Aholining madaniy merosga kirish imkoniyatlari, madaniy muassasalar (teatrlar, muzeylar, kutubxonalar), san'at va ijodkorlik bilan shug'ullanish imkoniyatlari, diniy erkinliklar.
- **Transport va kommunikatsiya infratuzilmasi:** Aholining transport vositalaridan foydalanish imkoniyatlari, yo'llar sifati, jamoat transporti tizimi, aloqa vositalari (telefon, internet) bilan ta'minlanganlik darajasi.

"Aholi va yashash sharoitlari" mavzusiga oid ma'lumotlarni qayerdan topish mumkin?

- **Davlat statistika qo'mitalari:** Har bir mamlakatning davlat statistika qo'mitalari aholi va yashash sharoitlari bo'yicha rasmiy statistik ma'lumotlarni e'lon qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining veb-sayti (<https://stat.uz/uz/>) O'zbekiston aholisi va yashash sharoitlari haqida keng qamrovli ma'lumotlar beradi.
- **Xalqaro tashkilotlar:** BMT, Jahon banki, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, UNICEF va boshqa xalqaro tashkilotlar global va mintaqaviy miqyosda aholi va yashash sharoitlari bo'yicha hisobotlar, statistik ma'lumotlar va tadqiqotlar e'lon qiladi.
- **Ilmiy tadqiqotlar va maqolalar:** Demografiya, sotsiologiya, iqtisodiyot, geografiya va boshqa fanlar doirasida aholi va yashash sharoitlari bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar va maqolalar chop etiladi.
- **Ommaviy axborot vositalari va analitik materiallar:** Gazetalar, jurnallar, internet-nashrlar va analitik markazlar aholi va yashash sharoitlari bo'yicha dolzarb mavzularga bag'ishlangan materiallar e'lon qiladi.

13.2. Maltus iqtisodiyoti

Maltus iqtisodiyoti - bu Tomas Robert Maltus (1766-1834) tomonidan ilgari surilgan iqtisodiy nazariya bo'lib, u aholi o'sishi va resurslar cheklanganligi o'rtasidagi munosabatlarga asoslangan. Maltusning asosiy g'oyasi shundan iboratki, aholi geometrik progressiyada (2, 4, 8, 16 va hokazo) o'sadi, oziq-ovqat ishlab chiqarish esa arifmetik progressiyada (1, 2, 3, 4 va hokazo) o'sadi. Bu

nomutanosiblik natijasida, Maltusning fikricha, aholi oziq-ovqat resurslaridan tezroq o'sadi va bu oxir-oqibatda ochlik, qashshoqlik va ijtimoiy tartibsizliklarga olib keladi.

Maltus nazariyasining asosiy elementlari:

- **Aholi printsipti:** Maltusning asosiy g'oyasi "Aholi printsipti" deb nomlanadi. Unga ko'ra, aholi o'sishi cheklanmasa, u geometrik progressiyada o'sadi. Bu shuni anglatadiki, aholi har bir avlodda ikki barobar ko'payish tendensiyasiga ega.
- **Oziq-ovqat ta'minoti chegarasi:** Maltus oziq-ovqat ishlab chiqarish cheklanganligini va u faqat arifmetik progressiyada o'sishi mumkinligini ta'kidlagan. Bunga sabab sifatida yer resurslarining cheklanganligi va qishloq xo'jaligida unumdorlikning cheklangan o'sishini ko'rsatgan.
- **Maltus tuzog'i (yoki qashshoqlik doirasi):** Aholi o'sishi oziq-ovqat ishlab chiqarishdan tezroq bo'lganligi sababli, Maltus jamiyat doimiy ravishda "Maltus tuzog'i"ga tushib qolishini bashorat qilgan. Bu tuzoqda aholi o'sishi oziq-ovqat resurslarini tugatadi va natijada ochlik, qashshoqlik, kasalliklar va urushlar kabi "musbat to'siqlar" orqali aholi soni kamayadi. Aholi soni kamaygach, resurslar yetarli bo'lib qoladi va aholi yana o'sishni boshlaydi, lekin oxir-oqibatda yana tuzoqqa tushadi.
- **"Oldini oluvchi to'siqlar":** Maltus "musbat to'siqlar"dan tashqari, aholi o'sishini sekinlashtirishi mumkin bo'lgan "oldini oluvchi to'siqlar"ni ham ta'kidlagan. Bularga nikoh yoshini kechiktirish, oila qurishdan tiyilish va axloqiy cheklanish kabi omillar kiradi. Maltus "oldini oluvchi to'siqlar"ni "musbat to'siqlarga" nisbatan afzalroq deb hisoblagan.

Maltus nazariyasining tanqidi:

Maltus nazariyasi iqtisodiyot va demografiya sohalarida katta ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, u ham bir qator tanqidlarga uchragan:

- **Texnologik taraqqiyotni e'tiborsiz qoldirish:** Tanqidchilar Maltus texnologik taraqqiyotning qishloq xo'jaligi unumdorligini oshirish va oziq-ovqat ishlab chiqarishni sezilarli darajada ko'paytirish imkoniyatini e'tiborsiz

qoldirganini ta'kidlashadi. 19-20-asrlarda qishloq xo'jaligida yuz bergan inqiloblar, masalan, yangi navlar, o'g'itlar va mexanizatsiya, oziq-ovqat ishlab chiqarishni Maltus bashorat qilganidan ancha tezroq o'sishiga olib keldi.

- **Aholi o'sishining dinamikasini soddalashtirish:** Maltus aholi geometrik progressiyada o'sadi deb taxmin qilgan bo'lsa-da, amalda aholi o'sishi dinamikasi ancha murakkab. Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish va urbanizatsiya bilan tug'ilish darajasi sezilarli darajada kamaydi. Demografik o'tish nazariyasi bu jarayonni tushuntiradi va aholi o'sishining har doim ham geometrik bo'lmasligini ko'rsatadi.
- **Resurslar cheklanganligini mutlaqlashtirish:** Tanqidchilar Maltus resurslar cheklanganligini mutlaqlashtirganini va yangi resurslar topish, mavjud resurslardan samaraliroq foydalanish va qayta ishlash imkoniyatlarini e'tiborsiz qoldirganini ta'kidlashadi. Texnologik taraqqiyot va innovatsiyalar resurslar cheklanganligi muammosini qisman hal qilishga yordam berishi mumkin.
- **Ijtimoiy omillarni e'tiborsiz qoldirish:** Maltus nazariyasi ijtimoiy tengsizlik, siyosiy institutlar, ta'lim va boshqa ijtimoiy omillarning qashshoqlik va ochlikka ta'sirini yetarlicha hisobga olmaydi. Qashshoqlik va ochlik faqat aholi soni bilan emas, balki ijtimoiy va siyosiy tuzilmalar, resurslarning taqsimlanishi va boshqa omillar bilan ham bog'liq.

Maltus iqtisodiyotining dolzarbligi:

Garchi Maltusning bashoratlari to'liq amalga oshmagan bo'lsa-da, uning nazariyasi bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. Aholi o'sishi, resurslar cheklanganligi, atrof-muhitning ifloslanishi va oziq-ovqat ta'minoti muammolari 21-asrda ham global miqyosda dolzarb bo'lib qolmoqda. Maltusning g'oyalari barqaror rivojlanish, resurslardan oqilona foydalanish va aholi siyosatini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Maltus iqtisodiyoti aholi o'sishi va resurslar cheklanganligi o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qiluvchi muhim nazariy yondashuvdir. Garchi tanqidga

uchragan bo'lsa-da, uning g'oyalari bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni ishlab chiqishda e'tiborga olinishi kerak.

13.3. Muqobil o'sishga o'tish

"Muqobil o'sishga o'tish" tushunchasi iqtisodiy rivojlanishning an'anaviy paradigmasidan chetga chiqishni va iqtisodiyotni boshqarishning yangi, barqarorroq va inklyuziv usullarini qidirishni anglatadi. An'anaviy o'sish modeli ko'pincha yalpi ichki mahsulot (YAIM)ning doimiy o'sishiga qaratilgan bo'lib, ijtimoiy tengsizlik, atrof-muhitning degradatsiyasi va resurslarning tugashi kabi muammolarni e'tiborsiz qoldiradi.

"Muqobil o'sishga o'tish"ning asosiy g'oyalari:

- **Barqarorlikka e'tibor:** Muqobil o'sish modeli iqtisodiy faoliyatning atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirishga va kelajak avlodlar uchun resurslarni saqlab qolishga qaratiladi. Bu qayta tiklanuvchi energiya manbalariga o'tish, resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va ekotizimlarni himoya qilishni o'z ichiga oladi.
- **Inklyuzivlik va tenglik:** Muqobil o'sish modeli iqtisodiy o'sishning barcha qatlamlarga foyda keltirishini ta'minlashga intiladi. Bu qashshoqlikni kamaytirish, daromadlar tengsizligini qisqartirish, ijtimoiy himoyani kuchaytirish va barcha uchun teng imkoniyatlar yaratishni o'z ichiga oladi.
- **Farovonlik va hayot sifatiga e'tibor:** Muqobil o'sish modeli faqat YAIM o'sishiga emas, balki insonlarning farovonligi va hayot sifatiga e'tibor qaratadi. Bu sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, xavfsizlik, ekologiya va boshqa hayot sifatini belgilovchi omillarni yaxshilashni o'z ichiga oladi.
- **Iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish:** Muqobil o'sish modeli iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, yangi tarmoqlarni rivojlantirish va an'anaviy tarmoqlarga qaramlikni kamaytirish orqali iqtisodiy barqarorlikni oshirishga intiladi. Bu innovatsion faoliyatni rag'batlantirish, kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash va yangi ish o'rinlari yaratishni o'z ichiga oladi.

- **Mahalliyashtirish va o'zini-o'zi ta'minlash:** Muqobil o'sish modeli mahalliyashtirish, o'zini-o'zi ta'minlash va global iqtisodiyotga haddan tashqari qaramlikni kamaytirishga intiladi. Bu mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, mahalliy resurslardan foydalanish va mahalliy jamoalarni mustahkamlashni o'z ichiga oladi.

Muqobil o'sish modellari:

"Muqobil o'sishga o'tish" tushunchasi turli xil iqtisodiy modellarni o'z ichiga oladi. Ulardan ba'zilari:

- **Barqaror iqtisodiyot (Sustainable Economy):** Bu model iqtisodiy o'sishni atrof-muhit imkoniyatlari doirasida amalga oshirishga qaratiladi. Barqaror iqtisodiyot resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalariga o'tish va ekotizimlarni himoya qilishni talab qiladi.
- **Yashil iqtisodiyot (Green Economy):** Yashil iqtisodiyot barqaror iqtisodiyotning bir qismi bo'lib, atrof-muhitga investitsiyalar kiritish va "yashil" texnologiyalarni rivojlantirish orqali iqtisodiy o'sishga erishishga qaratiladi. Yashil iqtisodiyot qayta tiklanuvchi energiya, ekologik toza transport, organik qishloq xo'jaligi va chiqindilarni qayta ishlash kabi sohalarni rivojlantirishni o'z ichiga oladi.
- **Inklusiv iqtisodiyot (Inclusive Economy):** Inklusiv iqtisodiyot iqtisodiy o'sishning barcha qatlamlarga foyda keltirishini ta'minlashga qaratiladi. Inklusiv iqtisodiyot qashshoqlikni kamaytirish, tengsizlikni qisqartirish, ijtimoiy himoyani kuchaytirish, ta'lim va sog'liqni saqlash imkoniyatlarini kengaytirishni talab qiladi.
- **Doiraviy iqtisodiyot (Circular Economy):** Doiraviy iqtisodiyot resurslardan foydalanishni minimallashtirish va chiqindilarni qayta ishlashga qaratiladi. Doiraviy iqtisodiyot mahsulotlarning hayotiy siklini uzaytirish, qayta foydalanish, ta'mirlash, yangilash va qayta ishlash orqali resurslarga bo'lgan talabni kamaytirishga intiladi.

- **"O'sishdan voz kechish" iqtisodiyoti (Degrowth Economy):** "O'sishdan voz kechish" iqtisodiyoti an'anaviy iqtisodiy o'sishga qarshi chiqadi va iqtisodiyotni hajmini kamaytirish, resurslardan foydalanishni qisqartirish va farovonlikni boshqa o'lchovlar bilan o'lchashni taklif qiladi. Bu model atrof-muhitning imkoniyatlari cheklanganligini va doimiy o'sishning ekologik jihatdan barqaror emasligini ta'kidlaydi.

"Muqobil o'sishga o'tish"ning afzalliklari:

- **Ekologik barqarorlik:** Atrof-muhitning degradatsiyasini kamaytiradi, resurslarni saqlab qoladi va kelajak avlodlar uchun sog'lom sayyorani ta'minlaydi.
- **Ijtimoiy adolat:** Qashshoqlikni kamaytiradi, tengsizlikni qisqartiradi va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlaydi.
- **Hayot sifatining yaxshilanishi:** Insonlarning farovonligini oshiradi, sog'liqni saqlash, ta'lim va madaniy imkoniyatlarni kengaytiradi.
- **Iqtisodiy barqarorlik:** Iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va resurslarga qaramlikni kamaytirish orqali iqtisodiy zaiflikni kamaytiradi.
- **Mahalliy jamoalarni mustahkamlash:** Mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish va o'zini-o'zi ta'minlash orqali mahalliy jamoalarni mustahkamlaydi.

"Muqobil o'sishga o'tish"ning qiyinchiliklari:

- **An'anaviy fikrlashdan voz kechish:** An'anaviy iqtisodiy o'sish paradigmasi juda chuqur ildiz otgan va undan voz kechish qiyin bo'lishi mumkin.
- **Siyosiy qarshilik:** Muqobil o'sishga o'tish an'anaviy iqtisodiy modeldan manfaatdor bo'lgan kuchli siyosiy kuchlarning qarshiligiga uchrashi mumkin.
- **Texnologik va institutsional o'zgarishlar:** Muqobil o'sishga o'tish uchun sezilarli texnologik va institutsional o'zgarishlar talab etiladi.

- **O'lchash va baholash qiyinligi:** Muqobil o'sish modelining muvaffaqiyatini o'lchash va baholash an'anaviy YAIM o'sishini o'lchashga nisbatan qiyinroq bo'lishi mumkin.
- **Global hamkorlik zaruriyati:** Muqobil o'sishga o'tish global muammo bo'lib, xalqaro hamkorlik va koordinatsiyani talab qiladi.

"Muqobil o'sishga o'tish" - bu iqtisodiy rivojlanishning muhim va dolzarb yo'nalishi. An'anaviy o'sish modeli bilan bog'liq muammolarni hal qilish va barqarorroq, inklyuziv va farovon kelajakni yaratish uchun muqobil o'sish modellari muhim ahamiyatga ega. Bu o'tish oson bo'lmasligi mumkin, lekin u kelajak avlodlar uchun zaruriy qadamdir.

13.4. Aholi o'sishi iqtisodiyoti

Aholi o'sishi iqtisodiyoti - bu aholi sonining o'zgarishi iqtisodiyotga qanday ta'sir qilishini o'rganadigan iqtisodiyot fanining bir bo'limi. Bu soha aholi o'sishining iqtisodiy oqibatlarini, jumladan, resurslarga bo'lgan talab, mehnat bozori, iqtisodiy o'sish sur'atlari, qashshoqlik darajasi va atrof-muhitga ta'sirini tahlil qiladi.

Aholi o'sishining iqtisodiyotga ta'siri:

Aholi o'sishi iqtisodiyotga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ijobiy ta'sirlari:

- **Talabning oshishi:** Aholi o'sishi tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabni oshiradi. Bu esa ishlab chiqarish hajmining ortishiga, yangi ish o'rinlarining yaratilishiga va iqtisodiy o'sishga turtki berishi mumkin.
- **Innovatsiyalar rag'batlantirilishi:** Katta aholi soni innovatsiyalar va texnologik taraqqiyot uchun ko'proq imkoniyatlar yaratishi mumkin. Ko'p odamlar yangi g'oyalar va yechimlar topish ehtimolini oshiradi.
- **Mehnat resurslarining ko'payishi:** Aholi o'sishi mehnatga layoqatli aholi sonining ortishiga olib keladi. Bu esa iqtisodiyot uchun mehnat resurslari bazasini kengaytiradi va ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyatini beradi.

Salbiy ta'sirlari:

- **Resurslarga bosimning kuchayishi:** Aholi o'sishi tabiiy resurslarga, jumladan, oziq-ovqat, suv, energiya va yer resurslariga bo'lgan talabni oshiradi. Resurslarning cheklanganligi sharoitida bu resurslar tanqisligiga, narxlarning oshishiga va atrof-muhitning degradatsiyasiga olib kelishi mumkin.
- **Infratuzilmaga yuklamaning ortishi:** Aholi o'sishi infratuzilmaga, jumladan, uy-joy, transport, ta'lim va sog'liqni saqlash tizimlariga yuklamani oshiradi. Bu infratuzilmani rivojlantirish uchun qo'shimcha investitsiyalarni talab qiladi va mavjud infratuzilma sifatining pasayishiga olib kelishi mumkin.
- **Qashshoqlik va tengsizlikning kuchayishi:** Aholi o'sishi, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda qashshoqlik va tengsizlikni kuchaytirishi mumkin. Mehnat bozorida raqobatning ortishi, ish haqi darajasining pasayishi va ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan talabning oshishi kambag'al qatlamlarning ahvolini yanada og'irlashtirishi mumkin.
- **Atrof-muhitning ifloslanishi:** Aholi o'sishi ishlab chiqarish va iste'mol hajmining ortishiga olib keladi, bu esa atrof-muhitning ifloslanishini kuchaytiradi. Chiqindilarning ko'payishi, havo va suvning ifloslanishi, o'rmonlarning kesilishi va biologik xilma-xillikning kamayishi kabi ekologik muammolar aholi o'sishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Aholi o'sishi iqtisodiyotiga oid asosiy nazariyalar:

- **Maltus nazariyasi:** Tomas Maltusning nazariyasiga ko'ra, aholi geometrik progressiyada, oziq-ovqat ishlab chiqarish esa arifmetik progressiyada o'sadi. Bu nomutanosiblik oxir-oqibatda ochlik, qashshoqlik va ijtimoiy falokatlarga olib keladi. Garchi Maltusning bashoratlari to'liq amalga oshmagan bo'lsa-da, uning nazariyasi aholi o'sishi va resurslar cheklanganligi o'rtasidagi munosabatlarga e'tiborni qaratdi. Batafsil ma'lumotni "Maltus iqtisodiyoti" haqidagi ma'lumot bo'limidan topishingiz mumkin.

- **Demografik o'tish nazariyasi:** Bu nazariya aholi o'sishining iqtisodiy rivojlanish bilan bog'liq bosqichlarini tushuntiradi. Nazariyaga ko'ra, dastlabki bosqichlarda tug'ilish va o'lim darajasi yuqori bo'ladi. Keyinchalik, iqtisodiy rivojlanish, sog'liqni saqlash yaxshilanishi va ta'lim darajasining oshishi bilan o'lim darajasi kamayadi, tug'ilish darajasi esa yuqori darajada qoladi va aholi tez sur'atlar bilan o'sadi. Rivojlanishning keyingi bosqichlarida tug'ilish darajasi ham kamayadi va aholi o'sishi sekinlashadi yoki to'xtaydi.

Aholi siyosati:

Davlatlar aholi o'sishining iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarini yumshatish uchun turli xil siyosat choralari qo'llashi mumkin. Bu siyosatlar quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

- **Tug'ilishni rejalashtirish dasturlari:** Tug'ilishni rejalashtirish xizmatlarini taqdim etish, oilani rejalashtirish ta'limotini targ'ib qilish va kontratseptiv vositalardan foydalanishni ommalashtirish orqali tug'ilish darajasini kamaytirishga qaratilgan siyosat.
- **Ta'lim va gender tengligi siyosati:** Ayollarning ta'lim darajasini oshirish va gender tengligini ta'minlash tug'ilish darajasining kamayishiga va inson kapitalining rivojlanishiga yordam beradi.
- **Iqtisodiy rivojlanish siyosati:** Qashshoqlikni kamaytirish, ish o'rinlarini yaratish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish orqali aholi o'sishining salbiy oqibatlarini yumshatishga qaratilgan siyosat.
- **Migratsiya siyosati:** Ichki va tashqi migratsiyani tartibga solish, mehnat migratsiyasini boshqarish va migrantlarning integratsiyasini ta'minlashga qaratilgan siyosat.
- **Resurslarni boshqarish va atrof-muhitni muhofaza qilish siyosati:** Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, qayta tiklanuvchi energiya manbalariga o'tish, chiqindilarni kamaytirish va atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan siyosat.

O'zbekistonda aholi o'sishi iqtisodiyoti:

O'zbekiston aholisi tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda. Bu o'sish iqtisodiyot uchun ham imkoniyatlar, ham muammolar yaratadi. O'zbekiston hukumati aholi o'sishining iqtisodiy oqibatlarini hisobga olgan holda, barqaror rivojlanishga qaratilgan siyosatni amalga oshirishi muhim. Bu siyosat inson kapitalini rivojlantirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va atrof-muhitni muhofaza qilishni o'z ichiga olishi kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Aholi to'g'risida axborot beruvchi manbalarni sanab bering.
2. "Aholi ro'yxati" tushunchasiga ta'rif bering.
3. Aholini ro'yxatga olishda qanday usullardan foydalaniladi?
4. Tanlab o'tkaziladigan tadqiqotlar qanday maqsadlarda o'tkaziladi?
5. "Aholi registri" tushunchasiga ta'rif bering

XIV BOB. ENDOGEN O'SISHNING ALTERNATIV NAZARIYASI

14.1. O'sishning sodda endogen modeli: "AK" modeli

"AK" modeli - bu iqtisodiy o'sishning sodda endogen modeli bo'lib, u texnologik taraqqiyotni tashqi omil sifatida emas, balki iqtisodiyotning ichki qismi sifatida ko'rib chiqadi. Bu model iqtisodiy o'sishni doimiy ravishda ta'minlash mumkinligini ko'rsatadi, farqli ravishda ekzogen o'sish modellaridan (masalan, Solou modeli), bunda o'sish tashqi texnologik taraqqiyot bilan cheklangan deb hisoblanadi.

Modelning asosiy elementlari:

- **Ishlab chiqarish funktsiyasi:** "AK" modelining asosiy qismi - bu **soddalashtirilgan ishlab chiqarish funktsiyasi** bo'lib, u faqat **kapital (K)** va **texnologiya (A)** omillarini hisobga oladi. Ishlab chiqarish funktsiyasi quyidagicha ifodalanadi:

$$Y = AK$$

Bu yerda:

- **Y** - yalpi ichki mahsulot (YAIM) yoki umumiy ishlab chiqarish hajmi.
- **A** - umumiy unumdorlik omili (Total Factor Productivity - TFP) yoki texnologiya darajasi. "AK" modelida **A** doimiy va ekzogen (tashqaridan berilgan) emas, balki **endogen** bo'lishi mumkin (ya'ni, iqtisodiyotning ichki omillari ta'sirida o'zgarishi mumkin). Lekin sodda "AK" modelida **A** ko'pincha doimiy deb faraz qilinadi.
- **K** - kapital. Bu modelda kapital keng ma'noda tushuniladi va nafaqat fizik kapital (uskuna-jihozlar, binolar), balki inson kapitali (bilim, ko'nikma) va hatto ijtimoiy kapitalni ham o'z ichiga olishi mumkin.
- **Jamg'arish qoidasi:** Modelda jamg'arish **doimiy norma (s)** bilan belgilanadi. Ya'ni, iqtisodiyotdagi daromadning doimiy qismi (**s**) jamg'arilib, investitsiyaga yo'naltiriladi:

$$I = sY$$

Bu yerda:

- **I** - investitsiyalar.
- **s** - jamg'arish normasi ($0 < s < 1$).
- **Kapitalning eskirish normasi:** Kapital vaqt o'tishi bilan eskiradi. Eskirish **doimiy norma (δ)** bilan belgilanadi:

$$\text{Eskirish} = \delta K$$

Bu yerda:

- **δ** - kapitalning eskirish normasi ($0 < \delta < 1$).

Modelning asosiy farazlari:

- **Doimiy unumdorlik omili (A doimiy):** Soddalashtirilgan "AK" modelida texnologiya darajasi **A** doimiy deb faraz qilinadi. Bu modelning eng soddako'rinishi bo'lib, keyingi murakkabroq modellar **A** ning endogen o'zgarishini hisobga oladi.
- **Doimiy jamg'arish normasi (s doimiy):** Jamg'arish normasi **s** doimiy va ekzogen deb faraz qilinadi.
- **Doimiy eskirish normasi (δ doimiy):** Kapitalning eskirish normasi **δ** doimiy va ekzogen deb faraz qilinadi.
- **Aholi o'smaydi:** Soddalashtirilgan modelda aholi o'smaydi deb faraz qilinadi.

"AK" modelining iqtisodiy o'sishga ta'siri:

"AK" modeli iqtisodiy o'sishning asosiy dvigateli **kapital to'planishi** ekanligini ko'rsatadi. Modelda iqtisodiy o'sish sur'ati **doimiy** bo'lishi mumkin, agar jamg'arish normasi (**s**) eskirish normasidan (**δ**) yuqori bo'lsa.

YAIMning o'sish sur'ati (g):

"AK" modelida YAIMning o'sish sur'ati quyidagicha aniqlanadi:

$$g = sA - \delta$$

Bu formuladan ko'rinib turibdiki:

- Agar $sA > \delta$ bo'lsa, $g > 0$ bo'ladi, ya'ni iqtisodiyot **doimiy o'sish** yo'lida bo'ladi.
- Agar $sA < \delta$ bo'lsa, $g < 0$ bo'ladi, ya'ni iqtisodiyot **qisqarish** yo'lida bo'ladi.

- Agar $sA = \delta$ bo'lsa, $g = 0$ bo'ladi, ya'ni iqtisodiyot **turg'unlik** holatida bo'ladi (o'sish yo'q).

“AK” modelining afzalliklari:

- **Soddaligi:** Model juda sodda va tushunarli bo'lib, iqtisodiy o'sishning asosiy mexanizmlarini tushunish uchun yaxshi boshlang'ich nuqta hisoblanadi.
- **Endogen o'sishni ko'rsatishi:** Model ekzogen texnologik taraqqiyotga tayanmasdan, kapital to'planishi orqali doimiy o'sishni tushuntirib beradi.
- **Siyosat uchun xulosalar:** Model jamg'arish normasini oshirish (masalan, investitsiyalarni rag'batlantirish) va eskirish normasini kamaytirish (masalan, infratuzilmaga investitsiyalar) orqali iqtisodiy o'sishni tezlashtirish mumkinligini ko'rsatadi.

“AK” modelining kamchiliklari:

- **Soddalashtirilgan ishlab chiqarish funktsiyasi:** Model faqat kapital va texnologiyani hisobga oladi va mehnat, inson kapitali, tabiiy resurslar va boshqa omillarni e'tiborsiz qoldiradi.
- **Doimiy unumdorlik omili (A doimiy) farazi:** Real hayotda texnologiya doimiy emas, balki vaqt o'tishi bilan o'zgaradi. Soddalashtirilgan model bu dinamikani hisobga olmaydi.
- **Doimiy o'sish farazi:** Model doimiy o'sishni bashorat qiladi, lekin real hayotda iqtisodiy o'sish sur'atlari vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin.
- **Empirik tasdiqlanishi cheklangan:** “AK” modelining sodda ko'rinishi empirik ma'lumotlar bilan to'liq tasdiqlanmaydi. Real iqtisodiyotlarda o'sish ko'proq murakkab omillar majmui bilan bog'liq.

“AK” modeli iqtisodiy o'sishning sodda endogen modelidir. U kapital to'planishining iqtisodiy o'sishdagi muhim rolini ko'rsatadi va doimiy o'sish imkoniyatini tushuntiradi. Garchi soddalashtirilgan model bo'lsa-da, “AK” modeli iqtisodiy o'sish nazariyasini tushunish uchun foydali boshlang'ich nuqta hisoblanadi. Keyingi murakkabroq endogen o'sish modellari “AK” modelining

kamchiliklarini bartaraf etishga va iqtisodiyotning real dinamikasini yaxshiroq aks ettirishga qaratilgan.

14.2. Intuisiya va o'sishning boshqa modellari

"Intuisiya" so'zi iqtisodiy o'sish modellari kontekstida keng tarqalgan atama emas. Ehtimol, siz intuitiv tushunarli bo'lgan yoki oddiy asosiy g'oyalarga tayanadigan o'sish modellari haqida ma'lumot qidirayotgandirsiz. Yoki, balki, "intuisiya" deganda, an'anaviy iqtisodiy omillardan tashqari, o'sishga ta'sir qiluvchi, intuitiv ravishda muhim deb hisoblanadigan omillarni nazarda tutgandirsiz.

Keling, har ikki talqinni ham ko'rib chiqamiz va o'sishning boshqa muhim modellariga ham to'xtalamiz.

1. Intuitiv tushunarli o'sish modellari:

Ba'zi o'sish modellari boshqalarga qaraganda intuitivroq va tushunarliroq bo'lishi mumkin, chunki ular oddiyroq asosiy g'oyalarga tayanadi va murakkab matematik formulalardan foydalanmaydi. Bunday modellarga misol sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- **"AK" modeli:** Oldingi javobda "O'sishning sodda endogen modeli: "AK" modeli" haqida tushincha bo'limida batafsil ko'rib chiqilgan "AK" modeli, o'sishning nisbatan sodda va intuitiv modelidir. U kapital to'planishi va texnologiyaning doimiy darajasi iqtisodiy o'sishning asosiy dvigateli ekanligini ta'kidlaydi. Modelning asosiy formulasi $Y = AK$ bo'lib, bu yerda Y - ishlab chiqarish, A - texnologiya va K - kapital. Modelning intuitivligi shundaki, u investitsiyalar va kapital to'planishi iqtisodiy o'sishni qanday ta'minlashi mumkinligini oddiy tarzda ko'rsatadi.
- **Harrod-Domar modeli:** Bu model ham o'sishning sodda modellaridan biri bo'lib, investitsiyalar va jamg'arishning iqtisodiy o'sishdagi rolini ta'kidlaydi. Modelga ko'ra, o'sish sur'ati jamg'arish normasiga to'g'ri proporsional va kapital-mahsulot koeffitsientiga teskari proporsionaldir. Modelning intuitivligi shundaki, u investitsiyalar iqtisodiyotni qanday o'stirishini va

kapital samaradorligi o'sish sur'atiga qanday ta'sir qilishini oddiy tarzda tushuntiradi.

Bu modellar, albatta, iqtisodiy o'sishning murakkab jarayonini soddalashtiradi, lekin ular o'sishning asosiy omillari va mexanizmlari haqida intuitiv tushuncha beradi.

2. "Intuisiya" orqali o'sishning boshqa omillarini tushunish:

"Intuisiya" so'zi, shuningdek, an'anaviy iqtisodiy modellarda yetarlicha hisobga olinmaydigan, lekin intuitiv ravishda o'sish uchun muhim deb hisoblanadigan omillarni nazarda tutishi mumkin. Bunday omillarga quyidagilar kiradi:

- **Ijtimoiy kapital va ishonch:** Jamiyatda ishonch darajasi yuqori bo'lsa, tranzaktsion xarajatlar kamayadi, hamkorlik kuchayadi va iqtisodiy faollik oshadi. Intuitiv ravishda, ishonchli jamiyatlar iqtisodiy jihatdan muvaffaqiyatliroq bo'lishi kutiladi.
- **Institutsional sifat:** Kuchli huquqiy tizim, korrupsiyaga qarshi kurash, mulk huquqining himoyasi va samarali boshqaruv iqtisodiy o'sish uchun muhim shartlardir. Intuitiv ravishda, yaxshi institutlar investitsiyalar, innovatsiyalar va tadbirkorlik uchun qulay muhit yaratadi.
- **Madaniyat va qadriyatlar:** Ba'zi madaniyatlar va qadriyatlar (masalan, mehnatsevarlik, tejamkorlik, innovatsionlikka intilish) iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir qilishi mumkin. Intuitiv ravishda, o'sishga yo'naltirilgan qadriyatlarga ega jamiyatlar iqtisodiy jihatdan muvaffaqiyatliroq bo'lishi kutiladi.
- **Tadbirkorlik ruhi:** Tadbirkorlik, yangi g'oyalarni amalga oshirishga intilish, riskga tayyorlik va innovatsion faoliyat iqtisodiy o'sishning muhim dvigatelidir. Intuitiv ravishda, tadbirkorlik ruhi yuqori bo'lgan jamiyatlar iqtisodiy jihatdan dinamikroq bo'lishi kutiladi.

Bu omillarni rasmiy iqtisodiy modellarga kiritish qiyin bo'lishi mumkin, lekin ularning iqtisodiy o'sishga ta'siri intuitiv ravishda tushunarli va muhimdir.

3. O'sishning boshqa muhim modellari:

"AK" modeli va intuitiv modellardan tashqari, iqtisodiy o'sishni tushuntirish uchun yana ko'plab muhim modellar mavjud. Ulardan ba'zilari:

- **Solou modeli (Neoklassik o'sish modeli):** Oldingi javoblarda "Ishlab chiqarishda ko'p omilli iqtisodiy rivojlanish modeli." haqida ma'lumotlar bo'limida ham eslatib o'tilgan Solou modeli, iqtisodiy o'sishning eng mashhur va muhim modellardan biridir. U kapital to'planishi, mehnat o'sishi va **ekzogen texnologik taraqqiyotni** o'sishning asosiy omillari sifatida ko'rsatadi. Solou modeli "AK" modelidan farqli ravishda, texnologik taraqqiyotni tashqi omil sifatida qabul qiladi va uzoq muddatli o'sish faqat texnologik taraqqiyot bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi.
- **Endogen o'sish modellari (Romer, Lucas, Barro-Sala-i-Martin modellari):** Bu modellar Solou modelining ekzogen texnologik taraqqiyot farazini tanqid qilib, texnologik taraqqiyotni iqtisodiyotning ichki omillari, jumladan, **inson kapitali, bilim, innovatsiyalar va ITTKI** orqali tushuntirishga harakat qiladi. Endogen o'sish modellari uzoq muddatli o'sishni faqat tashqi omillar bilan emas, balki ichki omillar bilan ham ta'minlash mumkinligini ko'rsatadi.
- **Evolutsion iqtisodiy o'sish modellari:** Bu modellar iqtisodiy o'sishni evolyutsion jarayon sifatida ko'rib chiqadi, bunda **innovatsiyalar, moslashuvchanlik va tanlanish** muhim rol o'ynaydi. Evolyutsion modellar iqtisodiyotning dinamikligini, o'zgaruvchanligini va noaniqligini ta'kidlaydi.
- **Tizimli dinamika modellari (World3 modeli):** Bu modellar iqtisodiy o'sishni **resurslar cheklanganligi, atrof-muhitning ifloslanishi va ijtimoiy omillar** bilan bog'liq holda ko'rib chiqadi. World3 modeli kabi tizimli dinamika modellari doimiy o'sishning ekologik va ijtimoiy chegaralarini tahlil qilish uchun ishlatiladi va barqaror rivojlanishga o'tish zarurligini ko'rsatadi.

"Intuisiya va o'sishning boshqa modellari" mavzusi iqtisodiy o'sishni tushunishning turli xil yondashuvlarini qamrab oladi. Sodda va intuitiv modellar o'sishning asosiy mexanizmlarini tushunish uchun foydali bo'lsa, endogen o'sish

modellari va evolyutsion modellar o'sishning murakkab va dinamik jarayonini yaxshiroq aks ettiradi. Tizimli dinamika modellari esa o'sishning ekologik va ijtimoiy chegaralarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Iqtisodiy o'sishni tushunish uchun turli xil modellarni o'rganish va ularning afzalliklari va kamchiliklarini tushunish muhimdir. Har bir model o'sishning ma'lum jihatlarini yoritib beradi va iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda foydali bo'lishi mumkin.

14.3. Eksternallar va “AK” modeli

Eksternallar (tashqi effektlar) - bu iqtisodiy faoliyatning uchinchi shaxslarga (ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchidan tashqari) ta'siri bo'lib, bu ta'sir bozor mexanizmlari orqali to'g'ridan-to'g'ri qoplanmaydi. Eksternallar ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin.

- **Salbiy eksternallar:** Uchinchi shaxslar uchun salbiy ta'sir, xarajatlar yoki zarar keltiradigan holatlar. Misol uchun, zavodning havoni ifloslantirishi atrof-muhitga va aholi salomatligiga zarar yetkazadi.
- **Ijobiy eksternallar:** Uchinchi shaxslar uchun ijobiy ta'sir yoki foyda keltiradigan holatlar. Misol uchun, ilmiy tadqiqotlar natijalari jamiyat uchun yangi bilimlar va texnologiyalar yaratadi.

“AK” modeli esa iqtisodiy o'sishning sodda endogen modeli bo'lib, unda ishlab chiqarish funksiyasi $Y = AK$ ko'rinishida bo'ladi. Bu yerda Y - yalpi ichki mahsulot, A - texnologiya darajasi (umumiy unumdorlik omili), K - kapital. Modelda iqtisodiy o'sish kapital to'planishi va texnologiya darajasi bilan belgilanadi.

Eksternallarning “AK” modeliga ta'siri:

Eksternallar “AK” modeliga turli yo'llar bilan ta'sir ko'rsatishi mumkin, asosan A (texnologiya darajasi/unumdorlik) omili orqali.

1. Salbiy eksternallarning ta'siri:

- **Unumdorlikning pasayishi (A ning kamayishi):** Salbiy eksternallar, masalan, atrof-muhitning ifloslanishi, resurslarning degradatsiyasi, sog'liqni saqlash muammolari kabi omillar umumiy unumdorlikni pasaytirishi

mumkin. Ifloslangan havo va suv ishchilarning sog'lig'ini yomonlashtirib, mehnat unumdorligini kamaytiradi. Resurslarning degradatsiyasi kelajakda ishlab chiqarish uchun resurslar bazasini qisqartiradi.

- **Kapitalning eskirishi (δ ning oshishi):** Salbiy eksternallar kapitalning eskirishini tezlashtirishi mumkin. Masalan, ifloslangan muhitda infratuzilma va uskunalar tezroq yaroqsiz holga kelishi mumkin. Bu esa eskirish normasini (δ) oshiradi va iqtisodiy o'sish sur'atini sekinlashtiradi.
- **Jamg'arishning kamayishi (s ning kamayishi):** Salbiy eksternallar ijtimoiy xarajatlarni oshirishi mumkin (masalan, sog'liqni saqlash, atrof-muhitni muhofaza qilish). Bu esa davlat byudjetida jamg'arish uchun mablag'larni kamaytirishi yoki xususiy sektorning investitsiya qilish ishtiyoqini susaytirishi mumkin, natijada jamg'arish normasi (s) kamayadi.

Misol: Sanoat korxonalarining havoni ifloslantirishi salbiy eksternaldir. Bu ifloslanish aholi salomatligini yomonlashtiradi, mehnat unumdorligini pasaytiradi (**A** kamayadi) va sog'liqni saqlash xarajatlarini oshiradi (**s** kamayishi mumkin). Natijada, iqtisodiy o'sish sur'ati sekinlashadi.

2. Ijobiy eksternallarning ta'siri:

- **Unumdorlikning oshishi (**A** ning oshishi):** Ijobiy eksternallar, masalan, bilim tarqalishi, innovatsiyalar, infratuzilma rivojlanishi kabi omillar umumiy unumdorlikni oshirishi mumkin. Ilmiy tadqiqotlar natijalari boshqa sohalarga ham tarqalib, yangi texnologiyalar va mahsulotlar yaratilishiga turtki beradi (**A** oshadi). Infratuzilma rivojlanishi transport xarajatlarini kamaytiradi va ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.
- **Kapitalning samaradorligi (**K** ning samaradorligi oshishi):** Ijobiy eksternallar kapitalning samaradorligini oshirishi mumkin. Masalan, ta'lim va malaka oshirish inson kapitalini yaxshilaydi va mehnat unumdorligini oshiradi, bu esa kapitalning umumiy samaradorligini oshiradi.
- **Investitsiyalarning rag'batlantirilishi (s ning oshishi):** Ijobiy eksternallar investitsiyalar uchun qulay muhit yaratishi mumkin. Masalan, yaxshi

institutlar, barqaror siyosiy vaziyat va infratuzilma rivojlanishi investitsiyalarni jalb qiladi va jamg'arish normasini (s) oshiradi.

Misol: Ta'lim sohasiga investitsiyalar ijobiy eksternaldir. Ta'lim darajasining oshishi inson kapitalini yaxshilaydi, mehnat unumdorligini oshiradi (**A** oshadi) va innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi. Natijada, iqtisodiy o'sish sur'ati tezlashadi.

“AK” modelining eksternalarni hisobga olgan holda kengaytirilishi:

Sodda “AK” modeli eksternalarni to'g'ridan-to'g'ri hisobga olmaydi. Lekin modelni kengaytirish va eksternalarni unga kiritish mumkin. Buni quyidagi yo'llar bilan amalga oshirish mumkin:

- **Ishlab chiqarish funktsiyasiga eksternalarni kiritish:** Ishlab chiqarish funktsiyasini kengaytirib, eksternalarni alohida omil sifatida kiritish mumkin. Masalan, salbiy eksternalar uchun ifloslanish darajasini yoki ijobiy eksternalar uchun bilim darajasini qo'shish mumkin.
- **Unumdorlik omili (A) ni eksternalar bilan bog'lash:** Unumdorlik omili **A** ni eksternalar ta'sirida o'zgaruvchan qilish mumkin. Masalan, **A** ni atrof-muhitning ifloslanish darajasi yoki jamiyatdagi bilim darajasi bilan bog'lash mumkin.
- **Siyosatni hisobga olish:** Davlat siyosatining eksternalarni kamaytirish yoki ijobiy eksternalarni rag'batlantirishga qaratilgan ta'sirini modelga kiritish mumkin. Masalan, soliqlar, subsidiyalar, tartibga solish va boshqa siyosat choralarining o'sishga ta'sirini tahlil qilish mumkin.

Eksternalar iqtisodiy o'sishga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan muhim omillardir. Salbiy eksternalar unumdorlikni pasaytirib, kapitalning eskirishini tezlashtirib va jamg'arishni kamaytirib, iqtisodiy o'sishni sekinlashtirishi mumkin. Ijobiy eksternalar esa unumdorlikni oshirib, kapitalning samaradorligini oshirib va investitsiyalarni rag'batlantirib, iqtisodiy o'sishni tezlashtirishi mumkin.

“AK” modeli eksternalarni to'g'ridan-to'g'ri hisobga olmasa-da, modelni kengaytirish va eksternalarning ta'sirini tahlil qilish mumkin. Eksternalarni hisobga olish iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlash va ijtimoiy farovonlikni oshirish uchun muhim siyosat choralarini ishlab chiqishda zarurdir.

14.4. O'sishning endogen modellarini baholash

Endogen o'sish modellari - bu iqtisodiy o'sish nazariyasining bir yo'nalishi bo'lib, texnologik taraqqiyotni iqtisodiyotning ichki omillari, ya'ni endogen ravishda tushuntirishga harakat qiladi. Bu modellar **Solou modeli** kabi ekzogen o'sish modellaridan farqli ravishda, texnologik taraqqiyotni tashqi, ekzogen omil sifatida qabul qilmaydi, balki uni inson kapitali, bilim, innovatsiyalar, ITTKI (ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari) va boshqa ichki omillar bilan bog'laydi.

Endogen o'sish modellari qanday baholanadi?

Endogen o'sish modellarini baholash murakkab jarayon bo'lib, turli xil mezonlar va yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Asosiy baholash yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Nazariy asos va mantiqiylik:

- **Asosiy farazlarning realistikligi:** Modelning asosiy farazlari (inson kapitalining roli, bilimning tarqalishi, innovatsion faoliyatning mexanizmlari va hokazo) real iqtisodiyotga mos keladimi? Farazlar mantiqiy va asoslanganmi?
- **Ichki mantiqiy izchillik:** Modelning ichki mantiqiy izchilligi qanday? Modelning turli qismlari bir-biri bilan mos keladimi? Model ziddiyatlarga ega emasmi?
- **Soddaligi va tushunarliigi:** Model qanchalik sodda va tushunarli? Murakkablik darajasi maqsadga muvofiqmi? Model iqtisodiy o'sishning asosiy mexanizmlarini tushunishga yordam beradimi?
- **Nazariy yangilik va hissasi:** Model iqtisodiy o'sish nazariyasiga qanday yangilik kiritadi? U mavjud nazariyalarni takomillashtiradimi yoki yangi yondashuvni taklif qiladimi?

2. Empirik tasdiqlanish va bashoratlash qobiliyati:

- **Empirik ma'lumotlarga moslik:** Modelning bashoratlari empirik ma'lumotlar bilan qanchalik mos keladi? Model real iqtisodiyotda kuzatiladigan o'sish tendentsiyalarini tushuntira oladimi?
- **Statistik tekshiruvdan o'tish:** Modelning asosiy munosabatlari va bashoratlari ekonometrik usullar yordamida statistik tekshiruvdan o'tadimi? Tekshiruv natijalari modelni qo'llab-quvvatlaydimi yoki rad etadimi?
- **Bashoratlash qobiliyati:** Model kelajakdagi iqtisodiy o'sish sur'atlarini qanchalik aniq bashorat qila oladi? Model siyosat ishlab chiqish uchun foydali bashoratlarni beradimi?
- **Anomaliyalarni tushuntirish:** Model an'anaviy o'sish modellari tushuntira olmaydigan iqtisodiy o'sishdagi anomaliyalarni (masalan, ba'zi mamlakatlarning tez o'sishi, boshqalarining turg'unligi) tushuntira oladimi?

3. Siyosiy ahamiyat va amaliy qo'llanilishi:

- **Siyosat uchun tavsiyalar:** Model iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun qanday siyosiy tavsiyalar beradi? Tavsiyalar amaliy va amalga oshirish mumkinmi?
- **Siyosatning samaradorligini baholash:** Model turli xil siyosat choralari (masalan, ta'limga investitsiyalar, ITTKI subsidiyalari, institutsional islohotlar) iqtisodiy o'sishga ta'sirini baholash uchun ishlatilishi mumkinmi?
- **Rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish:** Model rivojlanayotgan mamlakatlar uchun o'ziga xos rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda yordam beradimi? Model resurslarni maqsadli yo'naltirish va o'sishni tezlashtirish uchun ko'rsatmalar beradimi?
- **Barqaror rivojlanishga yo'naltirilganlik:** Model barqaror rivojlanish maqsadlariga mos keladimi? Model ekologik va ijtimoiy cheklavlarni hisobga oladimi?

Endogen o'sish modellarining afzalliklari:

- **Texnologik taraqqiyotni endogenlashtirish:** Asosiy afzalligi - texnologik taraqqiyotni tashqi omil sifatida emas, balki iqtisodiyotning ichki dinamikasi

natijasi sifatida tushuntirishi. Bu texnologik taraqqiyotning manbalarini va uni rag'batlantirish yo'llarini tushunishga yordam beradi.

- **Uzoq muddatli o'sishni tushuntirish:** Endogen o'sish modellari uzoq muddatli o'sishni kapital to'planishi va texnologik taraqqiyotning ichki omillari orqali tushuntirib beradi. Bu Solou modeli kabi ekzogen modellar bashorat qiladigan vaqtinchalik o'sishdan farqli ravishda, doimiy o'sish imkoniyatini ko'rsatadi.
- **Siyosat uchun muhim tavsiyalar:** Endogen o'sish modellari hukumatlar uchun iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish bo'yicha muhim siyosiy tavsiyalar beradi. Ular inson kapitaliga investitsiyalar, innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash, institutlarni takomillashtirish va bilim tarqatishning ahamiyatini ta'kidlaydi.
- **Rivojlanishning turli xil yo'llarini tushuntirish:** Endogen o'sish modellari mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy rivojlanishdagi farqlarni tushuntirishga yordam beradi. Ular turli mamlakatlardagi inson kapitali, innovatsion faoliyat va institutsional sharoitlardagi farqlarning o'sish sur'atlariga ta'sirini tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Endogen o'sish modellarining kamchiliklari va tanqidi:

- **Murakkabligi va soddalashtirish muammosi:** Endogen o'sish modellari Solou modeliga nisbatan ancha murakkab va matematik jihatdan talabchan bo'lishi mumkin. Ba'zi tanqidchilar modellar haddan tashqari soddalashtirilganligini va real iqtisodiyotning murakkabligini yetarlicha aks ettirmasligini ta'kidlashadi.
- **Empirik tasdiqlanish qiyinligi:** Endogen o'sish modellarining bashoratlarini empirik ma'lumotlar bilan to'liq tasdiqlash qiyin bo'lishi mumkin. Ba'zi omillarni (masalan, bilim, innovatsiyalar) o'lchash va miqdoriy baholash qiyinligi empirik tekshiruvlarni cheklaydi.
- **Parametrlarni aniqlash muammosi:** Endogen o'sish modellarida ko'plab parametrlar mavjud bo'lib, ularning qiymatlarini aniqlash va baholash qiyin bo'lishi mumkin. Bu modelning bashoratlash qobiliyatini cheklashi mumkin.

- **"Doimiy o'sish" farazi:** Ba'zi endogen o'sish modellari doimiy o'sishni bashorat qiladi, lekin real hayotda iqtisodiy o'sish sur'atlari vaqt o'tishi bilan sekinlashishi mumkin. Tanqidchilar doimiy o'sish farazining realistik emasligini ta'kidlashadi.
- **Ekologik cheklovlarni e'tiborsiz qoldirish:** Ko'pgina endogen o'sish modellari atrof-muhitning cheklovlarini va barqaror rivojlanish muammolarini yetarlicha hisobga olmaydi.

Empirik dalillar va tekshiruvlar:

Endogen o'sish modellarini empirik tekshirish uchun turli xil usullar qo'llaniladi. Asosiy yo'nalishlar:

- **Mamlakatlar o'rtasidagi taqqoslashlar:** Turli mamlakatlardagi iqtisodiy o'sish sur'atlari va endogen omillar (inson kapitali, ITTKI, institutlar) o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish. Ko'plab tadqiqotlar inson kapitali va institutlarning iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sirini tasdiqlaydi.
- **Vaqt seriyalari tahlili:** Ayrim mamlakatlar uchun vaqt o'tishi bilan iqtisodiy o'sish sur'atlari va endogen omillarning o'zgarishini tahlil qilish. Bu usul endogen omillarning o'sish dinamikasiga ta'sirini o'rganishga yordam beradi.
- **Mikro-darajadagi tadqiqotlar:** Firmalar, tarmoqlar va innovatsion klasterlar darajasida endogen o'sish mexanizmlarini o'rganish. Bu usul bilim tarqalishi, innovatsion faoliyat va inson kapitalining firmalar unumdorligiga ta'sirini tahlil qilish imkonini beradi.
- **Umumiy unumdorlik omili (TFP) tahlili:** TFP o'sishining endogen omillar bilan bog'liqligini o'rganish. TFP o'sishi texnologik taraqqiyot va samaradorlikning oshishini aks ettiradi va endogen o'sish modellarining asosiy mexanizmlari bilan bog'liq.

Empirik tadqiqotlar endogen o'sish modellarining ba'zi asosiy farazlarini qo'llab-quvvatlasa-da, to'liq va yakuniy tasdiqlash hali ham qiyin. Iqtisodiy o'sish murakkab jarayon bo'lib, ko'plab omillar ta'sirida shakllanadi va endogen modellar ularning faqat bir qismini hisobga oladi.

Endogen o'sish modellari iqtisodiy o'sish nazariyasida muhim yutuq bo'lib, texnologik taraqqiyotning endogen manbalarini tushunishga yordam beradi. Ular uzoq muddatli o'sish imkoniyatini ko'rsatadi va siyosat ishlab chiqish uchun muhim tavsiyalar beradi. Garchi kamchiliklari va tanqidga uchrasa-da, endogen o'sish modellari iqtisodiy o'sishning murakkab jarayonini tahlil qilish va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Endogen iqtisodiy o'sish nima?
2. Endogen o'sish nazariyalari qachon vujudga kelgan?
3. Endogen o'sish nazariyalari mualliflari kimlar?
4. Endogen ilmiy-texnik taraqqiyot modeli haqida nimalar bilasiz?
5. Endogen texnologik progress nima?
6. Inson kapitalini taqsimlashga yo'l qo'yiladigan 3 sektorli modellar mualliflari kimlar va qanday asoslab berishgan?
7. "Pol Romer modeli"ni gapirib bering.
8. "Pol Romer modeli" nechta tarkibiy qismdan iborat?
9. "Farovonlikning iqtisodiy nazariyasi" asoschisi kim? 10. Bilimlar diffuziyasi nima?
11. Innovatsiyalar diffuziyasi xususiyatlari
12. Yangilik diffuziyasi mohiyatini tushintiring

XV BOB. URBANIZATSIYA

15.1. Migratsiya va urbanizatsiyaning iqtisodiy o'sishga ta'siri

Migratsiya va **urbanizatsiya** zamonaviy dunyoning muhim demografik jarayonlari bo'lib, ular iqtisodiy o'sishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayonlar aholining joylashuvi, mehnat resurslari, ishlab chiqarish tuzilmasi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning boshqa ko'plab jihatlariga ta'sir qiladi.

Migratsiya - bu aholining doimiy yashash joyini o'zgartirishi, odatda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy yoki ekologik sabablarga ko'ra sodir bo'ladi. Migratsiya ichki (mamlakat ichidagi) va tashqi (mamlakatlar o'rtasidagi) bo'lishi mumkin.

Urbanizatsiya - bu aholining qishloq joylaridan shaharlarga ko'chib o'tishi va shaharlarning o'sishi jarayoni. Urbanizatsiya ko'pincha iqtisodiy rivojlanish bilan bog'liq bo'lib, shaharlar iqtisodiy faollik, innovatsiyalar va yangi ish o'rinlari markazlari sifatida namoyon bo'ladi.

Migratsiyaning iqtisodiy o'sishga ta'siri:

Migratsiya iqtisodiy o'sishga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ijobiy ta'sirlari:

- **Mehnat resurslarining ko'payishi:** Migratsiya, ayniqsa, mehnatga layoqatli yoshdagi aholining ko'chib kelishi, mehnat resurslarini ko'paytiradi. Bu esa ishlab chiqarish hajmini oshirish, yangi tarmoqlarni rivojlantirish va iqtisodiy o'sishni tezlashtirish imkoniyatini beradi.
- **Malakali ishchi kuchining jalb qilinishi:** Tashqi migratsiya orqali mamlakat malakali ishchi kuchini jalb qilishi mumkin. Bu esa yuqori texnologiyali tarmoqlarni rivojlantirish, innovatsion faoliyatni rag'batlantirish va iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.
- **Pul o'tkazmalari:** Tashqi migratsiya orqali keladigan pul o'tkazmalari rivojlanayotgan mamlakatlar uchun muhim daromad manbai bo'lishi mumkin. Pul o'tkazmalari iste'molni oshiradi, investitsiyalarni rag'batlantiradi va qashshoqlikni kamaytirishga yordam beradi.

- **Innovatsiyalar va tadbirkorlikning rivojlanishi:** Migrantlar ko‘pincha yangi g‘oyalar, bilimlar va ko‘nikmalar olib keladi. Bu esa innovatsion faoliyatni rag‘batlantiradi, tadbirkorlikni rivojlantiradi va iqtisodiy o‘shiga turtki beradi.
- **Talabning oshishi:** Migrantlar yangi iste’molchilar sifatida tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan talabni oshiradi. Bu esa ishlab chiqarish hajmining ortishiga va iqtisodiy o‘shiga hissa qo‘shadi.

Salbiy ta’sirlari:

- **Infratuzilmaga yuklamaning ortishi:** Migratsiya, ayniqsa, shaharlarga ko‘chib kelish, infratuzilmaga (uy-joy, transport, ta’lim, sog‘liqni saqlash) yuklamani oshiradi. Bu infratuzilmani rivojlantirish uchun qo‘shimcha investitsiyalarni talab qiladi va mavjud infratuzilma sifatining pasayishiga olib kelishi mumkin.
- **Mehnat bozorida raqobatning kuchayishi:** Migratsiya mehnat bozorida raqobatni kuchaytirishi mumkin, ayniqsa, malakasiz ishchi kuchi segmentida. Bu esa ish haqi darajasining pasayishiga va ishsizlikning ortishiga olib kelishi mumkin.
- **Ijtimoiy integratsiya muammolari:** Migrantlarning yangi jamiyatga integratsiyasi qiyin kechishi mumkin. Madaniy farqlar, til to‘siqlari, ksenofobiya va diskriminatsiya ijtimoiy keskinlikni oshirishi va iqtisodiy o‘shiga salbiy ta’sir qilishi mumkin.
- **"Aqllar ketishi" (Brain drain):** Tashqi migratsiya ba’zi hollarda mamlakatdan eng malakali va iste’dodli mutaxassislarning ketishiga olib kelishi mumkin. Bu esa inson kapitalining kamayishiga, innovatsion salohiyatning susayishiga va iqtisodiy o‘shining sekinlashishiga olib keladi.

Urbanizatsiyaning iqtisodiy o‘shiga ta’siri:

Urbanizatsiya iqtisodiy o‘shining muhim omili hisoblanadi. Shaharlar iqtisodiy faollik, innovatsiyalar va yangi ish o‘rinlari markazlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Ijobiy ta’sirlari:

- **Iqtisodiy aglomeratsiya effekti:** Shaharlar iqtisodiy aglomeratsiya (to‘planish) effektini yaratadi. Firmalar va korxonalar shaharlarda to‘planishi infratuzilmadan birgalikda foydalanish, mehnat bozoriga yaqinlik, yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan aloqalarni osonlashtirish, bilim va texnologiyalar almashinuvi kabi afzalliklarni beradi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, xarajatlarni kamaytiradi va iqtisodiy o‘lishni tezlashtiradi.
- **Masshtab iqtisodiyoti:** Shaharlar masshtab iqtisodiyotini yaratadi. Katta shaharlarda infratuzilma, kommunal xizmatlar va ijtimoiy xizmatlar (ta’lim, sog‘liqni saqlash, madaniyat) samaraliroq va arzonroq taqdim etilishi mumkin. Bu esa resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish va iqtisodiy o‘lishni qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.
- **Innovatsion faoliyatning rag‘batlantirilishi:** Shaharlar innovatsion faoliyat uchun qulay muhit yaratadi. Turli xil odamlarning, g‘oyalarning va bilimlarning to‘planishi yangi innovatsiyalarning yaratilishiga, texnologik taraqqiyotning tezlashishiga va iqtisodiy o‘lishga turtki beradi.
- **Mehnat bozorining rivojlanishi:** Shaharlar rivojlangan mehnat bozorini taklif etadi. Firmalar va korxonalar keng mehnat resurslaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladi, ishchilar esa ko‘proq ish o‘rinlari va kasbiy o‘lish imkoniyatlariga ega bo‘ladi. Bu esa mehnat unumdorligini oshiradi va iqtisodiy o‘lishga hissa qo‘shadi.
- **Sarmoyalarning jalb qilinishi:** Shaharlar investitsiyalar uchun jozibador markazlar hisoblanadi. Rivojlangan infratuzilma, mehnat bozori, iste’mol bozori va iqtisodiy faollikning yuqori darajasi mahalliy va xorijiy sarmoyalarni jalb qiladi. Bu esa iqtisodiy o‘lishni moliyalashtirish va yangi loyihalarni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Salbiy ta’sirlari:

- **Urbanizatsiya bilan bog‘liq muammolar:** Urbanizatsiya bir qator salbiy oqibatlariga ham olib kelishi mumkin. Shaharlarda aholi zichligining ortishi, uy-joy narxlarining oshishi, transport tirbandligi, atrof-muhitning

ifloslanishi, jinoyatchilik darajasining ortishi va ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi kabi muammolar urbanizatsiya bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu muammolar iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir qilishi va hayot sifatini pasaytirishi mumkin.

- **Qishloq va shahar o'rtasidagi tafovutning kuchayishi:** Urbanizatsiya qishloq va shahar o'rtasidagi iqtisodiy va ijtimoiy tafovutni kuchaytirishi mumkin. Shaharlar iqtisodiy o'sish markazlari sifatida rivojlanayotgan bir paytda, qishloq joylari resurslar, investitsiyalar va imkoniyatlardan chetda qolishi mumkin. Bu esa qishloq joylarining qashshoqlashuviga va aholining qishloqdan shaharga ko'chib ketishining kuchayishiga olib keladi.
- **Ekologik muammolar:** Urbanizatsiya atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shaharlar energiya va resurslarni ko'p iste'mol qiladi, chiqindilarni ko'p ishlab chiqaradi va atrof-muhitni ifloslantiradi. Urbanizatsiya bilan bog'liq ekologik muammolar iqlim o'zgarishi, havo va suvning ifloslanishi, biologik xilma-xillikning kamayishi va resurslarning tugashi kabi global muammolarni kuchaytirishi mumkin.

Migratsiya va urbanizatsiyaning o'zaro bog'liqligi:

Migratsiya va urbanizatsiya o'zaro bog'liq jarayonlardir. Migratsiya urbanizatsiyaning asosiy dvigatelidir. Aholi qishloq joylaridan shaharlarga ko'chib o'tishi urbanizatsiya jarayonini tezlashtiradi. O'z navbatida, urbanizatsiya migratsiya uchun sabab bo'lishi mumkin. Shaharlar iqtisodiy imkoniyatlar, ish o'rinlari, ta'lim va ijtimoiy xizmatlar bilan qishloq aholisini jalb qiladi.

Siyosat uchun xulosalar:

Migratsiya va urbanizatsiya iqtisodiy o'sish uchun muhim omillar bo'lishi mumkin, lekin ularning salbiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur. Davlat siyosati migratsiya va urbanizatsiyaning ijobiy ta'sirini maksimal darajada oshirish va salbiy ta'sirini minimallashtirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Siyosat yo'nalishlari:

- **Urbanizatsiyani rejalashtirish va boshqarish:** Shaharlarning barqaror rivojlanishini ta'minlash, infratuzilmani rivojlantirish, uy-joy ta'minotini

yaxshilash, transport tizimini takomillashtirish, atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy xizmatlarni kengaytirish orqali urbanizatsiya bilan bog'liq muammolarni hal qilish.

- **Migratsiyani tartibga solish va boshqarish:** Migratsiya jarayonlarini tartibga solish, qonuniy migratsiyani rag'batlantirish, noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashish, migrantlarning ijtimoiy integratsiyasini ta'minlash va "aqlar ketishi"ning oldini olish.
- **Qishloq joylarini rivojlantirish:** Qishloq joylarida iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish, ish o'rinlari yaratish, infratuzilmani yaxshilash, ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlarini rivojlantirish orqali qishloq va shahar o'rtasidagi tafovutni kamaytirish.
- **Inson kapitaliga investitsiyalar:** Ta'lim, malaka oshirish va sog'liqni saqlash sohalariga investitsiyalar kiritish orqali inson kapitalini rivojlantirish. Bu esa mehnat unumdorligini oshiradi, innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi va migratsiya va urbanizatsiyaning ijobiy ta'sirini kuchaytiradi.
- **Inklyuziv iqtisodiy o'sishni ta'minlash:** Iqtisodiy o'sishning barcha qatlamlarga foyda keltirishini ta'minlash, qashshoqlikni kamaytirish, tengsizlikni qisqartirish va ijtimoiy himoyani kuchaytirish. Bu esa migratsiya va urbanizatsiya bilan bog'liq ijtimoiy keskinlikni kamaytirishga yordam beradi.

Migratsiya va urbanizatsiya iqtisodiy o'sish uchun muhim potensialga ega bo'lgan jarayonlardir. To'g'ri siyosat yuritish orqali bu jarayonlarning ijobiy ta'sirini maksimal darajada oshirish va salbiy ta'sirini minimallashtirish mumkin. Barqaror va inklyuziv iqtisodiy o'sishga erishish uchun migratsiya va urbanizatsiyani kompleks va muvofiqlashtirilgan siyosat orqali boshqarish zarur.

15.2. Urbanizatsiya va migratsiyaning tarmoqlar rivojlanishiga ta'siri

Urbanizatsiya va **migratsiya** nafaqat iqtisodiy o'sishga umumiy ta'sir ko'rsatadi, balki turli tarmoqlarning rivojlanishiga ham sezilarli darajada ta'sir

etadi. Bu jarayonlar talabning o'zgarishi, mehnat resurslarining taqsimlanishi, infratuzilma rivojlanishi va innovatsion faoliyatning yo'nalishini belgilab beradi.

Urbanizatsiya va migratsiyaning tarmoqlarga umumiy ta'siri:

- **Talabning o'zgarishi:** Urbanizatsiya va migratsiya aholining iste'mol xususiyatlarini o'zgartiradi. Shaharlarda aholining daromad darajasi yuqoriroq bo'lishi, turli xil tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabning oshishiga olib keladi. Bu, ayniqsa, xizmat ko'rsatish sohasi, chakana savdo, qurilish, transport va kommunikatsiya tarmoqlarining rivojlanishiga turtki beradi.
- **Mehnat resurslarining qayta taqsimlanishi:** Migratsiya, ayniqsa, ichki migratsiya, mehnat resurslarini qishloq joylaridan shaharlarga qayta taqsimlaydi. Bu shaharlarda mehnatga bo'lgan talabni qondirishga yordam beradi va sanoat tarmoqlari uchun zarur bo'lgan ishchi kuchini ta'minlaydi.
- **Infratuzilma rivojlanishining rag'batlantirilishi:** Urbanizatsiya va aholi migratsiyasi infratuzilma rivojlanishini talab qiladi. Shaharlarda transport, kommunikatsiya, energiya ta'minoti, uy-joy va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishga investitsiyalar kiritiladi. Bu esa qurilish, mashinasozlik, energetika va boshqa infratuzilma bilan bog'liq tarmoqlarning rivojlanishiga hissa qo'shadi.
- **Innovatsion faoliyatning yo'nalishi:** Urbanizatsiya innovatsion faoliyatni, ayniqsa, xizmat ko'rsatish, axborot texnologiyalari va boshqa zamonaviy tarmoqlarda rag'batlantiradi. Shaharlar bilim almashinuvi, g'oyalar generatsiyasi va yangi texnologiyalarni sinovdan o'tkazish uchun qulay muhit yaratadi.

Tarmoqlarning rivojlanishiga ta'sir turlari:

1. Sanoat tarmoqlari:

- **Qurilish sanoati:** Urbanizatsiya qurilish sanoatining asosiy dvigatelidir. Shaharlarda uy-joy, ofis binolari, savdo markazlari, infratuzilma ob'ektlari va sanoat korxonalarini qurishga bo'lgan talab doimiy ravishda yuqori

bo‘ladi. Migratsiya aholining shaharlarga ko‘chib kelishi qurilish tarmoqlarining o‘shishini yanada tezlashtiradi.

- **Ishlab chiqarish sanoati:** Migratsiya mehnat resurslarini ta‘minlash orqali ishlab chiqarish sanoatining rivojlanishiga yordam beradi. Shaharlarda joylashgan sanoat korxonalari keng mehnat bozoridan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Urbanizatsiya bilan bog‘liq talabning o‘zgarishi iste‘mol tovarlari, avtomobillar, elektronika va boshqa sanoat mahsulotlariga bo‘lgan talabning oshishiga olib keladi.
- **Energetika sanoati:** Urbanizatsiya energetika sanoatining rivojlanishini talab qiladi. Shaharlarda energiya iste‘moli yuqori bo‘lganligi sababli, elektr energiyasi ishlab chiqarish, uzatish va taqsimlash infratuzilmasini rivojlantirish zarurati tug‘iladi. Migratsiya aholining shaharlarga ko‘chib kelishi energetika tarmoqlariga yuklamani yanada oshiradi.

2. Xizmat ko‘rsatish tarmoqlari:

- **Chakana savdo va umumiy ovqatlanish:** Urbanizatsiya chakana savdo va umumiy ovqatlanish tarmoqlarining tez sur‘atlar bilan rivojlanishiga turtki beradi. Shaharlarda aholining xarid qobiliyati yuqori bo‘lganligi sababli, supermarketlar, savdo markazlari, restoranlar, kafe va boshqa umumiy ovqatlanish joylariga bo‘lgan talab oshadi. Migratsiya aholining xilma-xilligi va iste‘mol xususiyatlarining o‘zgarishi chakana savdo va umumiy ovqatlanish tarmoqlarida yangi formatlar va xizmatlarning paydo bo‘lishiga olib keladi.
- **Transport va kommunikatsiya:** Urbanizatsiya transport va kommunikatsiya tarmoqlarining rivojlanishini talab qiladi. Shaharlarda aholi va tovarlar harakatini ta‘minlash uchun yo‘llar, transport vositalari, kommunikatsiya tizimlari va logistika infratuzilmasini rivojlantirish zarurati tug‘iladi. Migratsiya shaharlar ichida va shaharlararo transport oqimlarini oshiradi.
- **Moliya va bank xizmatlari:** Urbanizatsiya moliya va bank xizmatlari tarmoqlarining rivojlanishiga yordam beradi. Shaharlarda biznes faolligi

yuqori bo'lganligi sababli, kreditlash, investitsiya, sug'urta va boshqa moliya xizmatlariga bo'lgan talab oshadi. Migratsiya aholining moliyaviy ehtiyojlarini diversifikatsiya qiladi va moliya tarmoqlarida yangi xizmatlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

- **Ta'lim va sog'liqni saqlash:** Urbanizatsiya ta'lim va sog'liqni saqlash tarmoqlarining rivojlanishini talab qiladi. Shaharlarda aholining ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlariga bo'lgan talabi yuqori bo'lganligi sababli, maktablar, universitetlar, kasalxonalar, klinikalar va boshqa ta'lim va sog'liqni saqlash muassasalarini rivojlantirish zarurati tug'iladi. Migratsiya aholining demografik tuzilmasini o'zgartiradi va ta'lim va sog'liqni saqlash tarmoqlarida yangi yo'nalishlarning paydo bo'lishiga olib keladi.
- **Axborot texnologiyalari (IT):** Urbanizatsiya axborot texnologiyalari tarmoqlarining rivojlanishi uchun qulay muhit yaratadi. Shaharlar innovatsion faoliyat markazlari bo'lib, IT kompaniyalari uchun malakali ishchi kuchi, investitsiyalar va iste'mol bozorini ta'minlaydi. Migratsiya axborot texnologiyalari sohasida yangi g'oyalar va xizmatlarning paydo bo'lishiga olib keladi.
- **Ko'ngilochar va turizm:** Urbanizatsiya ko'ngilochar va turizm tarmoqlarining rivojlanishiga turtki beradi. Shaharlar madaniy va ko'ngilochar tadbirlar, restoranlar, kafelar, muzeylar, teatrlar va boshqa turistik ob'ektlarni taklif etadi. Migratsiya aholining xilma-xilligi va madaniy ehtiyojlarining o'zgarishi ko'ngilochar va turizm tarmoqlarida yangi yo'nalishlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

3. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari:

- **Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga talabning o'zgarishi:** Urbanizatsiya qishloq xo'jaligi tarmoqlariga ham ta'sir qiladi. Shahar aholisining oziq-ovqatga bo'lgan talabi o'zgaradi. Shaharliklar sifatli, xilma-xil va qadoqlangan oziq-ovqat mahsulotlariga ko'proq talab qo'yadi. Bu qishloq xo'jaligi tarmoqlarini mahsulot assortimentini diversifikatsiya qilishga,

qayta ishlash sanoatini rivojlantirishga va logistika tizimini takomillashtirishga undaydi.

- **Mehnat resurslarining kamayishi:** Ichki migratsiya qishloq joylaridan aholining shaharlarga ko'chib ketishi qishloq xo'jaligida mehnat resurslarining kamayishiga olib keladi. Bu qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash, unumdorlikni oshirish va yangi texnologiyalarni joriy etish zaruratini tug'diradi.
- **Qishloq xo'jaligi uchun yangi imkoniyatlar:** Urbanizatsiya qishloq xo'jaligi uchun yangi imkoniyatlar ham yaratishi mumkin. Shaharlarga yaqin qishloq joylari shahar aholisini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, agroturizmni rivojlantirish va boshqa yangi yo'nalishlarni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Salbiy ta'sirlar:

- **Tarmoqlarning nomutanosib rivojlanishi:** Urbanizatsiya va migratsiya ba'zi tarmoqlarning (masalan, xizmat ko'rsatish sohasi) tez sur'atlar bilan rivojlanishiga, boshqa tarmoqlarning (masalan, qishloq xo'jaligi) esa orqada qolishiga olib kelishi mumkin. Bu tarmoqlar o'rtasidagi nomutanosiblik iqtisodiy muvozanatning buzilishiga va ijtimoiy muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.
- **Shaharlarda tarmoqlarning haddan tashqari konsentratsiyasi:** Urbanizatsiya shaharlarda tarmoqlarning haddan tashqari konsentratsiyasiga olib kelishi mumkin. Bu shaharlarda infratuzilmaga yuklamani oshiradi, atrof-muhitning ifloslanishini kuchaytiradi va transport tirbandligini keltirib chiqaradi.
- **Qishloq joylarida tarmoqlarning degradatsiyasi:** Ichki migratsiya qishloq joylarida tarmoqlarning degradatsiyasiga olib kelishi mumkin. Aholining qishloqdan ko'chib ketishi qishloq xo'jaligi, kichik biznes va boshqa tarmoqlarning rivojlanishini susaytiradi va qishloq joylarining iqtisodiy zaiflashuviga olib keladi.

Siyosat uchun xulosalar:

Urbanizatsiya va migratsiyaning tarmoqlar rivojlanishiga ta'siri murakkab va ko'p qirrali. Davlat siyosati bu jarayonlarning ijobiy ta'sirini kuchaytirish va salbiy oqibatlarini minimallashtirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Siyosat yo'nalishlari:

- **Tarmoqlarni diversifikatsiya qilish:** Iqtisodiyotni tarmoqlar bo'yicha diversifikatsiya qilish, yangi, zamonaviy tarmoqlarni rivojlantirish va an'anaviy tarmoqlarga qaramlikni kamaytirish. Bu iqtisodiyotning urbanizatsiya va migratsiya ta'siriga moslashuvchanligini oshiradi.
- **Infratuzilmani rivojlantirishga investitsiyalar:** Shaharlarda va qishloq joylarida infratuzilmani rivojlantirishga investitsiyalar kiritish. Bu tarmoqlarning samarali faoliyatini ta'minlaydi va urbanizatsiya va migratsiya bilan bog'liq muammolarni hal qilishga yordam beradi.
- **Hududiy rivojlanish siyosati:** Hududiy rivojlanish siyosatini amalga oshirish, shaharlar va qishloq joylari o'rtasidagi tafovutni kamaytirish, qishloq joylarida iqtisodiy faollikni rag'batlantirish va aholining hududlar bo'ylab muvozanatli taqsimlanishini ta'minlash.
- **Ta'lim va malaka oshirish dasturlari:** Ta'lim va malaka oshirish dasturlarini rivojlantirish orqali mehnat resurslarining sifatini yaxshilash. Bu tarmoqlarning yangi talablarga moslashishiga va innovatsion faoliyatni rag'batlantirishga yordam beradi.
- **Innovatsion ekotizimni yaratish:** Innovatsion ekotizimni yaratish, ITTKIga investitsiyalar kiritish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va texnologiyalar transferini rag'batlantirish. Bu tarmoqlarda innovatsion faoliyatni kuchaytiradi va iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi.

Urbanizatsiya va migratsiya tarmoqlar rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayonlar tarmoqlarda talabning o'zgarishi, mehnat resurslarining qayta taqsimlanishi, infratuzilma rivojlanishi va innovatsion faoliyatning yo'nalishini belgilab beradi. To'g'ri siyosat yuritish orqali urbanizatsiya va migratsiyaning tarmoqlar rivojlanishiga ijobiy ta'sirini kuchaytirish va salbiy oqibatlarini minimallashtirish mumkin.

15.3. Shahar va qishloqlarda ko'rsatilayotgan xizmatlarning iqtisodiyotga ta'siri

Shahar va qishloqlarda ko'rsatilayotgan xizmatlar iqtisodiyotning muhim qismi bo'lib, ular aholining turmush darajasini yaxshilash, biznes faolligini rag'batlantirish va umumiy iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi. Biroq, shahar va qishloqlarda ko'rsatilayotgan xizmatlar turi, sifati va iqtisodiyotga ta'siri sezilarli darajada farq qilishi mumkin.

Shahar va qishloqlarda ko'rsatiladigan xizmatlarning farqlari:

- **Xizmat turlari:**

- **Shaharlarda:** Shaharlar xizmatlarning keng va xilma-xil turlarini taklif etadi. Bularga moliyaviy xizmatlar (banklar, sug'urta kompaniyalari, investitsiya firmalari), biznes xizmatlari (konsalting, marketing, huquqiy xizmatlar), axborot texnologiyalari (dasturiy ta'minot ishlab chiqish, veb-dizayn, telekommunikatsiya), ta'lim xizmatlari (universitetlar, kollejlari, kasb-hunar maktablari), sog'liqni saqlash xizmatlari (kasalxonalar, klinikalar, diagnostika markazlari), ko'ngilochar va turizm xizmatlari (restoranlar, mehmonxonalar, teatrlar, muzeylar), chakana savdo va umumiy ovqatlanish xizmatlari kiradi. Shaharlarda yuqori qo'shimcha qiymat yaratadigan va bilimga asoslangan xizmatlar ko'proq rivojlangan.
- **Qishloqlarda:** Qishloqlarda xizmatlar asosan asosiy ehtiyojlarni qondirishga yo'naltirilgan va turlari shaharlarga nisbatan cheklanganroq bo'ladi. Bularga chakana savdo (qishloq do'konlari, bozorlar), umumiy ovqatlanish (kichik kafelar, oshxonalar), ta'lim xizmatlari (qishloq maktablari, bolalar bog'chalari), sog'liqni saqlash xizmatlari (qishloq vrachlik punktlari, feldsherlik punktlari), transport xizmatlari (avtobus qatnovi, taksi xizmatlari), qishloq xo'jaligi xizmatlari (texnika ijarasi, veterinariya xizmatlari, agronom maslahatlari) va ba'zi turizm xizmatlari (mehmon uylari, qishloq

turizmi ob'ektlari) kiradi. Qishloqlarda xizmatlar ko'pincha kichik biznes va yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan taqdim etiladi.

- **Xizmat sifati:** Shaharlarda xizmatlar sifati odatda qishloqlarga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Shaharlarda xizmat ko'rsatuvchi xodimlar malakaliroq, texnologiyalar zamonaviyroq va infratuzilma yaxshiroq rivojlangan bo'ladi. Shaharlarda xizmat ko'rsatish sohasida raqobat yuqori bo'lganligi sababli, xizmat sifatini doimiy ravishda yaxshilab borishga intilish kuchliroq.
- **Xizmat narxlari:** Shaharlarda xizmat narxlari odatda qishloqlarga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Shaharlarda yashash xarajatlari yuqoriroq, talab yuqoriroq va raqobat shiddatliroq bo'lganligi sababli, xizmat ko'rsatuvchi xarajatlar ham yuqori bo'ladi.
- **Xizmatlarning qulayligi:** Shaharlarda xizmatlarga erishish qulayroq bo'ladi. Shaharlarda xizmat ko'rsatish nuqtalari zich joylashgan, transport tizimi yaxshi rivojlangan va xizmat ko'rsatish vaqti qulayroq bo'ladi. Qishloqlarda xizmat ko'rsatish nuqtalari kamroq, transport qiyinroq va xizmat ko'rsatish vaqti cheklanganroq bo'lishi mumkin.

Shahar xizmatlarining iqtisodiyotga ta'siri:

- **Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish:** Shahar xizmatlari iqtisodiy o'sishning asosiy dvigatelidir. Yuqori qo'shimcha qiymat yaratadigan va bilimga asoslangan xizmatlar shaharlarda to'planishi innovatsiyalarni rag'batlantiradi, yangi ish o'rinlari yaratadi va iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiradi.
- **Unumdorlikni oshirish:** Shahar xizmatlari iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari uchun muhim xizmatlar ko'rsatadi. Moliyaviy xizmatlar biznesni moliyalashtirishni osonlashtiradi, biznes xizmatlari samaradorlikni oshiradi, axborot texnologiyalari tarmoqlararo aloqalarni yaxshilaydi va ta'lim xizmatlari malakali ishchi kuchini yetishtirib beradi. Bu esa umumiy unumdorlikning oshishiga hissa qo'shadi.
- **Inson kapitalini rivojlantirish:** Shaharlar ta'lim, sog'liqni saqlash va madaniyat xizmatlarining keng spektrini taklif etadi. Bu inson kapitalini

rivojlantirish, aholining salomatligini yaxshilash, ta'lim darajasini oshirish va madaniy boyitish imkoniyatini beradi. Inson kapitali iqtisodiy o'sishning muhim omili hisoblanadi.

- **Investitsiyalarni jalb qilish:** Shaharlar investitsiyalar uchun jozibador markazlar hisoblanadi. Rivojlangan xizmatlar sektori, infratuzilma, mehnat bozori va iste'mol bozori mahalliy va xorijiy sarmoyalarni jalb qiladi. Investitsiyalar iqtisodiy o'sishni moliyalashtirish va yangi loyihalarni amalga oshirish imkoniyatini beradi.
- **Aglomeratsiya effekti:** Shaharlarda xizmatlar va biznesning to'planishi aglomeratsiya effektini yaratadi. Bu firmalar o'rtasida hamkorlikni kuchaytiradi, bilim almashinuvini osonlashtiradi, tranzaktsion xarajatlarni kamaytiradi va innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi. Aglomeratsiya effekti iqtisodiy o'sishni tezlashtiruvchi muhim omil hisoblanadi.

Qishloq xizmatlarining iqtisodiyotga ta'siri:

- **Qishloq xo'jaligini qo'llab-quvvatlash:** Qishloq xizmatlari qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun muhim rol o'ynaydi. Qishloq xo'jaligi xizmatlari (texnika ijarasi, veterinariya, agronom maslahatlari) qishloq xo'jaligi unumdorligini oshiradi, xarajatlarni kamaytiradi va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni rag'batlantiradi.
- **Qishloq turizmini rivojlantirish:** Qishloq turizmi xizmatlari (mehmon uylari, qishloq restoranlari, turistik marshrutlar) qishloq joylarida yangi ish o'rinlari yaratadi, daromadlarni oshiradi va qishloq iqtisodiyotini diversifikatsiya qiladi. Qishloq turizmi qishloq joylarining madaniy va tabiiy merosini saqlashga ham yordam beradi.
- **Qishloq aholisining turmush darajasini yaxshilash:** Qishloq xizmatlari qishloq aholisining asosiy ehtiyojlarini qondirishga va turmush darajasini yaxshilashga yordam beradi. Chakana savdo, umumiy ovqatlanish, ta'lim, sog'liqni saqlash va transport xizmatlari qishloq aholisining hayot sifatini oshiradi.

- **Qishloq va shahar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash:** Qishloq xizmatlari qishloq va shahar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga yordam beradi. Transport va kommunikatsiya xizmatlari qishloq aholisining shaharlarga borib-kelishini osonlashtiradi, chakana savdo va umumiy ovqatlanish xizmatlari qishloq aholisiga shahar tovarlari va xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini beradi.
- **Milliy iqtisodiyotga hissa qo'shish:** Qishloq xizmatlari milliy iqtisodiyotga muhim hissa qo'shadi. Qishloq xo'jaligi xizmatlari oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlaydi, qishloq turizmi xizmatlari valyuta tushumini oshiradi va qishloq joylarida yaratilgan ish o'rinlari milliy ishsizlik darajasini kamaytirishga yordam beradi.

Shahar va qishloq xizmatlarining o'zaro bog'liqligi:

Shahar va qishloq xizmatlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq va o'zaro to'ldiruvchi hisoblanadi. Shahar xizmatlari qishloq xo'jaligi mahsulotlari, xomashyo va mehnat resurslari bilan ta'minlanadi. Qishloq xizmatlari esa shahar aholisi uchun oziq-ovqat, dam olish va ekologik xizmatlar taqdim etadi.

Shahar va qishloq xizmatlari o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash, infratuzilmani rivojlantirish, transport va kommunikatsiya tizimlarini takomillashtirish, ta'lim va malaka oshirish dasturlarini amalga oshirish orqali har ikki hududning iqtisodiy salohiyatini oshirish mumkin.

Siyosat uchun xulosalar:

- **Shahar xizmatlarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash:** Shaharlarda yuqori qo'shimcha qiymat yaratadigan va bilimga asoslangan xizmatlarni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratish. Innovatsion faoliyatni rag'batlantirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish, ta'lim va malaka oshirish dasturlarini qo'llab-quvvatlash, biznesni qo'llab-quvvatlash siyosatini amalga oshirish.
- **Qishloq xizmatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratish:** Qishloq joylarida asosiy xizmatlarni ta'minlash, qishloq xo'jaligi xizmatlarini rivojlantirish, qishloq turizmini qo'llab-quvvatlash va qishloq aholisining turmush darajasini yaxshilashga qaratilgan siyosatni amalga oshirish. Infratuzilmani

yaxshilash, transport va kommunikatsiya xizmatlarini rivojlantirish, qishloq tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash va qishloq aholisining malakasini oshirish dasturlarini amalga oshirish.

- **Shahar va qishloq o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash:** Shahar va qishloq o'rtasidagi iqtisodiy va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan siyosatni amalga oshirish. Transport va kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini shaharlarga yetkazib berish tizimini takomillashtirish, qishloq va shahar o'rtasida inson resurslari almashinuvini rag'batlantirish.
- **Hududiy rivojlanish siyosatini muvofiqlashtirish:** Shahar va qishloq rivojlanishini muvofiqlashtirilgan hududiy rivojlanish siyosati orqali boshqarish. Har bir hududning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, iqtisodiy salohiyatini maksimal darajada oshirishga qaratilgan siyosatni amalga oshirish.

Shahar va qishloqlarda ko'rsatilayotgan xizmatlar iqtisodiyotning muhim qismi bo'lib, ular iqtisodiy o'sish, unumdorlikni oshirish, inson kapitalini rivojlantirish va aholining turmush darajasini yaxshilashga hissa qo'shadi. Shahar va qishloq xizmatlari o'rtasida sezilarli farqlar mavjud bo'lsa-da, ular o'zaro bog'liq va o'zaro to'ldiruvchi hisoblanadi. To'g'ri siyosat yuritish orqali shahar va qishloq xizmatlarining iqtisodiyotga ijobiy ta'sirini maksimal darajada oshirish va salbiy oqibatlarini minimallashtirish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Iqtisodiy o'sishni ta'minlashda institutlarning o'rnini qanday baholaysiz?
2. Iqtisodiy o'sish "nuqtalari" nimani anglatadi.
3. O'zingiz yashab turgan hudud uchun qanday faoliyat turlari "o'sish nuqtasi" bo'lib xizmat qilishi mumkin?
4. Iqtisodiy o'sishni ta'minlashda klasterlashtirishning o'rnini nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Tarkibiy siyosatning mazmun va mohiyatini yoritib bering?

XVI BOB. TABIIY RESURLAR VA IQTISODIY O'SISH

16.1. Mineral va xomashyo resurlarining iqtisodiy o'sishga ta'siri

Mineral va xomashyo resurslari ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotining muhim qismi bo'lib, iqtisodiy o'sishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu ta'sir ikki tomonlama bo'lib, ijobiy va salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Mineral va xomashyo resurslari nima?

Mineral resurslar - yer qobig'ida tabiiy ravishda hosil bo'lgan, foydali komponentlari bo'lgan anorganik moddalar (metall rudalari, yoqilg'i, qurilish materiallari va boshqalar).

Xomashyo resurslari - ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan tabiiy materiallar (mineral resurslar, o'rmon resurslari, suv resurslari, qishloq xo'jaligi resurslari va boshqalar).

Ushbu ma'lumotda asosan **mineral va yoqilg'i-energetika resurslari** (neft, gaz, ko'mir, metall rudalari va boshqalar) iqtisodiy o'sishga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Mineral va xomashyo resurslarining iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'siri:

- **Daromad manbai va davlat byudjetini to'ldirish:** Mineral va xomashyo resurslarini eksport qilishdan tushadigan daromadlar davlat byudjetini sezilarli darajada to'ldirishi mumkin. Bu daromadlar infratuzilmani rivojlantirish, ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish uchun ishlatilishi mumkin.
- **Investitsiyalarni jalb qilish va infratuzilmani rivojlantirish:** Resurslarga boy mamlakatlar xorijiy investitsiyalar uchun jozibador bo'lishi mumkin. Resurslarni qazib olish va qayta ishlash uchun kiritiladigan investitsiyalar yangi ish o'rinlari yaratadi, infratuzilmani (yo'llar, temir yo'llar, portlar, energetika ob'ektlari) rivojlantiradi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga turtki beradi.
- **Ish o'rinlari yaratish va aholi bandligini ta'minlash:** Resurslarni qazib olish, qayta ishlash va ularga xizmat ko'rsatish tarmoqlari millionlab ish o'rinlari yaratishi mumkin. Bu, ayniqsa, resurslarga boy qishloq joylarida

aholi bandligini oshirish va qashshoqlikni kamaytirish uchun muhim ahamiyatga ega.

- **Valyuta tushumini ko'paytirish:** Mineral va xomashyo resurslarini eksport qilish mamlakatga valyuta tushumini ko'paytiradi. Bu valyuta zaxiralarini to'plash, importni moliyalashtirish va valyuta kursini barqarorlashtirish imkoniyatini beradi.
- **Sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va diversifikatsiya:** Resurslarga boy mamlakatlar resurslarni qayta ishlashga asoslangan sanoat tarmoqlarini (metallurgiya, neft-kimyo, mineral o'g'itlar ishlab chiqarish va boshqalar) rivojlantirishi mumkin. Bu iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, eksport tarkibini yaxshilash va yuqori qo'shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatini beradi.

Mineral va xomashyo resurslarining iqtisodiy o'sishga salbiy ta'siri ("Resurs la'nati"):

Ko'plab resurslarga boy mamlakatlar iqtisodiy o'sishda kutilgan natijalarga erisha olmaydi, ba'zi hollarda esa resurslar "la'nat"ga aylanishi mumkin. "Resurs la'nati" - bu resurslarga boy mamlakatlarning iqtisodiy o'sish sur'atlari resurslarga kambag'al mamlakatlarga nisbatan pastroq bo'lishi tendentsiyasi.

"Resurs la'nati"ning asosiy sabablari:

- **"Golland kasalligi" (Dutch Disease) va iqtisodiyotning diversifikatsiyalanmaganligi:** Resurs eksportidan tushadigan valyuta oqimi milliy valyuta kursining mustahkamlanishiga olib keladi. Bu esa eksportga yo'naltirilgan boshqa tarmoqlar (qishloq xo'jaligi, ishlab chiqarish sanoati) mahsulotlarining raqobatbardoshligini pasaytiradi. Natijada, iqtisodiyot resurs eksportiga haddan tashqari bog'liq bo'lib qoladi va diversifikatsiyalanmaydi.
- **Xomashyo narxlarining o'zgaruvchanligi:** Mineral va xomashyo narxlari jahon bozorida keskin o'zgarib turishi mumkin. Narxlarning pasayishi resurs eksportidan tushadigan daromadlarning keskin kamayishiga, davlat byudjetining defitsitiga va iqtisodiy beqarorlikka olib keladi.

- **Korrupsiya va renta qidirish:** Resurs rentasi (tabiiy resurslardan olinadigan daromad) korrupsiya va renta qidirish uchun qulay muhit yaratadi. Davlat resurs daromadlarini samarali boshqarish o'rniga, korrupsioner amaldorlar va oligarxlar resurs rentasini o'zlashtirishga harakat qiladi. Bu esa davlat boshqaruvining sifatsizlashuviga, investitsiyalarning noto'g'ri yo'naltirilishiga va iqtisodiy o'sishning susayishiga olib keladi.
- **Atrof-muhitning ifloslanishi va ijtimoiy muammolar:** Resurslarni qazib olish va qayta ishlash atrof-muhitning ifloslanishiga, ekologik muvozanatning buzilishiga va mahalliy aholi salomatligining yomonlashuviga olib kelishi mumkin. Resurs loyihalari ko'pincha mahalliy aholining yerlaridan ko'chirilishi, ijtimoiy norozilik va ziddiyatlarga sabab bo'ladi.
- **Mojarolar va beqarorlik:** Resurslarga boy hududlar ko'pincha mojarolar va beqarorlik manbai bo'lishi mumkin. Resurs renta uchun kurash, etnik ziddiyatlar va separatistik harakatlar resurslarga boy mamlakatlarda siyosiy beqarorlikni kuchaytiradi va iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir qiladi.

Resurslar "la'nat" emas, balki "ne'mat" bo'lishi uchun shartlar:

Resurslarga boylik iqtisodiy o'sish uchun imkoniyat bo'lishi mumkin, agar mamlakat to'g'ri siyosat yuritib, "resurs la'nati"dan qochishga muvaffaq bo'lsa.

Buning uchun quyidagi shartlar muhim:

- **Yaxshi boshqaruv va institutlar:** Kuchli va samarali davlat boshqaruvi, korrupsiyaga qarshi kurash, qonun ustuvorligi, mulk huquqining himoyasi va demokratik institutlar resurs rentasini samarali boshqarish va iqtisodiy o'sishga yo'naltirish uchun zarurdir.
- **Iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish strategiyasi:** Resurs eksportiga qaramlikni kamaytirish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish strategiyasini amalga oshirish. Qishloq xo'jaligi, ishlab chiqarish sanoati, xizmat ko'rsatish sohasi va yuqori texnologiyali tarmoqlarni rivojlantirishga investitsiyalar kiritish.

- **Inson kapitaliga va infratuzilmaga investitsiyalar:** Resurs daromadlarini inson kapitalini rivojlantirishga (ta'lim, sog'liqni saqlash, fan) va infratuzilmani modernizatsiya qilishga yo'naltirish. Bu iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiradi va diversifikatsiyalash jarayonini qo'llab-quvvatlaydi.
- **Barqaror resurslarni boshqarish:** Resurslarni qazib olish va qayta ishlashda atrof-muhitga zarar yetkazmaslik, resurslarni tejamkorlik bilan ishlatish va kelajak avlodlar uchun resurslarni saqlab qolishga qaratilgan siyosatni amalga oshirish.
- **Shaffoflik va hisobdorlik:** Resurs daromadlarini boshqarishda shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlash. Resurs daromatlari qanday ishlatilayotgani haqida jamoatchilik nazoratini o'rnatish va korrupsiyaga qarshi kurashish.

Muvaffaqiyatli va muvaffaqiyatsiz misollar:

- **Muvaffaqiyatli misollar:** Norvegiya, Kanada, Avstraliya kabi resurslarga boy mamlakatlar yaxshi boshqaruv, diversifikatsiya strategiyasi, inson kapitaliga investitsiyalar va barqaror resurslarni boshqarish siyosati orqali resurs boyligini iqtisodiy o'sish va farovonlikka aylantirishga muvaffaq bo'lgan.
- **Muvaffaqiyatsiz misollar:** Nigeriya, Kongo Demokratik Respublikasi, Venesuela kabi resurslarga boy mamlakatlar "resurs la'nati"ga duch kelgan va iqtisodiy turg'unlik, qashshoqlik, korrupsiya va mojarolar girdobiga tushib qolgan.

Mineral va xomashyo resurslari iqtisodiy o'sish uchun katta imkoniyatlar yaratishi mumkin, lekin ular "resurs la'nati" xavfini ham tug'diradi. Resurslarga boylik "ne'mat" bo'lishi yoki "la'nat"ga aylanishi mamlakatning siyosiy irodasi, boshqaruv sifati va to'g'ri siyosat yuritishiga bog'liq. Yaxshi boshqaruv, diversifikatsiya strategiyasi, inson kapitaliga investitsiyalar, barqaror resurslarni boshqarish va shaffoflik "resurs la'nati"dan qochish va resurs boyligini iqtisodiy o'sish va farovonlikka aylantirishning kalitidir.

16.2. Yoqilgi-energetika resurslarning iqtisodiy o'sishga ta'siri

"Yoqilg'i-energetika resurslarining iqtisodiy o'sishga ta'siri" haqida ma'lumot quyidagicha:

Yoqilg'i-energetika resurslari (YER) zamonaviy iqtisodiyotning asosiy poydevori bo'lib, iqtisodiy o'sish, sanoatlashtirish va insoniyat farovonligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. YERga neft, tabiiy gaz, ko'mir, uran, gidroenergiya, quyosh energiyasi, shamol energiyasi va boshqa energiya manbalari kiradi. Ularning iqtisodiy o'sishga ta'siri ko'p qirrali va murakkab bo'lib, ham ijobiy, ham salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Yoqilg'i-energetika resurslarining iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'siri:

- **Energiya ta'minoti va sanoatlashtirish:** YER iqtisodiyotning barcha tarmoqlari, xususan, sanoat, transport, qishloq xo'jaligi va xizmat ko'rsatish sohasi uchun energiya bilan ta'minlaydi. Arzon va ishonchli energiya ta'minoti sanoatlashtirish jarayonini tezlashtiradi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.
- **Xomashyo bazasi:** YER nafaqat energiya manbai, balki ko'plab sanoat tarmoqlari uchun xomashyo bazasi ham hisoblanadi. Neft-kimyxo sanoati, farmatsevtika sanoati, plastmassa ishlab chiqarish va boshqa ko'plab tarmoqlar YERga bog'liq holda rivojlanadi.
- **Eksport daromadlari va valyuta tushumi:** YERga boy mamlakatlar ularni eksport qilish orqali katta daromad olishi mumkin. Eksport daromadlari davlat byudjetini to'ldiradi, valyuta zaxiralarini ko'paytiradi va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish uchun mablag' manbai bo'lishi mumkin.
- **Investitsiyalar va infratuzilmani rivojlantirish:** YER sektoriga kiritiladigan investitsiyalar iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga ham turtki beradi. Energiya infratuzilmasini (elektr stansiyalari, quvurlar, elektr uzatish liniyalari) rivojlantirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va malakali ishchi kuchini tayyorlash iqtisodiy o'sish uchun muhim shartlardir.
- **Ish o'rinlari yaratish va aholi bandligini ta'minlash:** YER sektori, ayniqsa, qazib olish, qayta ishlash, transport va energetika sohalari

millionlab ish o'rinlari yaratadi. Bu aholi bandligini oshirish, qashshoqlikni kamaytirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Yoqilg'i-energetika resurslarining iqtisodiy o'sishga salbiy ta'siri:

- **Narxlar o'zgaruvchanligi va iqtisodiy beqarorlik:** YER narxlari jahon bozorida keskin o'zgarib turishi mumkin. Narxlarning yuqori volatilligi (o'zgaruvchanligi) YERga import qiluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sir qiladi, inflyatsiyani oshiradi, iste'mol xarajatlarini kamaytiradi va iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi. YER eksport qiluvchi mamlakatlar esa narxlar pasayganda daromadlarini keskin yo'qotishi mumkin.
- **Atrof-muhitning ifloslanishi va iqlim o'zgarishi:** YERni qazib olish, qayta ishlash va yoqish atrof-muhitning ifloslanishiga, ekologik muvozanatning buzilishiga va iqlim o'zgarishiga olib keladi. Havo va suvning ifloslanishi, issiqxona gazlari emissiyasi, o'rmonlarning kesilishi va biologik xilmaxillikning kamayishi iqtisodiy o'sishning barqarorligiga xavf tug'diradi va kelajak avlodlar uchun resurslar bazasini kamaytiradi.
- **"Resurs la'nati" va iqtisodiyotning diversifikatsiyalanmaganligi:** YERga boy mamlakatlar "resurs la'nati"ga duch kelishi mumkin (oldingi javobda batafsil ko'rib chiqilgan). YER eksportiga haddan tashqari bog'liqlik iqtisodiyotning diversifikatsiyalanmaganligiga, boshqa tarmoqlarning rivojlanishining susayishiga va iqtisodiy o'sishning zaiflashuviga olib keladi.
- **Geosiyosiy xavflar va energiya xavfsizligi:** YERga bog'liqlik geosiyosiy xavflarni oshirishi mumkin. YER ta'minoti uzilishlari, siyosiy beqarorlik va mojarolar energiya xavfsizligiga tahdid soladi va iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir qiladi. YER import qiluvchi mamlakatlar energiya ta'minotini diversifikatsiya qilish va o'z energiya manbalarini rivojlantirishga harakat qiladi.
- **Qayta tiklanmaydigan resurslar:** YERning aksariyati qayta tiklanmaydigan resurslar hisoblanadi (neft, gaz, ko'mir, uran). Ularning zaxiralari cheklangan va vaqt o'tishi bilan tugaydi. Qayta tiklanmaydigan

YERga haddan tashqari bog'liqlik kelajakda energiya taqchilligiga va iqtisodiy o'sishning susayishiga olib kelishi mumkin.

Yoqilg'i-energetika resurslaridan iqtisodiy o'sish uchun samarali foydalanish yo'llari:

YERning iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sirini maksimal darajada oshirish va salbiy oqibatlarini minimallashtirish uchun to'g'ri siyosat yuritish zarur.

Asosiy siyosat yo'nalishlari:

- **Energiya diversifikatsiyasi va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish:** Qayta tiklanmaydigan YERga qaramlikni kamaytirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini (quyosh, shamol, gidroenergiya, bioenergiya) rivojlantirishga investitsiyalar kiritish. Bu energiya xavfsizligini oshiradi, atrof-muhitga ta'sirni kamaytiradi va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishga yordam beradi.
- **Energiya samaradorligini oshirish va energiya tejash siyosati:** Energiya iste'molini kamaytirish, energiya samaradorligini oshirish texnologiyalarini joriy etish va aholini energiya tejashga undash. Bu YERga bo'lgan talabni kamaytiradi, energiya xarajatlarini kamaytiradi va atrof-muhitga ta'sirni minimallashtiradi.
- **Barqaror energiya siyosati va ekologik standartlar:** YER sektorini rivojlantirishda barqaror rivojlanish tamoyillariga amal qilish, atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik standartlarni joriy etish. Bu ekologik muammolarni hal qilish va iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlash uchun zarurdir.
- **YER daromadlarini samarali boshqarish va diversifikatsiya fondlari:** YER eksportidan tushadigan daromadlarni samarali boshqarish, shaffoflikni ta'minlash va renta qidirishga qarshi kurashish. Daromadlarni diversifikatsiya fondlariga yo'naltirish, inson kapitaliga, infratuzilmaga va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga investitsiyalar kiritish.
- **Regional hamkorlik va energiya xavfsizligini mustahkamlash:** YER import qiluvchi mamlakatlar energiya ta'minotini diversifikatsiya qilish,

regional hamkorlikni rivojlantirish va energiya xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan siyosat yuritishi kerak. YER eksport qiluvchi mamlakatlar esa barqaror energiya ta'minotini ta'minlash va geosiyosiy xavflarni kamaytirishga e'tibor qaratishi lozim.

Yoqilg'i-energetika resurslari iqtisodiy o'sish uchun muhim omil bo'lishi mumkin, lekin ularning ta'siri bir tomonlama emas. YER iqtisodiyotni energiya bilan ta'minlaydi, sanoatlashtirishni rag'batlantiradi, eksport daromadlari va ish o'rinlari yaratadi. Biroq, YERga haddan tashqari bog'liqlik iqtisodiy beqarorlik, atrof-muhitning ifloslanishi, "resurs la'nati" va geosiyosiy xavflarni ham keltirib chiqarishi mumkin.

To'g'ri siyosat yuritish orqali YERning iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sirini maksimal darajada oshirish va salbiy oqibatlarini minimallashtirish mumkin. Energiya diversifikatsiyasi, energiya samaradorligi, barqaror energiya siyosati, YER daromadlarini samarali boshqarish va regional hamkorlik YERdan iqtisodiy o'sish va farovonlik uchun samarali foydalanishning kalitidir.

16.3. Yer-suv resurslari, o'simlik va hayvonot dunyosining iqtisodiy o'sishga ta'siri

"Yer-suv resurslari, o'simlik va hayvonot dunyosining iqtisodiy o'sishga ta'siri" haqida ma'lumotlar quyidagicha:

Yer-suv resurslari, o'simlik va hayvonot dunyosi insoniyatning asosiy tabiiy boyliklari bo'lib, iqtisodiy o'sish va barqaror rivojlanish uchun muhim ahamiyatga ega. Bu resurslar qishloq xo'jaligi, sanoat, turizm, energetika va boshqa ko'plab tarmoqlarning rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning iqtisodiy o'sishga ta'siri ko'p qirrali bo'lib, ham ijobiy, ham salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Yer resurslarining iqtisodiy o'sishga ta'siri:

- **Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat ta'minoti:** Yer qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish vositasidir. Unumdor yerlar oziq-ovqat mahsulotlari, qishloq xo'jaligi xomashyosi va chorvachilik uchun ozuqa yetishtirish

imkoniyatini beradi. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning muhim tarmog'i bo'lib, aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash, ish o'rinlari yaratish va eksport daromadlari keltirish orqali iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi.

- **Sanoat va infratuzilma qurilishi:** Yer sanoat korxonalari, turar joylar, transport va energetika infratuzilmasi ob'ektlarini qurish uchun hudud bo'lib xizmat qiladi. Sanoat va infratuzilma iqtisodiy o'sishning muhim omillari hisoblanadi va yer resurslari ularning rivojlanishi uchun zarur shart-sharoit yaratadi.
- **Mineral resurslar manbai:** Yer ostida turli xil mineral resurslar (neft, gaz, ko'mir, metall rudalari, qurilish materiallari) mavjud bo'lib, ular sanoat ishlab chiqarishi va energetika uchun muhim xomashyo manbai hisoblanadi. Mineral resurslarni qazib olish va qayta ishlash iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi, eksport daromadlari keltirib chiqaradi va yangi ish o'rinlari yaratadi.
- **Turizm va dam olish:** Yer tabiiy landshaftlari, rekreatsion zonalar va tarixiy-madaniy ob'ektlar turizm va dam olish uchun jozibador joylar hisoblanadi. Turizm iqtisodiyotning muhim tarmog'i bo'lib, valyuta tushumini ko'paytirish, mahalliy aholi daromadlarini oshirish va infratuzilmani rivojlantirish orqali iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi.

Suv resurslarining iqtisodiy o'sishga ta'siri:

- **Qishloq xo'jaligi va irrigatsiya:** Suv qishloq xo'jaligida ekinlarni sug'orish uchun zarur bo'lgan asosiy resursdir. Sug'oriladigan dehqonchilik yuqori hosildorlikni ta'minlaydi va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatini beradi. Suv resurslari qishloq xo'jaligining barqarorligini ta'minlash va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash uchun muhim ahamiyatga ega.
- **Sanoat ishlab chiqarishi va energetika:** Suv sanoat korxonalarida texnologik jarayonlar, sovutish tizimlari va mahsulot ishlab chiqarish uchun ishlatiladi. Suv resurslari gidroelektrostansiyalarda elektr energiyasi ishlab chiqarish uchun ham foydalaniladi. Sanoat va energetika iqtisodiy

o'sishning muhim tarmoqlari bo'lib, suv resurslari ularning barqaror faoliyati uchun zarur shart-sharoit yaratadi.

- **Transport va kommunikatsiya:** Suv yo'llari (daryolar, kanallar, ko'llar, dengizlar) yuk va yo'lovchi tashish uchun arzon va samarali transport vositasi hisoblanadi. Suv transporti savdo aloqalarini rivojlantirish, xarajatlarni kamaytirish va iqtisodiy integratsiyani kuchaytirishga yordam beradi.
- **Baliqchilik va akvakultura:** Suv havzalari (dengizlar, ko'llar, daryolar, suv omborlari) baliqchilik va akvakultura uchun muhim resurs hisoblanadi. Baliqchilik va akvakultura aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash, ish o'rinlari yaratish va eksport daromadlari keltirish orqali iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi.
- **Ichimlik suvi ta'minoti va sanitariya:** Toza ichimlik suvi aholi salomatligi va farovonligi uchun zarurdir. Suv ta'minoti va sanitariya tizimlarini rivojlantirish aholi salomatligini yaxshilash, kasallanishni kamaytirish va mehnat unumdorligini oshirish orqali iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir qiladi.

O'simlik va hayvonot dunyosining iqtisodiy o'sishga ta'siri:

- **O'rmon xo'jaligi va yog'och mahsulotlari sanoati:** O'rmonlar yog'och, qog'oz, mebel va boshqa o'rmon mahsulotlari sanoati uchun xomashyo manbai hisoblanadi. O'rmon xo'jaligi va yog'och mahsulotlari sanoati iqtisodiyotning muhim tarmog'i bo'lib, ish o'rinlari yaratish, eksport daromadlari keltirish va qishloq joylarini rivojlantirish orqali iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi.
- **Farmatsevtika va tibbiyot sanoati:** O'simliklar va hayvonot dunyosi farmatsevtika va tibbiyot sanoati uchun dorivor moddalar va xomashyo manbai hisoblanadi. Tabiiy dorivor vositalar va preparatlar ishlab chiqarish iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi va sog'liqni saqlash sohasini rivojlantirishga yordam beradi.
- **Turizm va rekreatsiya:** O'simlik va hayvonot dunyosining xilma-xilligi, noyob ekotizimlar va milliy parklar turizm va rekreatsiya uchun jozibador

ob'ektlar hisoblanadi. Ekoturizm va tabiatga asoslangan turizm iqtisodiyotning o'sishiga, ayniqsa, qishloq joylarida sezilarli hissa qo'shadi.

- **Biologik xilma-xillik va ekotizim xizmatlari:** O'simlik va hayvonot dunyosi biologik xilma-xillikni ta'minlaydi va ekotizim xizmatlarini (havoni tozalash, suvni tozalash, changlatish, tuproq hosildorligini saqlash) taqdim etadi. Ekotizim xizmatlari qishloq xo'jaligi, suv ta'minoti, sog'liqni saqlash va boshqa ko'plab tarmoqlar uchun muhim ahamiyatga ega va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga yordam beradi.

Salbiy ta'sirlar va muammolar:

- **Resurslarning tugashi va degradatsiyasi:** Yer, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi resurslari cheklangan va noto'g'ri foydalanilganda tugashi yoki degradatsiyaga uchrashi mumkin. Yerning degradatsiyasi, suv tanqisligi, o'rmonlarning kesilishi, biologik xilma-xillikning kamayishi va ekotizim xizmatlarining buzilishi iqtisodiy o'sishni susaytiradi va kelajak avlodlar uchun resurslar bazasini kamaytiradi.
- **Atrof-muhitning ifloslanishi va ekologik muammolar:** Qishloq xo'jaligi, sanoat va boshqa iqtisodiy faoliyat atrof-muhitning ifloslanishiga (tuproq, suv, havo) va ekologik muammolarga (iqlim o'zgarishi, cho'llanish, suv toshqinlari, qurg'oqchilik) olib kelishi mumkin. Ekologik muammolar iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir qiladi, tabiiy ofatlar xavfini oshiradi va aholi salomatligini yomonlashtiradi.
- **Ijtimoiy ziddiyatlar va resurslar uchun kurash:** Resurslar uchun kurash, yer va suv resurslari uchun raqobat ijtimoiy ziddiyatlarga va mojarolarga sabab bo'lishi mumkin. Resurslar taqchilligi va ularning noto'g'ri taqsimlanishi ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi va iqtisodiy barqarorlikni buzadi.
- **Iqlim o'zgarishi ta'siri:** Iqlim o'zgarishi yer-suv resurslari, o'simlik va hayvonot dunyosiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Haroratning ko'tarilishi, yog'ingarchilik rejimining o'zgarishi, tabiiy ofatlar sonining ko'payishi

qishloq xo'jaligi, suv ta'minoti, turizm va boshqa tarmoqlarga salbiy ta'sir qiladi va iqtisodiy o'sishni susaytiradi.

Barqaror foydalanish va siyosat yo'nalishlari:

Yer-suv resurslari, o'simlik va hayvonot dunyosining iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sirini maksimal darajada oshirish va salbiy oqibatlarini minimallashtirish uchun barqaror foydalanish tamoyillariga amal qilish va to'g'ri siyosat yuritish zarur.

Asosiy siyosat yo'nalishlari:

- **Resurslarni kompleks boshqarish va rejalashtirish:** Yer-suv resurslari, o'simlik va hayvonot dunyosini kompleks boshqarish, resurslardan foydalanishni rejalashtirish va hududiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish. Resurslardan foydalanishda iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik manfaatlar muvozanatini ta'minlash.
- **Barqaror qishloq xo'jaligi va suvdan foydalanish texnologiyalarini joriy etish:** Suvni tejaydigan sug'orish texnologiyalarini joriy etish, tuproq unumdorligini oshirish, organik dehqonchilikni rivojlantirish va qishloq xo'jaligida barqaror usullarni qo'llash. Suv resurslaridan samarali va tejamkorlik bilan foydalanish, suv tanqisligini kamaytirish va suv resurslarining degradatsiyasini oldini olish.
- **O'rmonlarni muhofaza qilish va qayta tiklash:** O'rmonlarni kesishni cheklash, o'rmonlarni qayta tiklash va yangi o'rmonzorlar yaratish, o'rmon xo'jaligini barqaror boshqarish va o'rmon resurslaridan oqilona foydalanish. O'rmonlarning ekologik va iqtisodiy ahamiyatini saqlab qolish.
- **Biologik xilma-xillikni muhofaza qilish va ekoturizmni rivojlantirish:** Noyob ekotizimlarni, yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvonot turlarini muhofaza qilish, milliy parklar va qo'riqxonalarini kengaytirish, ekoturizmni rivojlantirish va tabiiy merosni saqlash. Biologik xilma-xillikning iqtisodiy va ekologik ahamiyatini oshirish.
- **Atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik monitoring:** Atrof-muhitning ifloslanishini kamaytirish, sanoat korxonalarida tozalash inshootlarini joriy etish, chiqindilarni qayta ishlash, ekologik standartlarni kuchaytirish va

atrof-muhit monitoringini olib borish. Ekologik muammolarning iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sirini minimallashtirish.

- **Iqlim o'zgarishiga moslashish va mitigatsiya:** Iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlariga moslashish choralarini ko'rish (qurg'oqchilikka chidamli ekinlar yetishtirish, suv resurslarini tejash, infratuzilmani mustahkamlash) va issiqxona gazlari emissiyasini kamaytirishga qaratilgan mitigatsiya siyosatini amalga oshirish. Iqlim o'zgarishining iqtisodiyotga ta'sirini kamaytirish va barqaror rivojlanishni ta'minlash.
- **Jamoatchilik ishtirokini ta'minlash va ekologik ta'lim:** Resurslarni boshqarishda jamoatchilik ishtirokini ta'minlash, aholining ekologik ongini oshirish, ekologik ta'lim va ma'rifatni rivojlantirish. Jamiyatning ekologik mas'uliyatini oshirish va barqaror rivojlanish g'oyalarini targ'ib qilish.

Yer-suv resurslari, o'simlik va hayvonot dunyosi iqtisodiy o'sish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan boyliklardir. Ulardan oqilona va barqaror foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik muvozanatni saqlash iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlash va kelajak avlodlar uchun resurslar bazasini saqlab qolishning muhim shartidir. To'g'ri siyosat yuritish orqali bu resurslarning iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sirini maksimal darajada oshirish va salbiy oqibatlarini minimallashtirish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Iqtisodiy resurslar va ularning turlari haqida malumot bering.
2. Iqtisodiy rivojlanishning muhim omillari nima?
3. Iqtisodiy o'sish omli bo'lib nima hisoblanishi kerak?
4. Axborot manbalari deganda nimani tushunasiz?
5. Iqtisodiy o'sish omillari va tiplari haqida ma'lumot bering?
6. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ko'rsatkichlari haqida tushuncha bering.
7. Tabiiy resurslar baholash jarayonini tasvirlab bering.

XVII BOB. IQTISODIY O'SISHNI TUSHUNISH

17.1. Iqtisodiy o'sish tushunchasi va o'lchanish usullari

Iqtisodiy o'sish deganda ma'lum bir davr mobaynida mamlakat iqtisodiyotining hajmi va sifat ko'rsatkichlarining ortishi tushuniladi. Oddiyroq qilib aytganda, iqtisodiy o'sish mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar hajmining ko'payishini anglatadi. Bu o'sish miqdoriy (yalpi ichki mahsulotning ortishi) va sifatli (hayot darajasining yaxshilanishi, texnologik taraqqiyot) ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy o'sishning asosiy maqsadi aholi farovonligini oshirish, turmush darajasini yaxshilash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashdir.

Iqtisodiy o'sishning ahamiyati:

- **Aholi turmush darajasining yaxshilanishi:** Iqtisodiy o'sish aholi daromadlarining ortishiga, iste'mol imkoniyatlarining kengayishiga va hayot sifatining yaxshilanishiga olib keladi.
- **Ish o'rinlari yaratilishi:** Iqtisodiy o'sish yangi korxonalar va tarmoqlarning rivojlanishiga turtki beradi, natijada yangi ish o'rinlari yaratiladi va ishsizlik darajasi kamayadi.
- **Davlat byudjetining mustahkamlanishi:** Iqtisodiy o'sish soliq tushumlarining ko'payishiga olib keladi, bu esa davlatga ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish, infratuzilmani rivojlantirish va boshqa muhim sohalarni qo'llab-quvvatlash imkoniyatini beradi.
- **Iqtisodiy mustaqillikning oshishi:** Iqtisodiy o'sish mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlaydi, tashqi ta'sirlarga kamroq bog'liq bo'lishga imkon beradi va xalqaro maydonda raqobatbardoshligini oshiradi.
- **Texnologik taraqqiyotning rag'batlantirilishi:** Iqtisodiy o'sish innovatsiyalarni rag'batlantiradi, yangi texnologiyalarni joriy etishga sharoit yaratadi va iqtisodiyotning zamonaviylashuviga hissa qo'shadi.

Iqtisodiy o'sishni o'lchash usullari:

Iqtisodiy o'sishni o'lchash uchun turli usullar mavjud, ularning eng keng tarqalganlari quyidagilar:

1. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) (Gross Domestic Product - GDP):

- **Ta'rifi:** YaIM - bu ma'lum bir davr (odatda bir yil) ichida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan barcha yakuniy tovarlar va xizmatlarning bozor bahosidir. YaIM iqtisodiyotning umumiy hajmini va ishlab chiqarish darajasini aks ettiradi.
- **O'lchash usullari:** YaIM uchta usulda o'lchanishi mumkin:
 - **Ishlab chiqarish usuli:** Barcha tarmoqlarda yaratilgan qo'shilgan qiymat yig'indisi.
 - **Xarajatlar usuli:** Yakuniy iste'mol xarajatlari, investitsiyalar, davlat xaridlari va sof eksport yig'indisi.
 - **Daromadlar usuli:** Ish haqi, foyda, renta, foiz va amortizatsiya yig'indisi.
- **YaIMning turlari:**
 - **Nominal YaIM:** Joriy narxlarda hisoblangan YaIM. Inflyatsiya ta'sirini hisobga olmaydi.
 - **Real YaIM:** Doimiy narxlarda (bazis yil narxlarida) hisoblangan YaIM. Inflyatsiya ta'sirini hisobga olib, iqtisodiy o'sishning haqiqiy sur'atlarini ko'rsatadi. Iqtisodiy o'sishni baholashda real YaIM ko'rsatkichi muhim ahamiyatga ega.
 - **Jon boshiga YaIM:** Mamlakat YaIMni aholi soniga bo'lish orqali hisoblanadi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromad darajasini va turmush darajasini taxminan baholash imkonini beradi.

2. Yalpi milliy mahsulot (YaMM) (Gross National Product - GNP):

- **Ta'rifi:** YaMM - bu mamlakat fuqarolari tomonidan ma'lum bir davr ichida ishlab chiqarilgan barcha yakuniy tovarlar va xizmatlarning bozor bahosidir. YaMM milliy rezidentlarning (mamlakat fuqarolari

va rezidentlari) iqtisodiy faoliyatini aks ettiradi, ular qayerda bo'lishidan qat'i nazar (mamlakat ichida yoki tashqarisida).

- **Farqi YaIMdan:** YaIM mamlakat hududida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni hisobga olsa, YaMM milliy rezidentlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni hisobga oladi. YaMM hisobiga chet eldan kelgan daromadlar qo'shiladi va chet elga ketgan daromadlar chiqarib tashlanadi.
- **Qo'llanilishi:** YaMM ko'pincha mamlakatning xalqaro iqtisodiy aloqalari muhim bo'lgan hollarda, milliy daromadni baholash uchun ishlatiladi.

3. Boshqa ko'rsatkichlar:

- **Milliy daromad (MD):** Mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab topilgan barcha daromadlar yig'indisi (ish haqi, foyda, renta, foiz).
- **Sof milliy mahsulot (SMM):** YaMMdan amortizatsiya (asosiy kapitalning eskirishi) ayirilgandan keyingi qolgan qiymat.
- **Inson taraqqiyoti indeksi (ITI) (Human Development Index - HDI):** Iqtisodiy o'sishni faqat YaIM bilan emas, balki aholi salomatligi, ta'lim darajasi va turmush darajasi kabi ijtimoiy ko'rsatkichlar bilan birgalikda baholaydigan kompleks ko'rsatkich.
- **Yashil YaIM:** Atrof-muhitga yetkazilgan zararni hisobga olgan holda YaIMni baholashga urinish. Barqaror iqtisodiy o'sishni o'lchash uchun muhim.

YaIMning cheklanganligi:

Garchi YaIM iqtisodiy o'sishning eng keng tarqalgan o'lchovi bo'lsa-da, uning ba'zi cheklangan tomonlari ham mavjud:

- **Noqonuniy iqtisodiyotni hisobga olmaydi:** YaIM noqonuniy iqtisodiyot (masalan, kontrabanda, narkotiklar savdosi) faoliyatini hisobga olmaydi, garchi bu faoliyat ba'zi mamlakatlar iqtisodiyotida sezilarli ulushga ega bo'lishi mumkin.

- **Uy xo‘jaligi mehnatini hisobga olmaydi:** YaIM uy xo‘jaligi mehnatini (masalan, uy ishlari, bolalarni tarbiyalash) hisobga olmaydi, garchi bu mehnat iqtisodiyotga katta hissa qo‘shsa ham.
- **Atrof-muhitga ta‘sirni hisobga olmaydi:** YaIM iqtisodiy o‘rshning atrof-muhitga ta‘sirini (masalan, ifloslanish, resurslarning tugashi) hisobga olmaydi, garchi bu ta‘sir kelajakda iqtisodiy o‘rshga salbiy ta‘sir qilishi mumkin.
- **Daromadlarning taqsimlanishini aks ettirmaydi:** Jon boshiga YaIM o‘rtacha ko‘rsatkich bo‘lib, daromadlarning aholi o‘rtasida qanday taqsimlanganligini aks ettirmaydi. Yuqori jon boshiga YaIM daromadlar tengsizligi yuqori bo‘lgan mamlakatlarda aholining turmush darajasini to‘liq aks ettirmasligi mumkin.
- **Sifat o‘zgarishlarini to‘liq hisobga olmaydi:** YaIM miqdoriy o‘rshni o‘lchaydi, lekin tovarlar va xizmatlar sifatidagi o‘zgarishlarni to‘liq hisobga olmaydi. Texnologik taraqqiyot va innovatsiyalar sifatli o‘rshning muhim omili hisoblanadi.

17.2. Iqtisodiy oʻsish modellari

- **Iqtisodiy o'sish omillarini aniqlash:** O'sish modellarining asosiy maqsadi iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi asosiy omillarni (kapital, mehnat, texnologiya, inson kapitali, institutsional omillar) aniqlashdir.
- **O'sish mexanizmlarini tushuntirish:** Modellar o'sish omillari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, iqtisodiyotda o'sish jarayonlari qanday sodir bo'lishini va o'sish sur'atlariga ta'sir etuvchi mexanizmlarni tushuntiradi.
- **Iqtisodiy siyosat tavsiyalarini ishlab chiqish:** O'sish modellari hukumatlarga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, barqaror rivojlanishni ta'minlash va iqtisodiy muammolarni hal qilish uchun siyosat tavsiyalarini ishlab chiqishda yordam beradi.
- **Kelajakdagi o'sish sur'atlarini prognoz qilish:** Modellar iqtisodiy o'sishning kelajakdagi sur'atlarini prognoz qilish, iqtisodiy rivojlanishning uzoq muddatli tendentsiyalarini aniqlash va iqtisodiy siyosatning potentsial oqibatlarini baholash uchun ishlatilishi mumkin.

Iqtisodiy o'sish modellarining asosiy turlari:

Iqtisodiy o'sish modellari tarixan bir necha asosiy yo'nalishlarga bo'linadi, ularning har biri o'sish omillari va mexanizmlari haqida o'ziga xos qarashlarga ega.

1. Klassik o'sish modeli (Adam Smit modeli):

- **Asosiy g'oya:** Adam Smitning klassik o'sish modeli mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning iqtisodiy o'sishning asosiy dvigateli ekanligini ta'kidlaydi. Mehnat taqsimoti unumdorlikni oshiradi, ishlab chiqarish hajmini ko'paytiradi va iqtisodiy o'sishga olib keladi.
- **O'sish omillari:** Mehnat taqsimoti, kapital to'planishi, erkin savdo, raqobatbardosh bozorlar va davlatning minimal aralashuvi.
- **Mexanizmi:** Mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv unumdorlikni oshiradi, bu esa ishlab chiqarish hajmining ko'payishiga va iqtisodiy o'sishga olib keladi. Kapital to'planishi mehnat taqsimotini chuqurlashtiradi va unumdorlikni yanada oshiradi. Erkin savdo va

raqobatbardosh bozorlar resurslarni samarali taqsimlash va innovatsiyalarni rag'batlantirishga yordam beradi.

- **Cheklanganligi:** Model texnologik taraqqiyotning rolini yetarlicha hisobga olmaydi va uzoq muddatli o'sishni tushuntirishda cheklangan.

2. Maltus modeli:

- **Asosiy g'oya:** Tomas Maltusning modeli aholi o'sishi va resurslar cheklanganligi o'rtasidagi ziddiyatga asoslangan. Aholi geometrik progressiyada o'ssa, oziq-ovqat resurslari arifmetik progressiyada o'sadi. Bu oziq-ovqat tanqisligiga, qashshoqlikka va iqtisodiy o'sishning cheklanishiga olib keladi.
- **O'sish omillari:** Aholi o'sishi, yer resurslari cheklanganligi, texnologik taraqqiyotning sekin sur'atlari.
- **Mexanizmi:** Aholi o'sishi oziq-ovqatga bo'lgan talabni oshiradi, lekin yer resurslari cheklanganligi va texnologik taraqqiyotning sekinligi oziq-ovqat ishlab chiqarishni talabga mos ravishda oshirishga imkon bermaydi. Bu oziq-ovqat tanqisligiga, oziq-ovqat narxlarining oshishiga va real ish haqining kamayishiga olib keladi. Natijada, aholi turmush darajasi pasayadi va iqtisodiy o'sish cheklanadi.
- **Cheklanganligi:** Model texnologik taraqqiyotning rolini yetarlicha baholamaydi va tarixiy tajriba aholi o'sishi iqtisodiy o'sishga to'siq emasligini ko'rsatdi. Aksincha, aholi o'sishi talabni oshirish va innovatsiyalarni rag'batlantirish orqali iqtisodiy o'sishga turtki berishi mumkin.

3. Harrod-Domar modeli:

- **Asosiy g'oya:** Evsey Domar va Roy Harrod tomonidan ishlab chiqilgan model kapital to'planishining iqtisodiy o'sishning asosiy omili ekanligini ta'kidlaydi. O'sish sur'atlari jamg'arish normasi va kapital unumdorligiga bog'liq.

- **O'sish omillari:** Jamg'arish normasi (jamg'arilgan daromadning ulushi), kapital unumdorligi (kapital birligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi).
- **Mexanizmi:** Yuqori jamg'arish normasi investitsiyalarni ko'paytiradi, bu esa kapital hajmining ortishiga va iqtisodiy o'sishga olib keladi. Kapital unumdorligi qanchalik yuqori bo'lsa, kapitalning har bir birligi shunchalik ko'p mahsulot ishlab chiqaradi va o'sish sur'atlari shunchalik yuqori bo'ladi.
- **Muammo:** Model barqaror o'sish yo'lini ta'minlash uchun jamg'arish normasi va kapital unumdorligi aniq muvozanatlashgan bo'lishi kerakligini ko'rsatadi ("pichoq ustidagi muvozanat"). Bu muvozanatga erishish qiyinligi modelning amaliy qo'llanilishini cheklaydi.

4. Solou-Suon modeli (Neoklassik o'sish modeli):

- **Asosiy g'oya:** Robert Solou va Trevor Suon tomonidan ishlab chiqilgan neoklassik o'sish modeli texnologik taraqqiyotning uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning asosiy manbai ekanligini ta'kidlaydi. Kapital to'planishi o'sishga vaqtinchalik ta'sir ko'rsatadi, lekin uzoq muddatda o'sish sur'atlari texnologik taraqqiyot sur'atlari bilan belgilanadi.
- **O'sish omillari:** Kapital to'planishi, mehnat o'sishi, texnologik taraqqiyot.
- **Mexanizmi:** Kapital to'planishi dastlabki bosqichda o'sish sur'atlarini oshiradi, lekin kapital unumdorligi kamayib borishi qonuni tufayli o'sish sur'atlari sekinlashadi va uzoq muddatda barqaror holatga (steady state) yaqinlashadi. Barqaror holatda jon boshiga daromad va kapital o'smaydi, yalpi iqtisodiyot esa faqat texnologik taraqqiyot sur'atlari bilan o'sadi.

- **Texnologik taraqqiyot ekzogen omil sifatida:** Modelda texnologik taraqqiyot tashqi omil sifatida beriladi va uning manbalari tushuntirilmaydi. Bu modelning asosiy cheklanganligi hisoblanadi.
- **Konvergenitsiya:** Model kambag'al mamlakatlar boy mamlakatlarga nisbatan tezroq o'sishi kerakligini bashorat qiladi (konvergenitsiya). Kambag'al mamlakatlarda kapital kamligi sababli, kapitalning marginal unumdorligi yuqoriroq bo'ladi va kapital to'planishi o'sishga kuchliroq ta'sir ko'rsatadi.

5. Endogen o'sish nazariyasi (Romer, Lukas modellari):

- **Asosiy g'oya:** Pol Romer va Robert Lukas tomonidan ishlab chiqilgan endogen o'sish nazariyasi texnologik taraqqiyotning ichki omillar, xususan, bilim to'planishi, inson kapitali va innovatsiyalar natijasi ekanligini ta'kidlaydi. Texnologik taraqqiyot ekzogen omil emas, balki iqtisodiy tizimning ichki qonuniyatlari asosida sodir bo'ladi.
- **O'sish omillari:** Inson kapitali (ta'lim, malaka), bilim to'planishi (tadqiqot va ishlanmalar - ITTKI), innovatsiyalar, institutsional omillar (mulk huquqi, qonun ustuvorligi).
- **Mexanizmi:** Inson kapitaliga investitsiyalar, bilim to'planishi va innovatsiyalar texnologik taraqqiyotni tezlashtiradi, bu esa unumdorlikni oshiradi va iqtisodiy o'sishga olib keladi. Bilim to'planishi va inson kapitali kamayib boruvchi unumdorlik qonuniga bo'ysunmaydi, aksincha, ular o'z-o'zini kuchaytiruvchi xususiyatga ega bo'lishi mumkin (bilim yangi bilim yaratadi, inson kapitali innovatsiyalarni rag'batlantiradi).
- **Uzoq muddatli o'sish:** Endogen o'sish nazariyasi texnologik taraqqiyotning endogen tabiati tufayli iqtisodiyot uzoq muddatda barqaror o'sish yo'lida bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.
- **Siyosat tavsiyalari:** Model hukumatlarga inson kapitaliga investitsiyalar kiritish, ITTKIga yo'naltirilgan xarajatlarni ko'paytirish, innovatsiyalarni rag'batlantirish va institutsional muhitni

yaxshilash orqali iqtisodiy o'sishni tezlashtirish mumkinligini tavsiya qiladi.

17.3. Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar va tiplar

Iqtisodiy o'sish mamlakatning iqtisodiy salohiyatini oshirish, aholi farovonligini yaxshilash va ijtimoiy rivojlanishni ta'minlash uchun muhim jarayondir. Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar ko'p qirrali bo'lib, ularni bir necha guruhga bo'lish mumkin. Shuningdek, iqtisodiy o'sishning turli tiplari mavjud bo'lib, ular o'sish manbalari va xususiyatlari bilan farqlanadi.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar:

Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillarni odatda ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Ishlab chiqarish omillari (resurslar):

○ Inson resurslari (mehnat):

- **Mehnat resurslarining miqdori:** Aholi soni, mehnatga layoqatli aholi ulushi va demografik omillar (tug'ilish, o'lim, migratsiya) mehnat resurslarining miqdorini belgilaydi. Mehnat resurslarining ko'payishi ishlab chiqarish hajmini oshirish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun muhim shartdir.
- **Mehnat resurslarining sifati (inson kapitali):** Ta'lim darajasi, kasbiy malaka, sog'liqni saqlash holati va mehnat unumdorligi mehnat resurslarining sifatini belgilaydi. Yuqori sifatli inson kapitali unumdorlikni oshiradi, innovatsiyalarni rag'batlantiradi va iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi.

○ Kapital:

- **Jismoniy kapital:** Asosiy vositalar (binolar, inshootlar, mashinalar, uskunalar), infratuzilma (yo'llar, transport, kommunikatsiya, energetika) va ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan boshqa moddiy boyliklar jismoniy kapitalni tashkil etadi. Kapital to'planishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytiradi, unumdorlikni oshiradi va iqtisodiy o'sishga turtki beradi.
- **Moliyaviy kapital:** Pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar va boshqa moliyaviy aktivlar moliyaviy kapitalni tashkil etadi. Moliyaviy kapital

investitsiyalarni moliyalashtirish, resurslarni samarali taqsimlash va iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish uchun zarurdir.

○ **Tabiiy resurslar:**

- **Yer resurslari:** Qishloq xo‘jaligi, o‘rmon xo‘jaligi va infratuzilma qurilishi uchun ishlatiladigan yer maydonlari yer resurslarini tashkil etadi. Unumdor yerlar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish va oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash uchun muhimdir.
- **Suv resurslari:** Ichimlik suvi, sug‘orish, sanoat va energetika uchun ishlatiladigan suv manbalari suv resurslarini tashkil etadi. Suv resurslari qishloq xo‘jaligi, sanoat va aholi hayoti uchun zarurdir.
- **Mineral resurslar:** Neft, gaz, ko‘mir, metall rudalari va boshqa foydali qazilmalar mineral resurslarni tashkil etadi. Mineral resurslar sanoat ishlab chiqarishi va energetika uchun muhim xomashyo manbai hisoblanadi.
- **Energetika resurslari:** Qayta tiklanadigan (quyosh, shamol, gidroenergiya, bioenergiya) va qayta tiklanmaydigan (neft, gaz, ko‘mir, uran) energiya manbalari energetika resurslarini tashkil etadi. Arzon va ishonchli energiya ta‘minoti iqtisodiy o‘lish uchun muhim shartdir.

2. **Unumdorlik omillari:**

○ **Texnologik taraqqiyot:**

- **Innovatsiyalar:** Yangi texnologiyalar, mahsulotlar, jarayonlar va boshqaruv usullarini yaratish va joriy etish innovatsiyalarni tashkil etadi. Innovatsiyalar unumdorlikni oshiradi, yangi tarmoqlarni rivojlantiradi va iqtisodiy o‘lishni tezlashtiradi.
- **Texnologiyalarni tarqatish:** Mavjud texnologiyalarni keng qo‘llash, yangi texnologiyalarni o‘zlashtirish va tarqatish texnologiyalarni tarqatishni tashkil etadi. Texnologiyalarni tarqatish unumdorlikni oshiradi va iqtisodiyotning modernizatsiyalashuviga yordam beradi.
- **Inson kapitalini rivojlantirish:**
- **Ta‘lim:** Aholining ta‘lim darajasini oshirish, sifatli ta‘lim tizimini yaratish va ta‘limga investitsiyalar kiritish inson kapitalini rivojlantirishning muhim

yo‘nalishidir. Ta‘lim malakali ishchi kuchini yetishtirib beradi, unumdorlikni oshiradi va innovatsion faoliyatni rag‘batlantiradi.

- **Kasbiy malaka oshirish:** Ishchilarning kasbiy malakasini oshirish, qayta tayyorlash dasturlarini amalga oshirish va uzluksiz ta‘lim tizimini yaratish inson kapitalini rivojlantirishning muhim tarkibiy qismidir. Kasbiy malaka oshirish mehnat unumdorligini oshiradi va texnologik taraqqiyotga moslashish imkoniyatini beradi.
- **Sog‘liqni saqlash:** Aholi salomatligini yaxshilash, sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirish va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish inson kapitalini rivojlantirishning muhim shartidir. Sog‘lom aholi mehnatga layoqatliroq bo‘ladi, unumdorlik oshadi va iqtisodiy faollik kuchayadi.
- **Institutsional omillar:**
 - **Mulkiy huquqlar:** Mulkiy huquqlarning himoyasi, qonun ustuvorligi va kontraktlarning ijrosi investitsiyalarni rag‘batlantiradi, tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydi va iqtisodiy o‘shish uchun qulay muhit yaratadi.
 - **Bozor institutlari:** Raqobatbardosh bozorlar, erkin savdo, narx mexanizmlari va bozor infratuzilmasi resurslarni samarali taqsimlash, innovatsiyalarni rag‘batlantirish va iqtisodiy o‘shishni tezlashtirishga yordam beradi.
 - **Davlat boshqaruvi:** Samarali davlat boshqaruvi, korrupsiyaga qarshi kurash, byurokrtiyani kamaytirish va davlat xizmatlarining sifatini oshirish iqtisodiy o‘shish uchun muhim shartdir.
 - **Siyosiy barqarorlik:** Siyosiy barqarorlik, ijtimoiy tinchlik va huquqiy tartibot investitsiyalar uchun qulay muhit yaratadi, tadbirkorlik faoliyatini rag‘batlantiradi va iqtisodiy o‘shishni qo‘llab-quvvatlaydi.

Iqtisodiy o‘shish tiplari:

Iqtisodiy o‘shishni manbalariga ko‘ra ikki asosiy tipga bo‘lish mumkin:

1. Ekstensiv iqtisodiy o‘shish:

- **Ta’rifi:** Ekstensiv iqtisodiy o’sish ishlab chiqarish omillarining miqdoriy ko‘payishi (mehnat resurslari, kapital, tabiiy resurslar) hisobiga erishiladi. Bunda unumdorlik deyarli o‘zgarmaydi yoki sekin o’sadi.
- **Manbalari:** Yangi yerlarni o‘zlashtirish, yangi konlarni ishga tushirish, ishchi kuchini ko‘paytirish va kapital qo‘yilmalarni oshirish ekstensiv o’sishning asosiy manbalari hisoblanadi.
- **Xususiyatlari:**
 - O’sish sur’atlari dastlab yuqori bo‘lishi mumkin, lekin resurslar cheklanganligi sababli, vaqt o’tishi bilan sekinlashadi.
 - Unumdorlikning o’sishi sekin yoki deyarli yo‘q.
 - Iqtisodiyotning sifati past, texnologik taraqqiyot sust.
 - Atrof-muhitga salbiy ta’sir kuchli (resurslarni haddan tashqari ishlatish, ifloslanish).
 - Uzoq muddatli barqarorlik past.
- **Misollar:** Dastlabki sanoatlashtirish davri, resurslarga boy mamlakatlarning o’sishi (agar diversifikatsiya siyosati olib borilmasa).

2. Intensiv iqtisodiy o’sish:

- **Ta’rifi:** Intensiv iqtisodiy o’sish unumdorlikning oshishi, texnologik taraqqiyot, inson kapitalini rivojlantirish va resurslardan samarali foydalanish hisobiga erishiladi. Bunda ishlab chiqarish omillarining miqdori unchalik o‘zgarmasligi yoki kamroq o’sishi mumkin.
- **Manbalari:** Texnologik innovatsiyalar, inson kapitaliga investitsiyalar, resurslarni tejaydigan texnologiyalar, samarali boshqaruv, institutsional islohotlar intensiv o’sishning asosiy manbalari hisoblanadi.
- **Xususiyatlari:**
 - O’sish sur’atlari ekstensiv o’sishga nisbatan pastroq bo‘lishi mumkin, lekin uzoq muddatli barqarorlik yuqori.
 - Unumdorlikning o’sishi tez va barqaror.
 - Iqtisodiyotning sifati yuqori, texnologik taraqqiyot jadallashgan.

- Atrof-muhitga ta'sir nisbatan kamroq (resurslarni tejash, ekologik texnologiyalar).
- Uzoq muddatli barqarorlik yuqori.
- **Misollar:** Rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy o'sishi, yangi industrial mamlakatlarning o'sishining bir qismi.

O'zbekiston iqtisodiy o'sishi:

O'zbekiston iqtisodiyoti o'z rivojlanishining turli bosqichlarida ekstensiv va intensiv o'sish elementlarini o'zida mujassamlashtirgan. Mustaqillikning dastlabki yillarida iqtisodiy o'sish asosan tabiiy resurslar (paxta, gaz, oltin) eksporti va mavjud sanoat quvvatlaridan foydalanish hisobiga erishildi (ekstensiv elementlar). Keyingi yillarda esa iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, sanoatni modernizatsiya qilish, xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish va inson kapitaliga investitsiyalar kiritishga e'tibor kuchaytirildi (intensiv elementlar).

Kelgusida O'zbekiston iqtisodiy o'sishining barqarorligini ta'minlash va yuqori sur'atlarni saqlab qolish uchun intensiv o'sish omillariga, xususan, texnologik taraqqiyot, inson kapitali va institutsional islohotlarga ko'proq e'tibor qaratish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Iqtisodiy o'sishni aniqlashga yondashuvlarni bir biri bilan solishtiring, o'z fikringizni bildiring.
2. Iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarni qaysilarini muximroq deyish mumkin ?
3. Iqtisodiy o'sishni baxolovchi qanday tashkilotlarni bilasiz ?
4. Keltirilgan iqtisodiy o'sish modellarini xaqiqatni qay darajada aks ettirishi mumkin deb o'ylaysiz ?
5. Iqtisodiy o'sishni o'z modelingiz bo'lganida u qanday omillarni o'z ichiga olardi ?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI
I.NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLAR VA METODOLOGIK
AHAMIYATGA MOLIK NASHRLAR

- 1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.:Ўзбекистон, 2017.- 406.
- 1.2. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон янги Қонунлари. I том. - Т.: Адолат, 1991.
- 1.3. Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон янги Қонунлари. 2 том. - Т.: Адолат, 1991.
- 1.4. Ўзбекистон Республикасининг “Қорхона тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон янги Қонунлари. - Т.: Адолат, 1992.
- 1.5. Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни, 1998. 24 декабр. //Солиқлар ва божхона хабарлари.4-сон, 1999.3-6.
- 1.6. Ўзбекистон Республикасининг “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”ги Қонуни. 2012 йил 16 апрель.
- 1.7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2016 йил 5 октябрдаги ПФ-4848 сон Фармони.
- 1.8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сон Фармони.
- 1.9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 ноябрдаги “Ташқи савдо фаолиятини янада эркинлаштириш ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш чора- тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-3351 - сон Қарори.
- 1.10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 1 августдаги “Ўзбекистон Республикасида инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-5495-сон Фармони.
- 1.11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 январдаги

“Иқтисодиётни янада ривожлантириш ва иқтисодий сиёсат самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5614 сон Фармони.

1.12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 28 январдаги “Инвестиция ва ташқи савдо соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5643-сон Фармони.

1.13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 мартдаги “Халқаро рейтинг ва индексларда Ўзбекистон Республикасининг ўрнини яхшилашга оид чора-тадбирларни тизимлаштириш” тўғрисидаги ПФ-5687-сон Фармони.

1.14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 12 январдаги “Илмий-инновацион ишланма ва технологияларни ишлаб чиқаришга тадбиқ этишнинг самарали механизмларини яратиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 24 - сон Қарори.

1.15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 январдаги "Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги 29 - сон Қарори.

1.16. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб- интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. //Халқ сўзи, 16 январь 2017 йил.

1.17. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президента Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси - Тошкент. // Халқ сўзи, 2020 йил 29 декабрь.

II. MONOGRAFIYA, ILMIY MAQOLA, PATENT,

ILMIY TO‘PLAMLAR

1.18. Абулкасимов Ҳ., Расулов Т.С. Особенности научнотехнической и инновационной политики стран СНГ, Ближнего и среднего Востока, -Т.: «ТашГИВ», 2017.- 380с.

1.19. Абулқосимов Х.П. Шаклланаётган бозор иқтисодиётида инсон

омили ва уни фаоллаштириш йўллари. Т.: ТМИ нашриёти, 2005. 225 б.

1.20. Абдурахмонов Қ.Х. ва бошқалар. «Инсон тараққиёти» Дарслик, - Т.: Иқтисодиёт, 2013. - 542 б.

1.21. Aghion Ph., Howitt P. (1992). A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, Vol. 60, No. 2, pp. 323—351.

1.22. Аджемоглу Д., Робинсон Дж. (2016). Почему одни страны богатые, а другие бедные: происхождение процветания, власти и нищеты. М.: Эксмо.

1.23. Асемоглу, Дарон. “Ведению в теорию современного экономического роста: в 2 кн. Книга 2. Асемоглу, Дарон, пер. с англ. Под науч. Ред. Кирила Сосунова. М.; Издательский дом “Дело” РАНХ иГС. 2018.- 736.С.-(Академический учебник).

1.24. Белова Л. Г. Инновации в мировой экономике, учебное пособие - М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2018. -148 с.

1.25. Блауг М., Кларк Дж. М. // 100 великих экономистов до Кейнса,- СПб.: Экономикс, 2008. -460 с.

1.26. Белоусов А.Р. Уроки посткризисного роста России (1999-2002 гг.). - М.: //Вопросы статистики, 2002. № 6.

1.27. Виленский П.Л., Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Теория и практика. - М.: Дело.2002. -223 с.

1.28. Воронцовский А.В. Инвестиции и финансирование. - СПб: Санк-Петербургский Университет, 2017. -528 с.

1.29. Ваҳабов А.В., Таджибаева Д.А., Хажибакиев Ш.Х. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар. Дарслик. - Тошкент: Бактрия прес, 2015. - 583 б.

1.30. Ваҳабов А.В., Хожибакиев Ш.Х., Мўминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма.-Т.: «Молия», 2010 - 324 б.

1.31. Ваҳабов А.В.,Разыкова Г.Х., Хажибокиев Ш.Х. Иностранные инвестиции и модернизация национальной экономики/Под ред. д.е.н., проф. А.В. Ваҳабов - Т.: Молия, 2011.-300 с.

1.32. Ваҳабов А.В., Таджибаева Д.А., Хажибакиев Ш.Х. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма. - Тошкент: Молия, 2011. - 706 б.

1.33. Ваҳабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Ш.А.Тошматов Жаҳонда “Яшил иқтисод”ни ривожлантириш моделлари ва уни Ўзбекистонда амалга ошириш хусусиятлари; Монография - Тошкент: “Университет”, 2020. — 278 б.

1.34. Гофуров У.В., Отабоев Ғ.О., Мамарахимов Б.Э., Шарипов Қ.Б., Отабоев Ғ.О. Замонавий иқтисодий назариялар. Ўқув қўлланма. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги - Т.: “Янги нашр”, 2019 йил. - 315 бет.

1.35. Валиев Б.Б. Иқтисодий ўсишни таъминлашда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардан самарали фойдаланишнинг методологик асослари. Монография. - Т.: 2017.-222 б.

1.36. Груздева Е. В. Венчурное финансирование инновационной деятельности Учебно-методическое пособие — М.: Экономический факультет, МГУ, 2017. - 160 с.

1.37. Хубеева К.А. Экономический рост и фактор развития современной России. -М.: ТЕТсС. 2004. -726 стр.7. Куторчевский Г.А. Экономика, основа теории: Учебное пособие. Изд. “Экономика”, 2004. -382 стр.

1.38. Джеффи Д., Сакс Д., Ларрен. Макроэкономика. Глобальный подход. Пер. с английского. -М.: 1996.-460 с.

1.39. Дзарасова Р.С., Журавлевой Г.П. Макроэкономика:учебник- Москва: ФГБОУ ВО «РЭУ им. Г. В. Плеханова», 2016. -560 с.

1.40. Денисон Э. Исследование различий в темпах экономического роста. М.: Прогресс, 1971.-470 с.

1.41. Nordhaus, 2017a.Integrated assessment models of climate change. *NBER Reporter*, No. 3, pp. 16—20.

1.42. Маматов А.А. Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулотининг таркиби ва унинг ўсиш омиллари Т.Монография. 2007 йил.

1.43. Хажиев Б.Д., Ахмедов Д.Қ., Захидов Г.Э., Мамбетжанов Қ.Қ.

Иқтисодий ривожланиш назариялари. Дарслик. - Т.: “Инновацией ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2018. - 428 бет.

1.44. Хажиев Б.Д., Абдуллаев С.О., Мамбетжанов Қ.Қ. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегияси. Дарслик. - Т.: “Зебо юлдузлари МЧЖ”, 2018. - 417 бет.

1.45. Barbara M. Fraumeni. Measuring economic growth and productivity. Beijing, China. 2020.

1.46. Istvan Konya. Economic growth in small open economies. Budapest, Hungary. 2018.

1.47. Зйгйппе Cohen-Settonthomas Helblingadam S.Posen Changyong Rheeditor Speterson. Sustaining economic growth in Asia. Fund Washington, 2018.

1.48. Nordhaus W. (2017b). Projections and uncertainties about climate change in an era of minimal climate policies. *NBER Working Paper*, No. 22933

1.49. Липсиц И.В. Микроэкономика. Макроэкономика : учебник /М.: КНОРУС, 2016. — 608 с.

1.50. Лукас Р. Э.Лекции по экономическому росту / Пер. с англ. Д. Шестакова. — М.: Издательство Института Гайдара, 2013, —288 с.

1.51. Маршалл А. Принципы экономической науки. - М.: Прогресс. 1993.- 280 с.

1.52. Макконелл К.Р., Брю С.Л. “Экономикс”: принцип, проблема и политика. Таллин, 2001.

1.53. Жўраев Т.Т., Маматов А.А., Хуррамов А.Ф. “Иқтисодиёт назарияси” Дарслик Т. МГ. ХТИ. 2020 йил. - 560 б.

1.54. Маматов А.А., Жўраев Т.Т., Эркаев А. “Инновацион иқтисодиёт” ўқув қўлланма. - Т.: Ўзбекистон Республикаси МГ Ҳарбий-техник инстиути, 2020 йил. 415 б.

1.55. Маматов А.А. Уй хўжаликларининг иқтисодий фаоллигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш: Ўзбекистон Республикаси Миллий Гвардияси Ҳарбий-техник институт -

Монография /, 2020. - 112 б.

1.56. Маматов М.А. Инновацион инвестицияларнинг иқтисодий ўсиш сифатига таъсирини оширишнинг назарий асосларини такомиллаштириш// Монография. - Ташкент: “Иқтисод-Молия”, 2017. -161 б.

1.57. Очковская М.С. Инновации как качественный фактор экономического роста: автореф.дис. ... к-та экон.наук. М., 2006.

1.58. Верховец О.А. Типы инноваций и их роль в экономическом росте России. Автореф. дис. ... к-та экон.наук. Омск, 2008.

1.59. Кондратьев Н.Д., Яковец Ю.В., Абалкин Л.И. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды. -М.: Экономика. 2002, 719 с.

1.60. Гаибназарова Зумрат Талатовна. Инновацион инвестициялаштириш самарадорлигини оширишнинг назарий асослари. Иқт.ф. номзоди илмий даражасини олиш учун такдим этилган диссертатсия автореферата Т. 2012 й, 19 б.

1.61. Робинсон Дж., Аджемоглу Д. Почему одни страны богатые, а другие бедные: происхождение процветания, власти и нищеты. М.: Эксмо.]

1.62. Мухиддинова Н.К. Методология инновационного развития национальной экономики. Монография. - Т: Изд-во “Фан ва технология” 2016.-188 с.

1.63. Грегори Мэнкью Н. Макроэкономика Издательство Московского Университета 1994 г. - 689 с.

1.64. Romer P. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, Vol. 98, No. 5, pp. 71—102.

1.65. Иванова Л.Б. Макроэкономика. Учебное пособие. - Самара: ПГУТИ, 2016. - 87 с.

1.66. Кэмбелл Р., Макконелл, Стенли Л. Брю. Экономикс. - М.: Т.2.1993.- 400 с.

1.67. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. -М.: Экономика, 1993. - 306 с.

- 1.68. Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. - Т.: Молия, 2003. - 228 б.
- 1.69. Oppenlander K.H. Wachstumspolitik. - Munchen, 1998. - P.15
- 1.70. Самуэльсон П. А., Нордхаус У. Д. «Экономика» - М.: Лаборатория базовых знаний. 2000. - 570 с.
- 1.71. Сакс Д., Ларен Ф. Макроэкономика, - М.: 1996. - 463.с.
- 1.72. Садиқов А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика. «Иқтисодиёт-молия». - Т.: 2005. -221 б.
- 1.73. Теняков И.М. Современный экономический рост: источники, факторы, качество. Монография. - М.: МГУ, 2015. - 176 с.
- 1.74. Чепель С. Системный анализ и моделирование перспектив устойчивого развития национальной экономики Узбекистана. //Издательство IFMR2014. - 316 с.
- 1.75. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. - М. 2007. -408 с.
- 1.76. Шакирова Ф.Б., Иқтисодиётни модернизациялашда инновацион ривожланишнинг ўрни. - Т.: Иқтисод-молия, 2013, 108 б.
- 1.77. Эгамбердиев Ф.Т., Топилдиев С.Р., Хамроқулов Ж.Х. «Иқтисодиёт назарияси» Уқув қўлланма Иқтисод-Молия. 2014 йил, - 324 б.
- 1.78. Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси, Дарслик Иқтисод-Молия. 2014. -456 б.
- 1.79. Жўраев Т.Т. Иқтисодиёт назарияси, Уқув қўлланма Фан ва технология. 2017. - 478 б.
- 1.80. Абдувалиев А.А. Худудий инновацион тизимни ривожлантиришнинг назарий асослари //Иқтисодиёт ва таълим// 2017. №1 -Б.151-156.
- 1.81. Акрамов А.У., Джайдакбаев М.Т. Миллий инновацион тизимлар ва илмий-технологик ривожланишнинг жаҳон тенденцияси//Иқтисодиёт ва таълим// 2017. №1 -Б.51-55.
- 1.82. Вахабов А.В., Зайнитдинова У. Барқарор иқтисодий ўсиш омиллари. //Бозор, пул ва кредит//. 2911. №6 - Б. 39.
- 1.83. Қурбонов Ж.Қ. Ўзбекистонда юқори ва барқарор иқтисодий ўсишни

таъминлашда таркибий ўзгаришлар сиёсатининг роли. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” Электрон журнали. 2016 йил №2 сон

1.84. Аллакулиев А. Иқтисодий ўсишни таъминлашда давлат бюджета харажатларининг ўрни// “Бизнес Эксперт”//. 2018. №1 -Б.121-126. |

1.85. Астанакулов О.Т., Асатуллаев Х.С. Хорижий инвестициялар — иқтисодий тараққиёт омили сифатида //Иқтисодиёт ва таълим//. 2018 №1 -Б. 120-126.

1.86. Хайдаров М.Т., Бўстонов М.М. Иқтисодий ўсиш моделлари: Ўқув кўлланма-Т.: ТДИУ, 2010.-123 бет.

1.87. Абдувалиев А.А. Миллий иқтисодиётда инновацион кластерларни шакллантириш ва ривожлантиришнинг назарий асослари //Иқтисодиёт ва таълим//. 2017. №2 -Б.73-78.

1.88. Бозоров Р.Х., Инвестиция муҳити: омиллари, хусусиятлари, баҳолаш усуллари ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш //Иқтисодиёт ва таълим// 2018. №2 -Б. 113-123.

1.89. Балицкий Е.В. Комментарии к кейнсианской концепции мультипликатора // Мировая экономика и международные отношения.2000. №11. -С.61.

1.90. Валиев Б. Узбекистан иқтисодиётида хорижий инвестициялар сифатини баҳолаш ва уни оширишнинг устувор йуналишлари.Основные направления дальнейшей модернизации и повешения конкурентоспособности национальной экономики. VII Форума экономистов. - Т.: ИПМИ. 2015.-С.324.

1.91. Джўраева С.Қ. Барқарор иқтисодий ўсиш ва уни таъминлаш босқичларининг таҳлили, Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар илмий электрон журнали. № 6, ноябрь-декабрь, 2014 й. -Б. 32.

1.92. Дубровский И Евразийский союз ученых (ЕСУ): ежемесячный научный журнал. - Москва, 2014. - № 8 (Часть 1: экономические науки). - С. 172-175.

1.93. Жўраев Т., Абдуллаев С. Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг

худудий жихатлари ва ундаги ўзгаришлар//Иқтисод ва таълим//, 2015. №2. -Б. 7.

1.94. Жаббаров К.Й. Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда инновацион омилларнинг роли //XXI аср: фан ва таълим масалалари илмий электрон журнали// №3, 2018.

1.95. Каримқулов Ж.И., Умирзоқов Ж.А. Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этиш йўналишлари ва халқаро тажрибани қўллаш //Иқтисодиёт ва таълим//2018. №1 - Б.105-113.

1.96. Корняков В.Т. Производительность труда: критические темпы роста. //Экономист// №2. 2009. -С. 50-59.

1.97. Кольцова Н.В. и Рыбаков Л.Н.Венчурное финансирование малого инновационного предпринимательства в России и ее регионах: проблемы и тенденции развития//Управление экономическими системами// Электронный научный журнал. 2009-2012.

1.98. Казакова М.В., Поспелова Е.А. Качество инфраструктуры как одно из ограничений экономического роста: сравнительный анализ России и стран мира // Экономические отношения// - 2017. - № 3. — С. 247-268.

1.99. Кравец А.В. Инновационная экономика России: проблемы и перспективы экономического роста // Креативная экономика// № 1, 2016. - С. 47-52.

1.100. Кан Р. Связь инвестиций домохозяйств и безработицы/ Р.Кан.-М.: Юнити-М., 2004.-228 с.

1.101. Матвеев О. Проблемы перехода к инновационному типу экономического развития. //Экономист// 2009. №8.- С. 9298.

1.102. Махмудов Н.М. Макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш-барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашнинг муҳим шарти //Иқтисодиёт ва таълим //2017 №2 -Б.7-11.

1.103. Мамараимов И.Р. Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб қилишни ривожланиш истиқболлари //Иқтисодиёт ва таълим // 2017 №3 - Б.151-155.

- 1.104. Мадрахимов У. Барқарор ўсиш ва унинг сифатини таъминлашда давлатнинг роли //Жамият ва бошқарув// 2016. №4-Б. 109-113.
- 1.105. Махмудов Н.М., Ҳакимов Ҳ.А. Иқтисодий ўсиш моделлари ва улардан макроиқтисодий таҳлилда фойдаланиш йўналишлари //Иқтисод ва молия// 2016. № 3.
- 1.106. Норова С. Барқарор иқтисодий ўсиш омиллари ва Ўзбекистонда уни таъминлашнинг асосий йўналишлари //Бизнес-Эксперт// 2017. №7. -Б. 115-119.
- 1.107. Никипелов, А. Д. К вопросу об экономическом росте и экономическом развитии / А. Д. Никипелов // Журнал экономической теории-2013.-№4 — С. 1-12
- 1.108. Попов В. Экономическое чудо переходного периода: как Узбекистану удалось то, что не удалось ни одной постсоветской экономике// Журнал Новой экономической ассоциации//2014, № 1, -С. 136-159.
- 1.109. Расулов Н.М. Ўзбекистонда инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг шарт-шароитлари ва асосий йўналишлари //”Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали//. 2015. № 6.
- 1.110. Томас В и др. Качество роста. Всемирный Банк, Изд.”Бесь мир”.М., 2002.
- 1.111. Собиров А. Иқтисодиётга тўғридан — тўғри хорижий инвестицияларни жалб этишни фаоллаштириш омиллари//Иқтисодиёт ва таълим// 2018. №1 -Б.114-119.
- 1.112. Салимов Б.Т. Худудлар ялпи маҳсулотининг ўзгариш тенденциялари таҳлили ва устувор йўналишлари //Иқтисодиёт ва таълим//2018. №2 -Б.124-129.
- 1.113. Aghion P. A Primer on Innovation and Growth (электронный ресурс) // Bruegel.org. Bruegel. 2012.